

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN

FACULTEIT PSYCHOLOGIE EN
PEDAGOGISCHE WETENSCHAPPEN

Departement Sociale en Culturele Antropologie

DREMPELS IN MIGRATIE.

De belevingswereld van Marokkaanse nieuwkomervrouwen,
met een focus op het sociaal-cultureel leven en het vrijetijdsleven.

Eindverhandeling voorgelegd met het oog
op het behalen van de graad van Licentiaat
in de Sociale en Culturele Antropologie.

Door **Sarah Kaerts**

o.l.v. **Prof. M-C. Foblets**

januari 2006

Lijst van afkortingen

CAW: Centrum Algemeen Welzijnswerk

ILT: Instituut voor Levende Talen

JAC: Jongerenadviescentrum

MO: Maatschappelijke Oriëntatie

NT2: Nederlands Tweede Taal

OKAN: Onthaalklas Anderstalige Nieuwkomers

PRIC: PRovinciaal Integratiecentrum Vlaams-Brabant

SAMV: Steunpunt voor Allochtone Meisjes en Vrouwen

SPIT: Kringwinkel Leuven-Heverlee

SSH: Sociale School Heverlee

Voorwoord

Zonder een aantal personen en de instanties die ze vertegenwoordigen, kon dit onderzoek niet plaatsvinden. Zij verdienen dan ook een extra woordje van dank. In het bijzonder: Elke Govaerts en Khadija Aznag (PRIC), die me in contact brachten met het Steunpunt voor Allochtone Meisjes en Vrouwen (SAMV). Het Steunpunt, met name Nadia Babazia en Judith Perneel voor hun hulp en luisterend oor. Het Onthaalbureau en haar medewerkers, meer specifiek Vanessa Vannijvel, alsook Ingrid Stouffs van de Integratiedienst, wil ik danken voor hun medewerking en reflectiemoment bij afronding van het onderzoek.

Verder een ‘Sjoekran’ voor de mensen die onontbeerlijk waren om deze thesis tot een goed einde te brengen. Namelijk de tolken: Tolk S., Choumicha (Tolk C.) en Fatiha Mataiche (Tolk F.) én de nieuwkomersvrouwen: Aya, Amal, Iman, Zeinab, Fatima, Hanan en Layla, die me hun vertrouwen en hun levensverhalen schonken en bij wie ik steeds een welkome gast was.

Verdere dankwoorden gaan naar mijn naaste familie, huisgenoten, vrienden en mede-antropologiestudenten, voor hun hulp bij het zoeken naar tolken en naar nieuwkomersvrouwen en voor de talloze reflectiemomenten. Ook voor Gunther een speciaal woord van dank, voor de rust, de steun en het vertrouwen. Het samenleven met een thesisschrijvende studente vereist het nodige geduld.

Tenslotte wil ik Professor Marie-Claire Foblets bedanken voor haar enthousiasme en ondersteuning bij het schrijven van deze thesis.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	1
Opzet van dit Werk.....	5
Inleiding.....	6
Vrouwen aan het woord.....	8
1.1 Een keuze voor vrouwen.....	9
1.2 Een keuze voor kwalitatief onderzoek.....	9
1.3 Een keuze voor de verhalen van Marokkaans-Berberse vrouwen.....	10
1.4 Welke vrouw vertelt haar verhaal?.....	11
Deel I: Positionering, Fasering en Methoden van het onderzoek.....	15
1. Positiebepaling.....	15
1.1 Een fenomenologisch uitgangspunt.....	15
1.2 Maatschappelijk assistent, onderzoekster én student: een rolconflict?.....	15
1.3 Een benadering van onderop: meekijken door de bril van de nieuwkomersvrouw. ..	17
2. Fasering en Methodiek.....	17
Fase 1: voorbereiding.....	18
Een inleefreis.....	18
Verdere voorbereiding.....	19
De zoektocht naar een onvindbare vrouw.....	19
Drie tolken voor één vrouw.....	21
Fase 2: Kennismaking.....	22
Aya.....	22
Amal & Zeinab.....	23
Iman, Fatima, Layla & Hanan.....	23
Fase drie: levensverhalen.....	25
Fase vier: activiteiten.....	26
Fase vijf: Van Bottom Up naar Top Down.....	27
Fase zes: afronding.....	27
Deel II: Ervaringen vanuit het onderzoek.....	28
1. De positie van onderzoekster.....	28
1.1 De angstige onderzoekster.....	28
1.2 De onderzoekster een plaats geven.....	29
2. De zoektocht naar vrouwen: het belang van ‘Goodwill’.....	30
3. De zoektocht naar tolken: een tolk van onschatbare waarde.....	30
3.1 Tolk.....	31
3.2 Middleman.....	31
3.3 Referentiepersoon.....	32
3.4 Discussiepartner en informatiebron.....	32
3.5 Medewerking vanuit intrinsieke motivatie.....	33
4. De vrouwen.....	33
4.1 Het beeld van de hulpverlening: een gesloten groep.....	33
4.2 Vasthouden aan Marokko versus leven in België.....	33
4.3 Groeien in vertrouwen: van wantrouwen naar vertrouwen.....	35
4.4 Gastvrijheid.....	39

4.5 Nieuwsgierigheid.....	40
5. Ervaringen met betrekking tot de interviews.....	41
5.1 Vertekening van de levensverhalen.....	41
Deel III: Vrouwen aan het woord: Levensverhalen in beeld, drempels belicht.....	43
1. De nieuw gekomen Berbervrouw anno 1985 en 2005: een vergelijking.....	44
2. De vrouw op de drempel van het slakkenhuis anno 2005.....	51
2.1 De drempel.....	51
2.2 Het slakkenhuis.....	52
2.3 Drempels in de levensloop.....	53
Drempel 1: Het Huwelijk. De vrouw over de drempel gedragen.....	55
1. Wat is normaal? Meer en minder courante gebruiken.....	55
2. De ideale partner: liefde en gelijkwaardigheid.....	56
3. Geen typische Marokkaan.....	58
3. Van kennismaking naar het huwelijk.....	59
4. Het verloop van een (semi)-gearrangeerd huwelijk.....	61
5. Het huwelijksfeest.....	62
6. De bruidsjurk en de Foto's.....	67
7. Het onofficiële discours.....	68
8. Genderverhoudingen.....	71
Drempel 2: Migratie ... over de drempel, naar een onbekende, verborgen wereld.....	76
1. Onwetendheid.....	77
2. Achtergrond rond gender en migratie naar Europa.....	79
3. Migratie van de mannen.....	81
4. De impact van de migratie van de man op het leven van de vrouw.....	83
5. De migratiemotivatie der vrouwen.....	85
5.1 De gezinsherenigsters aan het woord.....	85
5.2 De gezinsvormsters aan het woord.....	86
6. Voorbereid op België?.....	88
7. Interculturele aanpassing.....	88
7.1 De U-Curve.....	89
7.2 Het Model van dynamische cultuurverwarring.....	91
Deel 1: Initiële cultuurverwarring.....	91
Deel 2: Aanpassing en Verzet.....	96
8. Structuur versus cultuur.....	100
9. Marokko als vakantiebestemming.....	100
Drempel 3: Het huis in de migratie.....	101
Reconstructie van het thuisland en constructie van een metawereld.....	101
1. Een vochtige huis voor de vrouw.....	104
2. Van het 'huis van de man' naar het 'huis van de vrouw'.....	105
Drempel 4: De slakkenvrouw komt uit haar huisje en vormt een vrouwennetwerk.....	107
Het belang van 'de school'.....	107
1. Subdrempel 1: taallessen.....	109
Het emancipatorisch effect van scholing.....	110
2. Subdrempel 2: groepsactiviteiten in een 'beschermde' omgeving.....	113
3. Subdrempel 3: Hoogdrempelige activiteiten in een 'beschermde' omgeving.....	113
4. Subdrempel 4: De 'bescherming' voorbij.....	114
Drempel 5: naar de hulpverlening.....	115

Deel IV: Een focus op het Vlaamse sociaal-culturele leven en het vrije tijdsleven	119
1. Een vrouwennetwerk in de buitenwereld: de gelaagdheid van de vierde drempel	119
1.1 Subdrempel 1: taallessen.....	120
De bureu	120
De School	122
(G)een voldoeninggevend netwerk.....	122
1.2 Subdrempel 2: groepsactiviteiten in een ‘beschermd’ omgeving.....	125
Sport.....	125
1.3 Subdrempel 3: Hoogdrempelige activiteiten in een ‘beschermd’ omgeving.....	128
1.4 Subdrempel 4: De ‘bescherming’ voorbij.....	128
Een Parallel aanbod.....	129
Het Parallellisme voorbij.....	131
2. Over de vierde subdrempel: de stap naar het autochtone aanbod.....	132
2.1 Het dagelijkse leven in België.....	132
Le temps passe vite	132
Invulling van het dagelijks leven.....	133
2.2 België biedt... meer.....	135
Algemeen.....	135
Creatieve activiteiten.....	136
Café	137
Bibliotheek	137
Concert, Dans en Theater	138
Verenigingsleven	139
Bioscoop.....	140
2.3 Over de vierde subdrempel heen?	142
2.4 Communicatiekanalen.....	145

Besluit. Drempels in migratie. De belevingswereld van Marokkaanse nieuwkomersvrouwen, met een focus op het sociaal-cultureel leven en het vrijetijdsleven. 148

Bijlagen.....	I
Bijlage 1: De vrouwen voorgesteld.....	I
1. Aya.....	I
2. Amal.....	IV
3. Zeinab	VIII
4. Iman	IX
5. Fatima	X
6. Hanan	XIII
7. Layla	XIV
Bijlage 2: Het ziekenhuis, een positieve ervaring.....	XVII
Bibliografie	178

Opzet van dit Werk

Etnografie heeft als taak: *'het beschrijven van een particuliere cultuur'* (McCurdy & Spradley 1988:3). Bij het onderzoek van levensverhalen staat dan weer de particuliere mens centraal. De hoofddoeleinden van de antropoloog zijn het beschrijven, classificeren, vergelijken en uitleggen van gelijkenissen en verschillen. Hoewel al deze doelen belangrijk zijn is de 'beschrijving' van fundamenteel belang. Sommige onderzoekers falen in het beschrijven van culturen in eigen termen, in hun haast om ze te vergelijken en om gelijkenissen of verschillen uit te leggen. Een cruciaal punt wordt dan ook vaak vergeten: de etnografische beschrijving (McCurdy & Spradley 1988: 3-7).

'All of the comparative and theoretical work of cultural anthropology depends upon thorough and precise ethnographic description' (Wallace 1962: 351).

Met dit in het achterhoofd ligt het dan ook niet in mijn bedoeling een antropologisch werk 'pur sang' te schrijven. Het doel van mijn onderzoek was om enerzijds de etnografische methode, waarmee ik reeds kennismakte in het vak 'methoden en technieken', van dichtbij te leren kennen met de valkuilen en voordelen die ze oplevert bij het onderzoeken van Marokkaanse nieuwkomersvrouwen en hun levensverhalen. Een jaar intensief veld- en denkwerk rond een moeilijk bereikbare groep, die veelal noch het Nederlands, noch het Frans voldoende machtig is, gaf me de mogelijkheid de etnografische methode beter te leren kennen. Anderzijds doe ik een poging tot het maken van een meer antropologische analyse, gebaseerd op de 'grensmetafoor' van Marie-France Cammaert (1985). Echter, om een antropologisch werk te maken, is, mijn inziens, niet alleen meer etnografisch onderzoek nodig, maar eveneens veel meer tijd om te analyseren en om te verwerken. Dit werk is dan ook slechts een poging tot het maken van een antropologische analyse. Ik zou onrecht doen aan het materiaal, aan de vrouwen en aan het vakgebied van de antropoloog, mocht ik zeggen dat het meer is dan een poging tot. Dit ligt buiten het bereik van dit werk, maar deze thesis kan er wel de basis voor vormen. Antropologie vraagt er immers om, doorheen de tijd afstand te nemen van het materiaal en er dan weer naar toe te groeien. Twee bewegingen die zich op lange termijn steeds weer herhalen. Hierdoor zal over de resultaten van etnografisch onderzoek langdurig gereflecteerd worden. Dit is de mooie en eigen aard van de antropologische discipline en die wil ik in haar recht laten.

Inleiding

Het Steunpunt voor Allochtone Meisjes en Vrouwen (SAMV) doet een actieonderzoek rond de positie van nieuwkomersvrouwen. Hun positie wordt in kaart gebracht aan de hand van de portretten van individuele vrouwen. Het doel van dit onderzoek is tweeledig. Enerzijds wil het Steunpunt eenzijdige, negatieve beeldvorming ten aanzien van allochtonen tegengaan, anderzijds wil ze onderzoeken hoe het ruime middenveld meer en beter kan inspelen op hun noden en behoeften.

Binnen deze ruimere onderzoeksopzet, kies ik ervoor te werken rond Marokkaanse nieuwkomersvrouwen, voornamelijk uit het Leuvense. Ik tracht vanuit een fenomenologische invalshoek, via de methodiek van het interviewen van levensverhalen en via participerende observatie, een beeld te geven van deze vrouwen en van de drempels die zij in migratie te overschrijden hebben. Deze vrouwen zélf zijn de eerste interpretatoren van hun eigen levensverhaal (Atkinson 1998:5). Tijdens hun narratieve act wordt betekenis geconstrueerd. Het uiteindelijke beeld van de vrouw is een unieke constructie, die ontstaat vanuit het samenspel tussen onderzoeker en onderzoeksobject. Net zoals een persoon geen twee maal hetzelfde levensverhaal zal vertellen, zo zullen geen twee onderzoekers een levensverhaal op de zelfde manier optekenen, noch zullen ze de data op dezelfde manier analyseren (Atkinson 1998:59). Daarom vind ik het belangrijk om zowel een licht te werpen op de onderzoekspositie en op het onderzoek als op de vrouwen en hun verhaal.

We zullen zien dat het interviewen zeven unieke levensverhalen oplevert. De vrouwen hadden niet veel meer met elkaar gemeen, dan hun Berbers-Marokkaanse en islamitische afkomst en identiteit, hun 'nieuw zijn' in België en het feit dat ieder van hen taalless volgt of gevolgd heeft. Door deze verscheidenheid binnen de nieuwkomersgroep, probeer ik dan ook bewust dicht bij het materiaal te blijven. Dit om geen overhaaste en té algemene conclusies te trekken en om u toch inzicht te kunnen geven in de levenslopen van deze vrouwen. Uiteraard zal u toch een aantal veralgemeningen en conclusies vinden. Hierbij wil ik vermelden dat de geobserveerde werkelijkheid altijd complexer is, dan ik in dit werk kan weergeven. Hoewel een heel aantal conclusies en veralgemeningen ontstaan zijn vanuit het vergelijken van de eigen onderzoeksgegevens met de voorhanden zijnde literatuur, is enige voorzichtigheid geboden. Het onderzoek is immers beperkt wat tijd, ruimte en onderzoeksgroep betreft. Slechts een klein deel van de Berberse nieuwkomers kon onderzocht worden.

Tot slot wil ik de **opbouw van dit werk** even toelichten

Vooraf gaan we even in op de keuze voor ‘vrouwen’ en op de keuze voor ‘kwalitatief onderzoek’. We maken hier ook kort kennis met de vrouwen, wiens leven in dit werk uitvoeriger aan bod zal komen.

Vervolgens komen vier grote delen aan bod. Deel I en II handelen over het onderzoek en de onderzoeksopzet. In deel III en IV komen de vrouwen en hun verhalen aan bod.

Deel I belicht de onderzoekspositie, de fasering en de methoden van onderzoek. Er wordt ingegaan op het fenomenologische uitgangspunt, het rolconflict binnen de positie van onderzoekster en op de gehanteerde Bottom Up-benadering. Daarna worden de fases in het onderzoek toegelicht: de voorbereidende fase, de kennismakingsfase, de levensverhalen, de activiteitenfase, de Top Down-fase en tenslotte de afrondingsfase.

In **Deel II** bekijken we opvallendste ervaringen, bij het hanteren van deze specifieke onderzoekspositie, onderzoeksmethoden en -fasering. Ze kunnen aandachtspunten vormen voor gelijkaardig onderzoek in de toekomst. Meer concreet focussen we op ervaringen vanuit de onderzoekspositie, ervaringen rond het zoeken en bereiken van de vrouwen en ervaringen rond het zoeken naar en werken met vrijwillige tolken. Tenslotte gaan we iets dieper in op de reacties van de vrouwen op het onderzoek, de onderzoekster en de interviews.

Deel III geeft dan de volle aandacht aan de vrouw: ‘levensverhalen in beeld, drempels belicht’. In de eerste plaats kijken we naar de kenmerken van vrouwen, uit een onderzoek van Cammaert, gepubliceerd in 1985 en naar de kenmerken van de eigen onderzoeksgroep anno 2005. We vergelijken en maken de balans op. Op basis van deze vergelijking, op basis van de gegevens en kenmerken van de vrouwen uit Deel I en II, en op basis van literatuurstudie rond andere onderzoeken, ontwikkelen we een metafoor, namelijk ‘de vrouw op de drempel van haar slakkenhuis’ (of ‘de slakkenvrouw op de drempel van haar huis’). Een drempel vraagt om overgestoken te worden. In het leven van de Berbervrouw komen verschillende drempels voor. Ook in migratie vinden we verschillende drempels terug¹. Achtereenvolgens bespreken we vijf drempels in migratie, met dien verstande dat deze kunnen overlappen en niet perse in de hier aangeboden volgorde overschreden worden. In de eerste plaats komt het huwelijk, en hierbij de genderverhoudingen, uitgebreid aan bod. De tweede drempel is de migratie. Hierin wordt gesproken over de impact van de migratie van de man, op het leven van de vrouw, over de migratiemotivatie van beide geslachten, over de voorbereiding op deze

---

¹Deze zijn opgesteld vanuit het onderzoek en zijn dan ook vooral van toepassing op vrouwen met een profiel, gelijkaardig aan dat van de geïnterviewde vrouwen. (voornamelijk het volgen of gevolgd hebben van taallessen is hier van belang.)

migratieovergang en tenslotte over het proces van interculturele aanpassing, dat de vrouwen doorlopen of doorworstelen. De derde besproken drempel, is het huis in migratie. We kijken hoe de vrouw van het ‘huis van de man’ stilaan het ‘huis van de vrouw’ maakt. De vierde drempel die we bespreken, betreft ‘de uitbreiding van de vrouwenruimte en het vrouwenennetwerk’ (De slakkenvrouw komt uit haar huisje en vormt een vrouwenennetwerk). Deze vierde drempel, waarbij de vrouw het huis verlaat, is op haar beurt onderverdeeld in vier *subdrempels*. Achtereenvolgens behandelen we *‘de taallessen’*, *‘groepsactiviteiten in een beschermde omgeving’*, *‘Hoogdrempelige activiteiten in een beschermde omgeving’* en tenslotte de vierde en laatste subdrempel: *‘De bescherming voorbij’*. Hierbij maken vrouwen de overstap van een deelname aan activiteiten voor allochtone vrouwen (voornamelijk georganiseerd door de integratiesector), naar een deelname aan activiteiten uit het autochtone aanbod.

De vijfde drempel die binnen Deel III besproken wordt, is die van ‘de hulpverlening’.

In **Deel IV** gaan we tenslotte dieper in op de vierde drempel en haar vier subdrempels. We bekijken de verschillende subdrempels meer in detail. Aangekomen bij de vierde subdrempel, ‘de bescherming voorbij’, merken we dat tot nog toe geen enkele van de geïnterviewde vrouwen deze drempel overschreden heeft. Ze nemen deel aan een parallelaanbod in de samenleving. Tenslotte bekijken we kort de mogelijkheden om voorbij te gaan aan dit parallellisme. We kijken hiertoe naar het socio-culturele en vrijetijdsleven van de nieuwkomersvrouw in België en gaan dieper in op een (slechts een aantal) activiteiten die de samenleving aanbiedt. Daarna bekijken we de communicatiekanalen, waarlangs de vrouwen het best te bereiken zijn. Enerzijds is deze onderzoeksfase, een actieve fase van drempeloverschrijding, waarbij ik vanuit de antropologie wil kijken naar de reactie van de vrouwen. Anderzijds wens ik vanuit het sociaal-cultureel werkveld te kijken of een (grotere en andere) deelname aan het sociaal-culturele leven in de buurt hun (vrouwen)netwerk kan versterken en hoe tot een zulke participatie gekomen kan worden.

Vrouwen aan het woord

In dit werk staan de verhalen van vrouwen centraal. Het betreft een bewuste keuze. Een keuze voor vrouwen én een keuze voor verhalen.

1.1 Een keuze voor vrouwen

Het aantal migrantenvrouwen in Europa is vooral de laatste twee decennia sterk gestegen. Mannen vormden over het algemeen de meerderheid van de (arbeids)immigranten in Europa tijdens de periode van heropbouw na de wereldoorlogen. De laatste twintig jaar migreerden de vrouwen om, in het kader van gezinshereniging en gezinsvorming, de mannen te vervoegen. Toch zijn er meer en meer vrouwen die onafhankelijk van een partner migreren, vanuit economische noodzaak, als student of als vluchteling. De significantie van migrantenvrouwen in Europa, zien we aan de gestegen aantallen en aan hun bijdrage aan het economische en sociale leven. Al wordt hun aandeel hierin vaak onzichtbaar gemaakt.

Vrouwen vormen dus een steeds belangrijkere groep in migratie. De meeste studies lijken genderneutraal te zijn, maar zijn in feite gebaseerd op ervaringen van mannen. Het hoofd van het huishouden dient hier als referentiepunt en dit hoofd wordt impliciet als mannelijk gezien. Vrouwen worden al té zeer gezien als afhankelijk van de man en hun bijdrage aan de economie en aan de samenleving wordt genegeerd. (Simon & Bretell 1986) Hoewel feministen de laatste vijftien jaar de heterogeniteit van de posities van vrouwen in de migratiestroom belicht hebben, alsook hun aanwezigheid op de arbeidsmarkt, hun bijdrage aan welzijn en hun groeiend aantal politieke activiteiten, toch blijft de migratie van vrouwen weinig aandacht krijgen in de mainstream literatuur. (Kofman, Phizacklea, Raghuram & Sales 2000: 1-3, 13, 195).

1.2 Een keuze voor kwalitatief onderzoek

In veel van het tot nu toe uitgevoerde onderzoek, staat de man en de kwantitatieve onderzoeksmethodes centraal. Om een evenwicht te verkrijgen in onderzoek is het van belang ook hun complementen, namelijk 'vrouw' en 'kwalitatief', een plaats te bieden. Kwalitatief onderzoek (o.a. interviews en mondelinge geschiedenissen van migranten) is een manier om de beperkingen van kwantitatieve databronnen te omzeilen. Kwantitatieve data kunnen nuttig zijn om de numerieke significantie van vrouwen in migratiestromen vast te stellen, maar de natuur van de migratie-ervaring en de variaties tussen verschillende vrouwen, is beter te begrijpen door het gebruik van kwalitatieve data. Deze geven vaak een holistisch beeld van de ervaringen van vrouwen, waardoor je inzicht krijgt in de verschillende dimensies van vrouwelijke migratie. (Kofman, Phizacklea, Raghuram & Sales 2000: 14)

1.3 Een keuze voor de verhalen van Marokkaans-Berberse vrouwen

'To balance out the data bases that have been relied on for so long in generating theory, more life stories need to be recorded of women and members of culturally diverse groups. The feminine voice needs to be given opportunities to be heard, analyzed, and theorized about, [...]' (Atkinson 1998:18).

In zijn werk over de methodiek van het levensverhaal, wijst Atkinson op het belang van de stem van de vrouw. Op het belang van háár verhaal, naast dat van de man. Niet ondergeschikt aan dat van hem. Ook volgens Fatima Mernissi (1985: 13-16, 27) is er een discrepantie tussen de stem van de man en die van de vrouw. De stem van de man is de hoorbare stem die als ideaal wordt gedefinieerd. Het is de stem van de wetgeving en van de massamedia. De stem van de vrouw komt slechts naar voor in haar eigen verhalen. De staat en de buitenwereld beschouwen de man als pijler van het gezin. De dagelijkse economische strijd die vrouwen leveren, wordt niet gezien. De mannelijke bevolking castreerde de vrouw symbolisch, waardoor stilzwijgen de essentie van vrouwelijkheid werd. Met Mernissi kunnen we stellen dat er weinig oog is voor vrouwen. Hun economische inbreng en hun verhalen worden genegeerd. Zij zijn het zwijgende, onzichtbare deel van de bevolking. Er wordt tegenover hen ook een dubbele standaard gehanteerd. In een recent verleden waren veel meer mannen, dan vrouwen, geschoold². Zij konden hun ervaringen dan ook gemakkelijker neerschrijven, in tegenstelling tot de vrouwen, die hun verhalen mondeling overleveren. Schriftelijke bronnen worden als betrouwbaarder geschiedkundig materiaal gezien dan orale bronnen. Wanneer men toch een mondelinge overlevering gebruikt, vallen vrouwen vaak uit de boot. Er bestaat immers een dubbele standaard in het beoordelen van wat mannen vertellen ('een mondelinge getuigenis') versus wat vrouwen vertellen ('een fabel') (Baker 1998: xix, 3).

Met Baker, Atkinson en Mernissi zeggen we dat de stem van de vrouw belangrijk is. De allochtone vrouw in België behoort op twee vlakken tot een achtergestelde groep. Haar identiteit als 'Berberse Marokkaan', maakt haar tot allochtoon in ons land. Haar identiteit als 'vrouw', maakt haar deel van het wereldwijde fenomeen van de achterstelling van de vrouw tegenover haar mannelijke wederhelft.

---

² Ondanks een inhaalbeweging bestaat deze trend nog steeds.

Om de vrouw een stem te geven en om de validiteit van haar narratief (Atkinson 1998:7) op te waarderen, is dit werk niet gebaseerd op kwantitatief onderzoek, maar op een diepgaand kwalitatief onderzoek naar de levensverhalen van enkele Marokkaanse nieuwkomersvrouwen. Uit deze levensverhalen kunnen slechts zeer voorzichtig conclusies getrokken worden. Elke vrouw biedt ons immers weer net dat ‘ietsjes andere’ dan de andere vrouwen. Er zijn zeker gelijkenissen te vinden, maar toch heeft elke vrouw haar specifieke verhaal te vertellen en legt ze haar eigen klemtonen. Zo wordt de Marokkaanse nieuwkomersvrouw een uniek individu. Ze krijgt als het ware een eigen gezicht.

1.4 Welke vrouw vertelt haar verhaal?

In de loop van 2004 en 2005 maakte ik kennis met een aantal vrouwen: Aya, Amal, Zeinab, Iman, Fatima, Hanan en Layla. Dit werk is opgebouwd rondom hen en rondom hun verhalen. Ik stel ze hieronder kort aan u voor. Een meer uitgebreide beschrijving van de vrouwen, vindt u in bijlage.

Aya is de eerste vrouw die ik leerde kennen. Ik kreeg haar telefoonnummer via één van de leerkrachten van Open School, een indirecte tussenpersoon. De vrouwen, die ik via een directe tussenpersoon leerde kennen, konden het onderzoek en de onderzoekster makkelijker plaatsen en toonden sneller vertrouwen.

Aya is 33 jaar en anderhalf jaar in België. Ze is gehuwd met Abdul (32 jaar). Hij is 2 jaar en half in België. Ze hebben een dochter van 4 maanden en half. Met z'n drieën wonen ze in een kleine, vochtige studio. Later verhuizen ze naar een sociaal appartement. Beide partners zijn afkomstig uit Al Hoceima. Ze woonden er quasi in dezelfde straat. De vrouw heeft twee zussen in Rijsel wonen en heeft ook familie in Nederland. Abduls ouders, zus en broer wonen in België.

Zowel Aya, als haar man Abdul zijn hoog opgeleid. Na hun baccalaureaat deden ze een hogere studie. Aya is meteen ook de enige van de vrouwen die werkte in het land van origine. Abdul volgt Nederlandse les en volgt een opleiding aan de VDAB. Ook Aya wil dolgraag naar de Nederlandse les gaan en gaan werken, maar haar onverwachte zwangerschap strooide roet in het eten. Voorlopig zorgt ze thuis voor haar dochter, in afwachting dat deze naar de crèche kan.

Amal leerde ik kennen via een directe tussenpersoon. Haar nicht, Tolk F, legde de contacten, waardoor er meteen een duidelijk kader bestond.

Amal is 24 jaar oud en werd geboren in Nador, maar reeds op jonge leeftijd verhuisde ze met de familie naar Meknes. Ze kwam drie jaar geleden met een studentenvisum naar België. Hier huwde ze vijf maanden geleden met Ahmed, een Brusselse Marokkaan van de tweede generatie én familie van haar. Ze wonen samen op zijn appartement in Brussel.

Behalve haar schoonouders en schoonbroers in Brussel, heeft ze zelf ook twee broers die in België wonen. Drie anderen wonen in Spanje. Ook in Leuven wonen familieleden van Amal, maar deze ziet ze niet zo vaak.

De vrouw studeerde wetenschappen in Meknes. In België studeert ze 'oftalmologie'. Nu ze gehuwd is, liggen haar studies even stil en volgt ze een taalbad Frans, alvorens haar thesisjaar aan te vangen. In de toekomst hoopt ze nog Nederlands te leren en haar rijbewijs te halen.

In Marokko heeft Amal nooit gewerkt, maar in België verdient ze regelmatig een centje bij als jobstudente in het bedrijf waar ook haar broer werkt. Na haar studies hoopt ze een job te vinden.

Zeinab is een vriendin van Amal. Beide vrouwen leerden elkaar 3 maanden geleden kennen tijdens de Franse les. Via Amal als directe tussenpersoon, kwam ik met deze vrouw in contact. Een klein sneeuwbaaleffect leidde via Tolk F, naar Amal en van daaruit naar Zeinab. In tegenstelling tot de andere vrouwen, zag ik haar slechts éénmaal.

Zeinab is 22 jaar en is afkomstig uit Nador. Sinds een jaar is ze gehuwd met een Brusselse Marokkaan van de tweede generatie. Ze zijn familie van elkaar. Ze leerde haar man kennen op een huwelijksfeest in Marokko, waar hij zijn vakantie doorbracht en kwam als bruid naar België.

Behalve haar man en zijn familie heeft de vrouw geen andere familieleden in België. Ze heeft wel een zus in Nederland.

In Marokko ging Zeinab naar school tot het vierde middelbaar. Het Frans dat ze er leerde, raakte echter in onbruik, waardoor ze in Brussel terug startte vanaf het eerste niveau.

Iman leerde ik kennen op het kerstfeest van Open School. Deze vrouw is 20 jaar oud. Ze trouwde in de zomer van 2004 met een oudere man, Hassan. Ze wonen samen op een sociaal appartement in het Leuvense. In Marokko heeft Iman gedurende enkele jaren school gelopen. In België volgt ze een cursus Nederlands.

Zowel Iman, als Hassan zijn afkomstig uit Nador. Hassan heeft er school gelopen. Na zijn schooltijd werkte hij in Spanje als seizoensarbeider. Van daaruit bereikte hij, met een tussenstop in Frankrijk, het Belgisch grondgebied. 3 jaar geleden settelde hij zich in Leuven, waar hij nu woont en werkt.

Hassans familie woont verspreid over Frankrijk en Marokko. In tegenstelling tot Iman, heeft hij geen familieleden in België. De familiebanden in het buitenland worden echter zorgvuldig onderhouden.

Tijdens een laatste poging om via Open School nieuwkomersvrouwen te leren kennen, ontmoet ik Fatima en Layla, vriendinnen van Iman. *Fatima* (+/- 40 jaar), woont in een vochtig huis aan een steenweg in een deelgemeente van Leuven. Ze vervoegde in de zomer van 2004 haar man, Youssef, samen met hun twee kinderen, Hanan (16) en Ibrahim (15). Ondertussen is ze ongeveer 7 maanden in het land.

Fatima werd geboren in Midar, een dorp nabij het Noordgebergte. Tijdens haar jeugd verhuisde ze, net als Amal, met haar ouders naar Meknes. Daar leerde ze haar man kennen, een familielid. Op haar 20ste volgde ze hem terug naar Midar. Na de geboorte van hun kinderen trok haar man richting Europa. Zij bleef achter in het dorp, tot een aardbeving hun huis quasi onbewoonbaar maakte. Hierdoor woonden ze de laatste drie maanden voor vertrek naar België, bij hun familie in Meknes.

Hier, in België, heeft het koppel een aantal familieleden. Zij wonen in Brussel.

Youssef studeerde en werkte als garagist in Marokko. Ook in België oefende hij dit beroep uit. Een ziekte maakte hem echter werkonbekwaam. Hij hoopt op beterschap.

Net als Hassan, spreekt Youssef vloeiend Frans. Hun echtgenotes volgen Nederlandse les. Dit zal hun taal zijn naar de buitenwereld toe.

In Fatima's jonge jaren waren studies niet zo belangrijk. Ze ging wél naar de moskeeschool, waar ze de Koran memoriseerde, maar waar ze niet leerde lezen of schrijven. Het Nederlands leren valt haar zwaar. Eerst volgde ze Nederlands in haar eigen deelgemeente. Daar leerde ze veel bij. Nu volgt ze les in Casa Blanca. Ze steekt er minder Nederlands op, door de vele Berbervrouwen die samen met haar les volgen, maar ze legt er wel haar belangrijkste sociale contacten.

Hanan is Fatima's zestienjarige dochter. Samen met haar moeder en haar jongere broer, Ibrahim, woonde ze in Midar, terwijl haar vader in Europa aan het werk was.

In Midar ging ze naar school tot haar 14de, daarna bleef ze thuis om voor het huishouden te zorgen. In België volgt ze les in de onthaalklas (OKAN). Het Nederlands heeft ze al redelijk onder de knie. Dat maakt haar één van de twee vrouwen, die ik zonder tolk kon interviewen.

Een laatste vrouw die ik zélf leerde kennen, tijdens de Nederlandse les (dus direct, zonder tussenpersoon), is *Layla*, een vriendin van Iman, Fatima en Hanan. Layla is een jonge vrouw van 21. Als plaats van afkomst noemt ze: Nador, Beni Touzine én Temsemen, in het Noorden van Marokko. Ze is afkomstig van het platteland en kwam naar België in het kader van Gezinshereniging. Ze vervoegde haar vader, samen met haar moeder en zussen. Haar vader verbleef reeds 13 jaar in Duitsland en België om er te werken. Zijn papieren waren niet in orde, waardoor hij zelden op bezoek kon komen. Hierdoor beschouwt Layla hem als een ‘vreemde’. Hij heeft haar niet opgevoed.

Momenteel woont ze, net zoals haar oudste zus, alleen op een studio in Leuven. De rest van het gezin woont in Brussel, waar ze de weekends spendeert. Als vrouw alleen wonen, is uitzonderlijk in de Marokkaanse samenleving. Iemand die zich afzondert, wordt wantrouwig bekeken: deze persoon is ziek of voert iets in zijn of haar schild³. Wie ervoor kiest om alleen te wonen, wordt hier dan ook op aangekeken. Een vrouw nog meer dan een man, omdat zij in theorie steeds onder de bescherming van een mannelijke voogd leeft (Buitelaar 2000:150). Layla vertelt dan ook dat ze binnen de gemeenschap regelmatig het mikpunt van roddels is.

In Marokko liep ze school tot haar 11de jaar. Tijdens die vier jaar, leerde ze lezen en schrijven. Ze spijbelde veel tijdens haar schoolloopbaan. Na haar studietijd bleef ze thuis om er te koken, te poetsen en te naaien. Terug studeren in België vindt ze leuk. Toen ze klein was, had ze er geen zin in, maar nu bekijkt ze studeren (de lessen Nederlands) met heel andere ogen. Méér dan de taal onder de knie krijgen, hoeft voor haar niet. Ze wil graag het voorbeeld van haar zus volgen: deeltijds gaan werken en deeltijds taallessen volgen. Wanneer ik Layla leer kennen, is werk zoeken een belangrijk item in haar leven. Ik maak uit haar woorden op dat ze schrik heeft weggestuurd te worden of terug bij haar vader te moeten gaan wonen, als ze geen werk vindt. Maar om te werken, moet je goed Nederlands spreken, zo vertelde men haar op de VDAB. (andere manieren om aan werk te raken, heeft ze nog niet geprobeerd.) Ze had gehoopt sneller een job te vinden en wil alle vrouwen die op het punt staan te migreren, waarschuwen: ‘geen Nederlands, is geen werk.’

---

³Ook dit kunnen we kaderen binnen de verschillende opvattingen rond privacy.

1. Positiebepaling

Bij Antropologisch onderzoek is het belangrijk om, als onderzoeker, zelf niet geheel afwezig te zijn in de weergave en in het resultaat van het veldwerk. Zo zijn mijn observaties beïnvloed, doordat ik als vrouw voornamelijk met vrouwelijke informanten heb gewerkt. Deze thesis is dan ook geschreven ‘*vanuit een onoverkomelijke gender bias: de eenzijdige blik die de onderzoeker vanwege haar sekse heeft, plus die van haar vrouwelijke informanten*’ (Buitelaar 1993:20). Een korte weergave van de positie die ik verder als onderzoekster innam.

1.1 Een fenomenologisch uitgangspunt

In de eerste plaats probeerde ik zo dicht mogelijk bij de vrouwen te gaan staan. Ik wilde hen zo goed mogelijk leren kennen. Vanuit een fenomenologische invalshoek liet ik vooral hun ervaringen op de voorgrond treden. In het kader van de descriptieve fenomenologie is het niet van belang te zoeken naar de oorzaken. Eerder onderzoekt en beschrijft deze methode bepaalde fenomenen, vanuit het verhaal en de betekenis die de geïnterviewde eraan geeft. De descriptieve fenomenologische methode heeft als basis een luisterend oor en openheid. De beschrijvingen worden dan in afzonderlijke betekenisvolle verklaringen onderverdeeld en hieruit verzamelt de onderzoeker diegene die essentieel zijn voor het bestudeerde fenomeen. Centraal staat het zoeken naar de essentie (van de ervaringen). Niet het essentiële als het universele, maar het essentiële in de particuliere context van ‘geleefde ervaringen’(kleiman 2004:7-9). Diezelfde zoektocht naar het essentiële, is ook van belang bij het interviewen van levensverhalen. Het interviewen van levensverhalen is immers: ‘*a qualitative research method for gathering information on the subjective essence of one person’s entire life*’ (Atkinson 1998:3).

1.2 Maatschappelijk assistent, onderzoekster én student: een rolconflict?

Een ander niet te onderschatten element in het onderzoek, is de vooropleiding die ik genoot. Namelijk die van maatschappelijk assistent, optie Sociaal-Cultureel Werk. Tijdens het veldwerk trachtte ik onderzoek te combineren met hulpverlening. Beide rollen werden gedeeltelijk gefnuikt, doordat ik hierbij óók student was en dus vaak noch als volwaardig

onderzoeker bekeken werd, noch als volwaardig hulpverlener. Voor vrouwen, vertrouwd met het concept 'thesis', gaf de rol van 'student' het onderzoek een minder formeel karakter. Dit had mogelijk invloed op hun bereidheid tot medewerking. Het intern rollenconflict gaf me alleszins stof tot nadenken.

Een antropologisch onderzoek kan zeer goed die menselijke noden in kaart brengen, waar de hulpverlener op verder werkt. Vanuit de combinatie maatschappelijk werker-onderzoeker, kan je de geïnterviewden méér bieden dan een bezoek en een woord van dank. Het gevoel ergens je verhaal kwijt te kunnen, is natuurlijk zeer belangrijk, maar met de wijsheid dat de medewerking aan een onderzoek op lange termijn iets kan opbrengen, daar los je de meer prangende problemen en directe noden van de onderzoekssubjecten niet mee op. Vandaar dat een rijkere positie dan louter die van onderzoeker, geen slechte zaak is.

De vraag is alleen: 'Hoever ga je in de hulpverlening?' Wanneer staat de rol van antropoloog die van maatschappelijk assistent in de weg? En omgekeerd, wanneer maakt maatschappelijke dienstverlening onderzoek onmogelijk? Ik kwam - gevoelsmatig - geregeld in een rolconflict terecht.

In de loop van het veldwerk werd mijn positie helderder. Regelmatig werden me hulpvragen gesteld. Meestal vragen naar informatie en vertaling. Echter nooit opdringerig: vaak vermeldde men problemen terloops. Soms haalden mijn informanten, tegen de tijd van mijn vertrek, onbegrepen brieven boven en af en toe werd ook expliciet info gevraagd. Ook al had elk gezin mijn contactgegevens, nooit werd ik nodeloos gebeld, noch voor info, noch voor hulp.

Soms hielp ik gezinnen bij aangekaarte problemen. De hulp bestond dan uit het zoeken en geven van informatie, uit het vertalen van brieven, hier en daar uit het plegen van een telefoontje en voornamelijk uit 'doorverwijzen'. Steeds weer moedigde ik hen aan om hun vragen te stellen aan de bevoegde instanties. Het antwoord op hun vragen was mij immers ook vaak onbekend.

Ik begon stilaan te zien waar de fenomenologische onderzoeksdiscipline en maatschappelijke dienstverlening elkaar raken. Het sleutelwoord is 'empathie'. Een empathische houding, je kunnen inleven en verplaatsen in het leven van de ander, is één van de basisattitudes van beide werkvelden. Inlevingsvermogen staat centraal in de maatschappelijke dienstverlening én in het fenomenologisch onderzoek binnen de antropologie.

'Presumably the human relations aspect of fieldwork is enhanced for those to whom such qualities as empathy, sympathy, or at least everyday courtesy and patience, come naturally' (Harry Wolcott 1995: 87).

Empathie, een luisterend oor en een zeer basale vorm van vriendschap vormen niet alleen de basis van de hulpverlening, maar zijn ook belangrijk voor het verkrijgen van informatie tijdens onderzoek. Dit trio doet een vorm van 'goodwill' ontstaan (Kleiman 2004:11), wat een voorwaarde is voor het uitvoeren van een kwalitatief onderzoek gebaseerd op levensverhalen.

1.3 Een benadering van onderop: meekijken door de bril van de nieuwkomersvrouw.

Een laatste kenmerk van de ingenomen onderzoekspositie is de 'Bottom Up' benadering. Behalve een inleefreis naar Marokko, probeerde ik zo onbevooroordeeld mogelijk met de vrouwen kennis te maken. Literatuurstudie en praten met bevoegde instanties, gebeurde grotendeels achteraf. Door te focussen op het verhaal en op het leven van de vrouwen zelf, ging ik gedeeltelijk mee door hun bril kijken. Door te veel contact met bevoegde diensten zou ik weer een andere bril gaan opzetten ('Top Down' benadering) en het risico lopen hun ervaringen extern te kaderen. Pas later ging ik op zoek naar andere verhalen, naar de keerzijde van de medaille, naar de kant van het Onthaalbureau en de Integratiedienst.

De volgende woorden van Kleiman drukken exact uit wat ik bedoel:

'Phenomenological reduction requires stepwise implementation of two devices. The first is bracketing, or withholding prior knowledge of the phenomenon under study. This is done in order that the researcher may take the experience precisely as it is described. The purpose of bracketing is to try to assume an attentive and naïve openness to descriptions of phenomena, an uncertainty about what is to come and a willingness to wonder about the experiences being brought to presence in the descriptions of the participants. Theorising, conceptualising, labelling and categorising according to what is already known engenders a sense of complacency and comfort, which deprives one of the excitement of discovering the unknown about the lived-experiences being studied' (Kleiman 2004:12).

2. Fasering en Methodiek

Het verloop van het onderzoek geeft reeds veel informatie over de Marokkaanse nieuwkomersvrouwen: hun (on)bereikbaarheid, hun houding tegenover onderzoek,...

Niet alleen de vrouwen en hun levensverhalen zijn een bron van informatie. Ook de voorbereidende fasen, de aanloop naar het eigenlijke onderzoek, geven ons belangrijke info. Daarom worden ze hieronder uitgebreid behandeld.

Grosso modo zijn er in het onderzoek vijf fasen te onderscheiden. Ook op microniveau, bij elke unieke vrouw, vinden we deze fasering in meerdere of mindere mate terug. De verschillende fasen zijn niet duidelijk afgebakend en overlappen elkaar vaak.

We onderscheiden een voorbereidende fase. Hier wordt in de eerste plaats een inleefbezoek gebracht aan Marokko. Nadien begint de zoektocht naar tolken en naar nieuwkomersvrouwen. Een tweede fase is de kennismakingsfase. Getracht wordt de tolken en de vrouwen persoonlijk te leren kennen. In een derde fase staan de verschillende levensverhalen centraal. In een volgende fase, wanneer een vorm van vertrouwen gegroeid is, probeer ik, samen met de vrouwen, over te gaan tot een 'actieve' deelname aan voor hun eerder nieuwe sociale en culturele activiteiten. In fase vijf worden een aantal gesprekken gevoerd met deskundigen van maatschappelijke instanties, waarmee de nieuw gekomen vrouwen in aanmerking komen. Een zesde fase is gepland in het voorjaar van 2006. De vrouwen worden nogmaals opgezocht als afronding van het onderzoek. Als aandenken krijgen zij die dat wensen hun interview op CD.

Fase 1: voorbereiding

Een inleefreis

In de zomer van 2004 stond een inleefreis naar Marokko met verblijf in een gastgezin op het programma. Doel was het opsteken van een paar woorden Marokkaans, het opdoen van kennis over het leven in Marokko, over de denkstructuren, ideologieën, gewoonten,...kortom 'leren aan het leven vanuit participerende observatie', werd als doel voorop gesteld.

In eigen land zouden nadien Berberse vrouwen deelnemen aan de studie. Toch was het verblijf bij een familie met meer Arabisch dan Berbers bloed in de aderen een goede leerschool. Kennis over Marokko, over de Marokkanen, over gewoonten, geloof en taal, opende - zij het met moeite - redelijk wat deuren in België. Gedeelde ervaringen vormen immers stof tot gesprek.

Toch is er een keerzijde aan deze medaille. Na een verblijf in een (achterbuurt van een) grootstad als Rabat werd het moeilijker me het leven en de mentaliteit van de mensen uit de dorpen en de steden in het noorden van het land voor te stellen.

Verdere voorbereiding

Behalve deze inleefreis koos ik er doelbewust voor om verdere verdieping in het onderwerp en diepgaandere gesprekken met de maatschappelijke dienstverlening uit te stellen tot een later moment. Dit om met een ‘vrije’ en ‘open’ blik de vrouwen tegemoet te kunnen gaan. Een vooraf gedefinieerd kader zou al te vroeg voor een focus zorgen. Bedoeling was dan ook om zo breed en ruim mogelijk gegevens te verzamelen. Gaandeweg dook als het ware ‘vanzelf’ een filter op. Om een fenomenologische benadering met voldoende empathie ten uitvoer te kunnen brengen, werd gekozen voor een Bottom-Up benadering. Zonder een overdreven voorkennis van zaken’ was het makkelijker deelgenoot te worden van de ervaringen van de vrouwen. Ik kon hun ervaringen niet meteen relativiseren, door ze in een ruimer kader te plaatsen. Zo dicht mogelijk bij de vrouwen staan en gedeeltelijk door hun bril (mee) kijken, kreeg immers voorrang.

De zoektocht naar een onvindbare vrouw

In oktober 2004 begon de zoektocht naar Marokkaanse nieuwkomersvrouwen. Onder nieuwkomersvrouwen verstaat het inburgeringsbeleid: meerderjarige vrouwelijke vreemdelingen, die zich maximaal één jaar geleden voor de eerste keer in een Vlaamse of Brusselse gemeente in het rijksregister hebben ingeschreven. Zij moeten ook zicht hebben op een langdurig verblijf in België. De volgende categorieën worden tot nieuwkomers gerekend: asielzoekers van wie de aanvraag ontvankelijk werd verklaard, erkende vluchtelingen, gezinsvormers of gezinsherenigers, vreemdelingen van wie het verblijf tijdelijk of definitief geregulariseerd is, slachtoffers van mensenhandel die ingeschreven zijn in het Rijksregister, vreemdelingen die een machtiging tot verblijf verkregen hebben in het kader van een duurzame relatie, onderdanen van lidstaten van de EER en Arbeidsmigranten onder bepaalde voorwaarden. Deze nieuwkomers hebben recht op een inburgeringstraject. Voor veel nieuwkomers is het volgen van zo een traject zelfs verplicht⁴.

In het kader van haar onderzoek naar nieuwkomersvrouwen kiest het SAMV ervoor om deze definitie te verruimen. Zij beschouwt vrouwen die minder dan vijf jaar in België verblijven als nieuwkomers.

---

⁴Gebaseerd op: <http://www.newintown.be/index.cfm?uuid=0FD2FC7740F40ABC1B5A71B0992F796&letter=n> en op www.inburgering.be.

In dit deelonderzoek focus ik zoveel mogelijk op vrouwen uit Leuven. Dat is enigszins gelukt. Ik volgde vijf vrouwen uit groot Leuven en twee vrouwen uit Brussel. Leuven als plaatskeuze bood voordelen, maar ook nadelen. Een voordeel was de kleine ruimtelijke afstand tussen onderzoekster en onderzoekssubject, waardoor meerdere bezoeken mogelijk waren. Er was ook een verhoogde kans op toevallige ontmoetingen en de bestaande netwerken en contacten tussen de geïnterviewde vrouwen konden onderzocht worden. Tenslotte was het op die manier eenvoudiger om navraag te doen naar hun vrije tijdsbesteding en naar het gebruik van maatschappelijke diensten. Vanuit de positie van onderzoeker kon naar deze informatie gevraagd worden. Vanuit de positie van maatschappelijk hulpverlener met kennis van de streek kon informatie over deze domeinen aangeboden worden.

Een nadeel van onderzoek in de streek rond Leuven is de relatief kleine groep nieuwkomers die ze rijk is. Een ander minpunt vormt de afronding van het onderzoek. Afronding is moeilijker, naarmate de afstand klein is.

Om een zo divers mogelijke vrouwengroep te vinden, contacteerde ik verschillende instanties en personen, onder andere kennissen uit de integratiesector, alsook een aantal professoren. Verder legde ik contact met het Minderhedenforum, het PRIC, de Integratiedienst, het Onthaalbureau, de ‘Stad Leuven’, het Cultureel Centrum, Open School Leuven, de verschillende wijkbureaus, Vormingplus, het SPIT, Leren Ondernemen, het ILT, het SAMV, de SSH,... en postte ik een boodschap op het forum van jaargenoten Antropologie.

Een aantal mensen en instanties sprongen op de kar en gingen mee op zoek naar informanten en tolken.

De eerste maanden leken eindeloos en ik moest denken aan wat Fatima, een Marokkaanse vrouw van de tweede generatie en actief in de vrouwenvereniging en in de ouderraad van een Brusselse school, me ooit zei: *‘Nieuwkomers bereiken wij niet, wij hebben daar geen contact mee.’* Inderdaad, de nieuwkomersvrouwen leken onvindbaar.

Vanaf half november doken de eerste lichtpuntjes op in de zoektocht. Een leerkracht van Open School, Jana, gaf me het telefoonnummer van Aya en zo had ik het eerste contact op zak. Een ander lichtpuntje was de multiculturele dag in wijkbureau Casa blanca. Ik sprak er met één van de leerkrachten NT2, Carla, en legde er contact met een Marokkaanse vrouw. Samen met de leerkracht vroeg ik aan de Berberse vrouw om me contacten door te spelen. De belofte werd gemaakt, maar bij latere ontmoetingen hield ze zich vriendelijk op de vlakte. Een fenomeen dat ik nog verschillende keren (ook bij anderen) opmerkte. Ook de leerkracht

sprak de vrouw nog een paar keer aan, maar zij kreeg eveneens een ambigue houding als antwoord.

Ik mocht een bezoek brengen aan één van de lessen NT2 die Carla gaf en stelde het project er voor aan haar leerlingen. Deze vrouwen waren reeds langer dan 5 jaar in het land. Ik hoopte via deze weg hun kennissenkring te kunnen bereiken. Maar ook hier werd vriendelijk maar afstandelijk gereageerd. Met een aantal vrouwen werd wat dieper op het thema ingegaan. Ondertussen vertrokken de anderen in stilte. Carla lichtte me tenslotte ook in over de sportlessen, die de integratiedienst organiseert voor de vrouwen.

Een andere leerkracht van Open School, Elsemarie, vormde het derde lichtpuntje. Ook tijdens haar lessen mocht ik het onderzoek voorstellen. Dit keer aan de nieuwkomersvrouwen zelf.

Veel later pas verkreeg ik, via een vriendin, meer persoonlijk contact met een medewerker van het onthaalbureau. Deze wilde actief mee zoeken en sprak, met behulp van een tolk, een aantal cliënten aan. Deze geëngageerde en persoonlijke aanpak leverde het meeste resultaat op. De zoektocht naar nieuwkomersvrouwen was dan ook voornamelijk gebaseerd op de goodwill van de gecontacteerde mensen en instanties.

Drie tolken voor één vrouw.

Behalve de zoektocht naar Marokkaanse vrouwen, werd ook een zoektocht naar quasi 'vrijwillige' tolken opgestart. Beide zoektochten waren het meest intensief tussen oktober 2004 en eind december 2004.

Ook bij het vinden van tolken bleek 'goodwill' een doorslaggevende factor te zijn. Ik verspreidde flyers in de studentenrestaurants en in de faculteiten van Arabistiek en Psychologie. Verder werden verschillende personen en instanties via e-mail aangeschreven met de vraag naar tolken. Tenslotte sprak ik mijn jaargenoten van Antropologie aan. Een aantal van hen verspreidde het bericht onder hun kennissen.

De verspreiding van flyers op Arabistiek, gecombineerd met de mond aan mond reclame van jaargenoten die er les volgden, werkte uitstekend. Op korte tijd verzamelde ik meer tolken, Berbermeisjes van de tweede generatie, dan nieuwkomersvrouwen⁵.

---

⁵ Over het bestaan van een tolkendienst, verbonden met de Integratiedienst, hoorde ik pas veel later via één van de vrijwillige tolken.

Fase 2: Kennismaking

De kennismakingsfase ging van start in december 2004. Ik maakte uitgebreid kennis met de tolken. (Zij bleken tot dezelfde familie te behoren). Het was van belang om aan hetzelfde zeel te trekken, alvorens samen op stap te gaan.

Op het 'kerstfeestje' van Open School in Casa blanca, Lolanden, stelde ik het onderzoek voor het eerst samen met een tolk voor. Ik trachtte ook zoveel mogelijk gesprekken met de vrouwen aan te knopen. Geen resultaat.

Tolk S, die me vergezelde naar het kerstfeestje, vertelde dat ze niet verwacht had dat het zo moeilijk zou zijn om deze vrouwen om medewerking te vragen. Zelfs met een moslimmeisje van Marokkaans-Berberse afkomst aan mijn zij,... toch bleven ze afstandelijk en wantrouwig, maar evenzeer vriendelijk.

26/12/2004 mail van Tolk C, wiens moeder aanwezig was op het bewuste kerstfeestje: 'Helaba, Ik heb gehoord van mijn moeder dat het niet echte vlotte, wat ik erg jammer vind natuurlijk. Ik begrijp die vrouwen ook wel dat ze geen interview wensen. Ze voelen zich als het ware bedreigd en denken oh nee straks komen ze me opzoeken etc etc. Ik hoop dat het volgende keer beter zal gaan. Ik zal mijn best doen om nog wat nieuwe meisjes/vrouwen te zoeken en contacteer je bij deze dan nog wel.'

Toen ik na lang aarzelen, via Tolk C., beroep deed op de hulp van haar moeder, maakte ze me duidelijk dat haar moeder het onderzoek een warm hart toe droeg, maar dat het aanspreken van andere vrouwen moeilijk voor haar was. Ze wenste me veel succes, maar wilde zich liever niet moeien. Ook hier vinden we dus weer een geïnteresseerde, maar afstandelijke houding.

Aya

Het werd een periode van 'trial and error'. Gelukkig leverde het telefoonnummer van Aya meer succes op. De naam van haar vroegere leerkracht Nederlands deed haar deur voorzichtig voor mij opengaan en na een telefoontje was ik welkom. Het eerste gesprek vond plaats in december.

Met deze vrouw had ik het langste en meest intensieve contact. We maakten uitgebreid kennis, ik vertelde over het doel van mijn bezoeken en herhaalde telkens dat ze op elk moment haar medewerking mocht stop zetten en dat het onderzoek anoniem zou zijn. De gastvrijheid was groot, maar ook wantrouwen en terughoudendheid vielen (weer) op. Het was

voor haar in eerste instantie moeilijk om onderzoekster en onderzoek een plaats te geven, aangezien ik haar leerde kennen via een indirecte tussenpersoon.

Een volgend gesprek vond plaats in februari. Ik belde haar op en bracht haar de afgesproken vragenlijst. Opnieuw benadrukte ik het doel, de anonimiteit en vooral de keuze tot al dan niet deelnemen (Atkinson 1998:28-29, 38). Daarna volgden drie namiddagen waarin ik, samen met Tolk C naar haar levensverhaal luisterde.

Tijdens de interviews en tijdens de losse gesprekken werd getracht zoveel mogelijk informatie te verzamelen over haar tijdsinvulling, over haar interessesferen, over het gebruik van maatschappelijke dienstverlening en over de communicatiekanalen waarover ze beschikte. Ook checkte ik of er interesse bestond om deel te nemen aan ‘activiteiten’. Dit aspect kwam tijdens het eerste bezoek al ter sprake. Maar aangezien deze ‘stap in het onbekende’ met een ‘onbekende persoon’ weerstand opriep, vermeldde ik het bij de andere vrouwen pas expliciet in een latere fase.

Amal & Zeinab

Amal, een vrouw uit het Brusselse, leerde ik kennen via tolk F. Zij bleek familie te zijn. Tolk F. speelde een actieve, directe rol bij onze kennismaking. Ze nam zélf contact op met Amal. Dit vergemakkelijkte het kennismaken en verduidelijkte mijn rol. In februari volgde een kennismakingsbezoek. Amal zorgde er op haar beurt voor dat ik haar vriendin, Zeinab, leerde kennen. Een klein sneeuwbaaleffect als het ware. Een interview met beide vriendinnen volgde begin april. Aangezien ik Amal via een directe tussenpersoon leerde kennen, kon zij me, in tegenstelling tot Aya, makkelijk plaatsen. Wél is het zo, dat beide, hoger opgeleide vrouwen, gemakkelijker met het concept ‘thesis’ als onderzoekskader overweg konden, dan de andere vrouwen.

Iman, Fatima, Layla & Hanan

Iman leerde ik kennen op het kerstfeest van Open School. Ze reageerde toen enthousiast op een kennismaking met een Vlaamse ‘leeftijdsgenote’, maar hield - net zoals twee andere nieuwkomersvrouwen op datzelfde feestje - de boot af, wanneer ik voorzichtig het onderzoek uit de doeken deed. Om ethische redenen wilde ik immers liefst zo snel mogelijk in het kennismakingsproces mezelf en het project voorstellen, maar dit bemoeilijkte de bereidheid tot deelname.

Begin maart 2005 woonde ik een volgende les bij op Open School. Ditmaal zonder tolk. Het was moeilijk de uitleg te doen zonder vertaalhulp en het woord ‘onderzoek’ bleek officieel

genoeg om veel vrouwen af te schrikken, dus werd ik minder kwistig met informatie. Die werd vanaf dan stapsgewijs aangebracht.

Tijdens deze les, zag ik Iman weer en maakte ik kennis met twee van haar vriendinnen, Layla en Fatima. Fatima volgde nog maar pas les in Lolanden. Tevoren volgde ze elders les. Via de hennaschildering op de handen van Layla en Fatima, raakten we aan de praat. Al gauw werd ik door Fatima uitgenodigd voor een hennaschildering, thuis bij haar dochter. Iman vertelde niet aanwezig te kunnen zijn tijdens dit bezoek, aangezien zij als getrouwde vrouw niet geacht werd het huis zo lang te verlaten. Ze nodigde me dan zelf op haar beurt uit voor een bezoek.

Nadien bezocht ik Iman twee keer. Zij mocht echter niet geïnterviewd worden van haar man, tenzij hijzelf als tolk kon fungeren. Deze piste werd tenslotte, omwille van de korte tijdsspanne van het onderzoek, opgegeven.

Door het ontbreken van vertaling, ging ik bij Fatima en aan haar dochter Hanan pas dieper in op het doel van het onderzoek, tijdens de eerste huisbezoeken. Ze bleken rond de periode van onze kennismaking eveneens ook aangesproken te zijn door de medewerker van het Onthaalbureau. Vermoedelijk heeft deze samenloop van omstandigheden ervoor gezorgd dat ik sneller op hun medewerking kon rekenen.

Na een uitgebreide kennismaking bezorgde ik hen de vragenlijst. Ik betrok ook meteen Fatima's man bij het onderzoek, gedeeltelijk om een volgende afwijzing uit mannelijke hoek te voorkomen. *'Oh dat zijn gewone vragen'*, zei hij en zo werd mijn derde bezoek het interview met Fatima. Tijdens een vierde bezoek mocht ik Hanan interviewen. Naderhand volgden enkele korte bezoeken (o.a. voor het bezorgen van filmtickets) en toevallige ontmoetingen met de familie.

Na op onze kennismaking tijdens de les NT2 van Open School, bezocht ik ook Layla. (Zij bleek achterafgezien ook aangesproken te zijn door de medewerker van het Onthaalbureau, maar stond in eerste instantie negatief tegenover een interview.)

Door tijdsgebrek waren geen verdere kennismakingsbezoeken mogelijk. Ik bezorgde haar de vragen, tijdens de les aerobic.

Bij dit laatste interview speelde Fatima, haar vriendin, de rol van katalysator. Zij was reeds geïnterviewd en wist op korte tijd, met (vertaal)hulp van twee andere meisjes, de idee aan

Layla uit te leggen. Diezelfde avond nog was ik, samen met een tolk, welkom voor een interview dat twee dagen later bij Tolk F. thuis werd afgerond.

Uit het (vereenvoudigde) relaas van deze kennismakingsfase blijkt reeds dat Iman, Layla, Fatima en Hanan een vriendinnengroepje vormen. Marjo Buitelaar (1993:17) heeft overschot aan gelijk, wanneer ze vertelt dat je maar een goede band kan onderhouden met de ene Marokkaanse vrouw, als je ook met haar vriendinnen een goede band onderhoudt. Het focussen op een vriendinnengroep, hielp me om sneller hun medewerking te verkrijgen.

Fase drie: levensverhalen.

Een belangrijk deel van het veldwerk was het verzamelen van levensverhalen.

Een levensverhaal is:

‘the story a person chooses to tell about the life he or she has lived, told as completely and honestly as possible, what is remembered of it, and what the teller wants others to know of it, usually as a result of a guided interview by another. Het is ‘a fairly complete narrating of one’s entire experience of life as a whole, highlighting the most important aspects’ (Atkinson 1998: 8).

De methodiek die ik hanteerde, was het semi-gestructureerde interview. Om een volledig beeld van de vrouw te bekomen, kwamen verschillende onderwerpen aan bod: gegevens over haar geboorte, familie van origine, ervaringen uit de kinder- en jeugdijaren, de culturele achtergrond en tradities van de vrouw en hoe die in België tot uiting komen, haar opvoeding en mate van scholing, werk, liefde, huwelijk, haar kinderen of kindwens, haar migratie en de ervaringen hierrond. De samenhang tussen migratie en beslissingen rond huwelijk en kinderen, haar contacten met officiële instanties in België, haar noden en behoeften, haar netwerken en het uitbouwen van de vriendenkring, haar dagdagelijkse levensvulling in Marokko en in België, haar vrije tijdsbesteding, de communicatiekanalen waarover ze beschikt,....

De voorafgaande kennismakingsfase kan beschouwd worden als de tijd die nodig is om de vrouwen in kwestie op verhaal te laten komen. Het moeizaam gecreëerde vertrouwen tussen de vrouwen en de onderzoekster kwam de kwaliteit van de levensverhalen ten goede.

Vertrouwen zorgt bij de participanten immers voor de welwillendheid die nodig is om hun ervaringen in voldoende detail aan de onderzoeker mee te delen. Hiermee staat of valt de descriptieve fenomenologische methode (Kleiman 2004:11).

De levensverhalen, waarin een subjectieve realiteit centraal staat (Atkinson 1998:60), vulde ik aan met observatie⁶. Er werd gelet op kledij, ontvangst en gastvrijheid, op genderverhoudingen en taakverdeling, op de inrichting van de woonst, het belang van de Tv, het belang van culturele elementen,...

Fase vier: activiteiten

Vanaf oktober 2004 zocht ik naar gegevens over activiteiten, verenigingen, vzw's, sportclubs, tekenlessen, handwerkclubs, vrouwenbewegingen, allochtone verenigingen, jeugdverenigingen, wijkverenigingen,... allerhande. Ik wilde de vrouwen een goed activiteitsaanbod kunnen doen. Het PRIC, de 'Stad Leuven', 30CC, de dienst Communicatie,... werden aangeschreven met deze vraag. Verder bezocht ik regelmatig verschillende flyer-muren en bracht ik een bezoek aan de Toeristische dienst en aan het Cultureel Centrum.

Vanaf maart contacteerde ik de gevonden verenigingen, vzw's, clubs ed. in verband met een proefdeelnemersaanbod aan hun activiteiten door een nieuwkomersvrouw.

Reeds bij kennismaking met de vrouwen toonde ik interesse in hun bezigheden, in de sociaal-culturele evenementen die ze kennen en die hun interesseren,... Ik vroeg naar de kanalen waardoor ze het vrije tijdsaanbod op het spoor komen,... Aangezien deze thema's voor sommigen niet altijd makkelijk zijn, kwam ik op deze onderwerpen meerdere keren terug.

Tijdens het interviewen van de levensverhalen ging ik dieper in op thema's als 'vrije tijd' en 'sociaal en cultureel leven'. Verschillende aspecten werden bevraagd en de min of meer gealfabetiseerde vrouwen bezorgde ik af en toe een folder, die we dan samen bespraken en waarvan de vindplaats werd vermeld.

een aantal vrouwen stelde ik voor deel te nemen aan activiteiten. Het was echter praktisch niet haalbaar deze fase bij elke vrouw in te leiden. Bij de Brusselse vrouwen, Amal en Zeinab, bleef het bij een gesprek. Ik besprak wat folders en wisselde 'tips' uit. Zo ook voor

---

⁶ Opm. Observatie was uiteraard in elke fase van belang.

Layla, Iman, Aya en Fatima (Hanan) werden wél expliciet uitgenodigd om ergens aan deel te nemen.

Behalve het voorstel tot gezamenlijke deelname aan ‘nieuwe’ activiteiten, begaf ik me ook naar activiteiten, waar een aantal van de vrouwen (Layla, Fatima en Hanan) sowieso aan deelnamen. Ik bezocht, zoals vermeld, de lessen NT2 en het kerstfeestje, maar ook een les aerobics.

De vernoemde vrouwen ontmoette ik ook regelmatig op grote evenementen of in de stad. Van de vijf vrouwen uit Leuven zag ik Aya alleen tijdens huisbezoeken. Iman op huisbezoek en tijdens de Nederlandse les. Hanan, Layla en Fatima daarentegen, liep ik ook buiten de lesuren en de huisbezoeken tegen het lijf: op de bus, op het wereldfeest, op de Provinciale vrouwendag, op de braderie en op de eerste dag van de solden.

Fase vijf: Van Bottom Up naar Top Down

In juni en juli 2005 begon fase vijf. In deze fase werden verzamelde gegevens, conclusies, ideeën etc voorgelegd aan professionals uit de maatschappelijke dienstverlening, met name aan de bevoegde personen van het Onthaalbureau en van de Integratiedienst van Leuven. Het materiaal werd besproken, ideeën uitgewisseld, werkingen verduidelijkt en visies uiteengezet. Het voornaamste doel van deze gesprekken was het verkrijgen van feedback over het onderzoek en de conclusies ervan, alvorens het schrijven aan te vatten.

Fase zes: afronding

De afrondingsfase is gepland voor het voorjaar van 2006. De vrouwen zullen opnieuw opgezocht worden, om hen te bedanken voor hun deelname. Als afronding krijgt, wie dat wil, haar interview op CD gebrand.

Niet alleen in de eindfase krijgen de vrouwen een aandenken, ook de interviews en soms ook de tussentijdse bezoeken werden vergezeld van kleine geschenken (cfr. Timmerman 2000:183). Van de vrouwen kreeg ik ook regelmatig kleine attenties. Die onderlinge uitwisseling van kleine attenties blijkt in de Marokkaanse samenleving belangrijk te zijn. Het geeft uitdrukking aan het opbouwen van een relatie. In de Marokkaanse samenleving staat wederkerigheid centraal. Iemand die een geschenk aanbiedt, wil een relatie aangaan. Het geschenk accepteren, is een bevestiging. Een relatie wordt dan bestendigd door regelmatige

uitwisseling van geschenken. Andersom kan het weigeren van een geschenk, zoals het afslaan van een uitnodiging voor een maaltijd, een relatie schaden of zelfs verbreken' (Buitelaar 1997:125). Rosen (1979:102-103) gaat een stap verder in het beschrijven van sociale relaties, gebaseerd op uitwisseling. Hij heeft het over de 'dynamiek van ongelijke uitwisseling'. In elke sociale relatie zit, volgens Rosen, een element van competitie. Het is noodzakelijk om voor zichzelf een variatie aan persoonlijke relaties uit te bouwen, gebaseerd op een duidelijk wederzijdse verplichting of schuld.

Deel II: Ervaringen vanuit het onderzoek

In voorgaande beschreef ik de onderzoekspositie en de zes fases van het onderzoek, met de gebruikte methodieken. Hierbij vallen een aantal aspecten op.

1. De positie van onderzoekster.

1.1 De angstige onderzoekster

De moeilijkheden die de combinatie van de rol van student, onderzoeker en maatschappelijk werker opleverden, beschreef ik eerder al. Behalve dit rolconflict bleek ook angst een moeilijke en belemmerende factor te zijn. Niet alleen was er sprake van drempelvrees om zomaar naar onbekenden toe te stappen (McCurdy & Spradley 1988: 42-44), maar er was ook de angst eenzijdig te vallen (of geplaatst te worden) in de rol van maatschappelijk assistent.

Ik wilde de gezinnen niet afhankelijk van mij maken, maar wilde hen wél helpen, in de mate dat dit mogelijk was. Ik stelde me verschillende vragen: wat als ik plots overrompeld zou worden door hulpvragen en telefoontjes? Hoe ga je daarmee om? En hoe rond je een onderzoek af in eigen streek, waar de afstand tussen onderzoeker en subject kleiner is dan bij onderzoek in het buitenland?... Deze problemen bleken zichzelf gaandeweg op te lossen.

Geen enkel gezin belde me om hulp. De gebrekkige kennis van het Nederlands en de neiging mensen van buitenaf niet lastig te vallen met de eigen problemen, liggen misschien aan de basis hiervan. Ik had ook nooit expliciet telefonische hulp aangeboden, vanuit de veronderstelling dat ze die in uiterste nood wel zouden vragen..

De grens werd gerespecteerd. Tweemaal kreeg ik een telefonische uitnodiging voor een bezoekje. Waarbij eenmaal op expliciete vraag van mijn kant.

Layla heeft wel nog telefonisch contact met en krijgt hulp van Tolk F. Dit kan er op wijzen dat problemen inderdaad eerst binnen de eigen ‘gemeenschap’ opgelost worden vooraleer ermee naar buiten te komen.

1.2 De onderzoekster een plaats geven.

Behalve bij Amal, zelf studente en rechtstreeks geïnformeerd door Tolk F, merkte ik dat elk gezin problemen had om onderzoekster en onderzoek te plaatsen. De omschrijving: ‘Onderzoekster voor het Steunpunt voor Allochtone Meisjes en Vrouwen’, werd vaak met argwaan onthaald. ‘Thesisstudente’, een ‘onschuldige’ rol die gemakkelijk deuren doet opengaan en die in onze samenleving vrij algemeen bekend is (McCurdy & Spradley 1988: 52), bleek vooral bij de lagergeschoolde vrouwen een moeilijk te plaatsen begrip.

Daarom herhaalde ik bij elk bezoek in vereenvoudigde versie het doel van het onderzoek, de anonimiteit ervan, de vrijheid tot meewerken of niet,... De lager opgeleide vrouwen, Fatima en Layla, stelde ik -deels door het ontbreken van een tolk- het onderzoek pas voor na kennismaking. Dit in tegenstelling tot de andere vrouwen. De weinige uitleg zorgde voor een vlottere toegang tot hun gezinnen, maar maakte het voor hen misschien nog moeilijker me te plaatsen. Ze zochten me in te passen in een voor hen bekende setting, voornamelijk Open School. Ook checkten ze of ik contact had met een Marokkaanse tolk, die ze zelf kenden.

Youssef vertelt me hoe zijn vrouw me aangekondigd heeft: ‘Ik heb een Nederlands meisje leren kennen, dat heel geïnteresseerd is in de Marokkaanse cultuur.’ Hij vraagt me of ik lerares ben en ik probeer uit te leggen dat ik een studente ben en dat ik mijn thesis maak over Marokkaanse nieuwkomersvrouwen. (Fatima & Hanan 23/03/2005)

Ook mijn relatie met de Berberse tolken bleef onduidelijk:

L: ‘T zijn allemaal Berbers, die vriendinnen van u.’

Tolk F: ‘Wij zijn geen vriendinnen van haar, ze heeft achter ons moeten zoeken.’

S: ‘Ik heb bij haar aan de deur geklopt: “ik wil een tolk”.’ (Layla 29/04/2005)

Dat ik momenteel teveel werk heb om regelmatig binnen te springen, begrijpt iedereen. Het zijn echter vooral de vrouwen mét diploma, die expliciet naar de vorderingen van dit werkstuk vragen.

2. De zoektocht naar vrouwen: het belang van 'Goodwill'.

Bij het analyseren van de correspondentie viel op, dat de meeste gecontacteerde organisaties en diensten me in de eerste plaats verwezen naar de Integratiedienst voor het vinden van nieuwkomersvrouwen. Enkel het PRIC en het Minderhedenforum verwezen me hiervoor (ook) naar het Onthaalbureau. De Integratiedienst zelf tenslotte, verwees me door naar het Onthaalbureau. Timmerman (2000:183) kreeg bij haar onderzoek naar nieuwkomersvrouwen de adressen van mogelijke informanten aangereikt via het Onthaalbureau. Ik kreeg hier volgend antwoord op mijn vraag:

Onthaalbureau 09/11/2004 'Omwille van privacyredenen kunnen we jou geen adresgegevens van nieuwkomers bezorgen; wat wel kan is dat wij een uitnodiging tot deelname aan jouw onderzoek ophangen in onze ontvangstruimte, en dat wij de betrokken nieuwkomers ook aanschrijven met de vraag om te reageren; op die manier kan je misschien wel wat respons krijgen; kan je ons dan de nodige documentatie/brief bezorgen? dan zorgen wij voor de verspreiding.'

Het wijzen op de privacy van cliënten is vanzelfsprekend, maar een rondvraag tot medewerking, via een formele brief of via het prikbord, is - zoals later nog zal blijken - geen optie bij het bereiken van deze - soms analfabete - doelgroep. Langs deze weg kreeg ik dan ook geen enkele reactie. Anders was het toen ik later een medewerker van het Onthaalbureau persoonlijk leerde kennen. Deze medewerker besloot actief mee te zoeken en deze persoonlijke aanpak leverde wel resultaat op.

Een piste die meteen resultaat opleverde waren de leerkrachten van Open School. Ik contacteerde verschillende leerkrachten. Het resultaat was een telefoonnummer en een uitnodiging tot bijwonen van de lessen.

Het vinden van nieuwkomersvrouwen is voornamelijk op de 'goodwill' van de gecontacteerde personen en instanties gebaseerd.

3. De zoektocht naar tolken: een tolk van onschatbare waarde.

Tolk C, Tolk S en Tolk F zijn Berberse moslima's van de tweede generatie. Ze behoren tot dezelfde familie. Tolk C en Tolk F contacteerden me onafhankelijk van elkaar, Tolk S werd door Tolk C aangesproken. Deze vrouwen waren stuk voor stuk bereid me te helpen en indien ze verhinderd waren, zochten ze zelf vervanging.

Om een vertrouwensband op te bouwen met de vrouwen, was het van belang om ook de tolken goed te leren kennen. Zo waren we op elkaar ingespeeld bij bezoek aan de nieuwkomers. Ik plande met elk van hen een kennismakingsgesprek en onderhield contacten via de telefoon, via e-mail en later ook via MSN messenger.

Hun aandeel in het slagen van het onderzoek is met geen woorden te beschrijven. (Zie ook Timmerman 2000:183). Zij waren dan ook meer dan ‘zomaar een tolk’:

3.1 Tolk

In de eerste plaats was hun hulp bij het vertalen van cruciaal belang. Een aantal vrouwen was noch het Frans, noch het Nederlands voldoende machtig, waardoor een gesprek zonder tolk tot communicatieproblemen en misverstanden leidde. Enkel dankzij hun hulp kon een interview met voldoende diepgang tot stand komen.

Toch deed ik enkel beroep op hen, wanneer dat echt noodzakelijk was. Dat wil zeggen, wanneer het interview niet in het Nederlands of in het Frans kon doorgaan.

Éénmaal werd ik door een tolk vergezeld bij het zoeken naar vrouwen. De andere kennismakingsbezoeken deed ik zelf, ook al verliep de communicatie dan moeilijker. Ik wilde de nieuwkomers niet overrompelen door bezoeken met z’n tweeën af te leggen en ik wilde hen graag zélf leren kennen. Het zou al te makkelijk zijn me achter een tolk te verschuilen. Tenslotte was het vaak moeilijk om afspraken te regelen, waarbij zowel onderzoekster, tolk, als nieuwkomersvrouw van de partij waren.

3.2 Middleman

Behalve de rol van tolk namen deze vrouwen ook andere rollen op zich. Een tweede rol was die van ‘middleman’ of tussenpersoon. Als tussenpersoon hielpen ze me soms bij het contacteren van de doelgroep. Zo zorgde Tolk F voor contact met Amal⁷, een nieuw gekomen familielid uit het Brusselse. Verder is de middleman een katalysator van vertrouwen (McCurdy & Spradley 1988:48-50). Dit vertrouwen werd op verschillende manieren geïnstalleerd. De band tussen de Vlaamse onderzoekster en de tolkende Berbervrouwen van de tweede generatie, bevorderde het vertrouwen bij de nieuwkomers. Ook de aanwezigheid van de ouders van de tolken in de lessen van Open School, zorgde indirect voor vertrouwen. Bij meerdere interviews met eenzelfde vrouw, werd steeds dezelfde tolk meegevraagd. In de mate van het mogelijke werd er ook voor gezorgd dat beiden, tolk en nieuwkomer, behalve

---

⁷ Het paste oorspronkelijk niet in mijn onderzoeksopzet om vrouwen van buiten het Leuvense te interviewen, maar door een misverstand kwam ik toch in Brussel terecht.

hun Berberse afkomst iets extra gemeenschappelijk hadden. Zo vroeg ik Tolk C mee naar Aya, omdat beide vrouwen een klein meisje hebben en opvoedingsitems het gesprek tussen hen bevorderde.

Tenslotte krijg ik door de aanwezigheid van de tolken meer toegang tot de geloofspraktijk van de vrouwen. Door deze tussenpersoon worden soms een aantal onderwerpen bespreekbaar, die bij solobezoeken niet uitgediept werden. Zo zou Fatima me nooit vertellen dat ze door mijn komst haar gebed of wassing moest onderbreken. Uit beleefdheid zou ze gewoon bij me gebleven zijn, in plaats van haar bezigheid af te maken. (11/04/2005)

3.3 Referentiepersoon

De tolken waren niet professioneel. Voor twee van de drie meisjes was het hun eerste tolkervaring. Wat hierdoor mogelijk aan vertaling verloren ging, werd ruimschoots opgevangen door hun vrijwillige en gemotiveerde medewerking. Zij vormden een meerwaarde naar de nieuwkomersvrouwen toe. Méér dan een communicatiemiddel. Ze waren een welgekomen extra, soms eenmalig, sociaal contact en ze fungeerden als voorbeeld en referentie voor sommige van de nieuwkomers.

Als de tolk plots telefoon krijgt, zegt Aya: 'Ik wil Nederlands spreken zoals jij, of eigenlijk, nog liever, zoals de tolk: Berbers én vlot Nederlands'. (Aya 18/02/2005)

Hun leven werd nieuwsgierig bevraagd en ervaringen werden vergeleken. Zo vraagt Aya, na een discussie over de kinderprenies (02/03/2005), aan de tolk of ze het verschil merkt tussen hier (België) en ginder (Marokko). De streek van afkomst is ook een regelmatig terugkerend item in de gesprekken en er wordt gezocht naar mogelijk gemeenschappelijke kennis. Tenslotte resulteerde dit nieuwe contact soms in iets meer: Tolk F hielp Layla via dienstencheques aan werk (01/07/2005), onderhoudt regelmatig telefonisch contact met haar en stelde haar een bezoek aan haar moeder voor (27/04/2005).

3.4 Discussiepartner en informatiebron

Als vierde bleken de tolken ook een ideale 'check up', vertrouwens- en referentiepersoon voor mezelf. Ik kon bij hen terecht met al mijn vragen over Marokko, over Berbers, over plaatsen en gebieden, gewoonten en gebruiken,...Na de interviews wisselden we ervaringen en ideeën uit. Ik kon veel van hun leren. Verder boden ze me een luisterend oor op moeilijke momenten.

3.5 Medewerking vanuit intrinsieke motivatie

Tenslotte was bij de medewerking van de tolken ook ‘goodwill’ (en ‘vriendschap’) een belangrijke factor. De vrouwen tolkten in de eerste plaats niet omwille van de vergoeding, maar boden hun hulp aan vanuit interesse voor het onderwerp en vanuit dankbaarheid voor de interesse in de Berbercultuur.

4. De vrouwen.

4.1 Het beeld van de hulpverlening: een gesloten groep

Uit het onderzoek bleek dat de Berbervrouwen geen makkelijk bereikbare groep zijn. Uiteraard geldt dit niet voor elke vrouw in dezelfde mate, maar het is toch een opvallend verschijnsel, dat bevestigd werd in een gesprek met de Integratiedienst (28/07/2005). Ook Open School en het wijkbureau deelden deze visie over de vrouwen. Een aantal e-mails:

‘De vrouwen waar wij les aan geven zijn analfabeet en spreken niet voldoende Nederlands of Frans om er een genuanceerd gesprek mee te voeren. Aan de andere voorwaarden voldoen ze wel, hoewel ze bij mijn weten op geen enkele manier deelnemen aan verenigingsleven, als je toch geïnteresseerd bent, laat maar weten.’ (Open School 15/11/2005)

*‘Ik wil het altijd vragen aan de vrouwen die les volgen bij mij, maar het zijn zeer laaggeschoolde mensen (analfabeten) en zij mogen bovendien van hun man/familie geen les volgen in gemende groepen. Ik weet wel zeker dat zij totaal niet deelnemen aan het verenigingsleven, en dat zij ook nergens naartoe zullen mogen ’s avonds en ook niet naar activiteiten waar mannen zijn. Vrouwen die in de hoogste niveaus zitten en misschien al wel klaar zouden zijn om vb. naar de naailes of zo te gaan, zijn dan weer geen nieuwkomers. [...]’
Open School 30/11/2005*

Eenzijds bevestigt de visie van een aantal hulpverleners mijn eigen ervaringen met een groot deel van de nieuw gekomen Berbervrouwen. Anderzijds moet herdefiniëring van de groep en differentiatie binnen de groep steeds tot de mogelijkheden behoren.

4.2 Vasthouden aan Marokko versus leven in België.

De meeste gezinnen tonen een zekere openheid tegenover België. Tegelijkertijd houden ze vast aan Marokko. Dit vasthouden uit zich voornamelijk in kleine dingen. Zo doen de meeste

gezinnen hun boodschappen in Leuven, maar daarnaast winkelen ze ook in de Brabantstraat en op de Zuidmarkt van Brussel, want *'dat is echt Marokko'*, aldus Abdul (18/02/2005).

Verder verwijzen ook de kledij, de inrichting en het gebruik van het huis en de eetgewoonten naar Marokko. Het land van oorsprong is een geliefkoosd gespreksonderwerp en de bekeken Tv-programma's zijn vaak Marokkaans of Arabisch gesproken.

Over het algemeen combineert men dit vasthouden aan Marokko, en dan vooral aan de Marokkaanse 'cultuur', met een zekere openheid naar België toe. Vooral op niveau van het 'structureel samenleven' is de openheid groot. In deze structuur wil men instappen. Op microniveau ligt de instap moeilijker. Men is eerder terughoudend, maar wel nieuwsgierig naar het dagelijkse leven van de Belg. Zo blijkt uit de vele vragen die ze stellen.

Al bij al heetten de families me van harte welkom in hun leefwereld, maar hun stappen in de mijne, bleven beperkt tot het stellen van vragen. Directe actie en confrontatie met het 'andere' leken ze maar met mondjesmaat toe te laten. Eenzelfde idee verwoordt één van de Turkse informanten van Kristel Luyckx (2000:65): *'Ik mocht niet bij Belgische vriendinnen op bezoek gaan maar zij mochten wel bij ons komen.'* Ook hieruit blijkt dat de Vlaming zeker welkom is in het leven van de allochtone medemens, maar dat de omgekeerde stap als een te grote drempel ervaren wordt.

Bij de meeste gezinnen, alterneren geslotenheid en openheid tegenover België. Alleen bij de man van Iman, stond ik voor een 'gesloten' deur. Eerst toonde hij zich open tegenover de Belgische maatschappij. Later keerde deze houding. Hij weerde zich tegen de Westerse mensen en omgangsvormen, zeker wat vrouwen betreft. Hij leek elk contact van zijn vrouw met de Vlaamse maatschappij als een bedreiging te ervaren en leek ervan uit te gaan dat elk contact met Vlaanderen een emanciperend effect zou hebben op zijn vrouw, wat haar van hem, haar religie en haar rol zou kunnen doen vervreemden (Cf. Timmerman 2000:206).

- 'Ik vraag of Iman mee met mij naar de markt mag', zeg ik, 'omdat ik graag iets samen met haar zou doen en omdat ze in de les Nederlands bezig zijn over het kopen en benoemen van groenten en fruit. [...]' Kunnen we meteen met de marktkramers oefenen.

- De man antwoordt me, dat ik mij niet moet moeien met zijn huishouden. Dat hij haar man is en dat hij dus verantwoordelijk voor haar is en verantwoordelijk om haar het leven te laten zien. En dat hij er niet tegen kan dat iemand anders hem die taak uit handen wil nemen. Dat ik mij niet hoeft te moeien met zijn huishouden. [...]'

-Ik vertel hem dat ik dat vraag, omdat het iets is dat ik gewoon met vriendinnen doe en dat ik dit graag met Iman ook eens gedaan had. Ze kan ondertussen haar Nederlands oefenen.

-Waarop Hassan: 'Dat bedoel ik dus. Naar de markt, met jou en je vriendinnen, allemaal vrouwen die ik niet ken. En allemaal vrouwen die Iman niet kent. Mijn vrouw is nogal verlegen, ze heeft helemaal geen nood aan het leren kennen van andere vrouwen.'

-Daarop repliceer ik dat het niet de bedoeling is om met een hoop vriendinnen op stap te gaan, maar dat ik op die manier wil uitleggen in welk kader ik zo'n uitstap zie. Ik zou met Iman weggaan als vriendin, niet met een bende anderen erbij.

-Daarop antwoordde hij dat zijn vrouw trouwens getrouwd is en dat het helemaal niet de bedoeling is dat ze 'alleen' weg gaat. 'Ma femme, n'est pas une femme de la rue.'

-Ik vroeg hem of, als ik met haar meeding, het voor hem ook zou zijn alsof ze 'alleen' buiten ging. Dat beaamde hij. (Iman 17/03/2005)

Eenzijds koos ik er veel te vroeg in het kennismakingsproces voor om Iman mee naar buiten te vragen. Anderzijds was een uitje naar de markt de meest laagdrempelige activiteit die ik kon verzinnen, een activiteit die ze zelf met haar man in Brussel ook doet. Toch stootte ik op een duidelijke 'neen' van haar echtgenoot. Ik betwijfel dan ook of ze dit later wél gemogen had. Hij toonde een groot wantrouwen en geslotenheid tegenover de 'onbekende' wereld, waarin hijzelf nochtans al jaren verblijft.

Tenslotte wijzigde de koers van het gesprek en kreeg zijn discours een duidelijke WIJ-ZIJ indeling. Zijn vrouw mocht niet alleen het huis uit. Ook in gezelschap van een andere, Belgische vrouw, zou ze voor hem nog steeds 'alleen' zijn. Hiermee maakt hij duidelijk dat ik, als Belgische en/of als vrouw geen significante persoon ben.

Een dergelijke geslotenheid kwam ik in geen enkel ander gezin tegen. Iman zette slechts onder de hoede van haar man een stap in de wereld. Fatima, Hanan, Amal en Layla daarentegen, gaan wél onder vrouwen op stap. Amal en Aya vermeldden tenslotte expliciet dat hun man hen aanspoort om het huis te verlaten en om met vriendinnen af te spreken. Ze zijn redelijk vrij in hun doen en laten, maar een verinnerlijkte traditie en cultuur staat hun vrijheid in de weg.

4.3 Groeien in vertrouwen: van wantrouwen naar vertrouwen

We schetsten reeds het (deels reële) beeld van een wantrouwige en gesloten vrouwengroep. Het gebruik van het woord 'wantrouwig' kan 'pejoratief' overkomen. Het wordt dan

geïnterpreteerd als 'kwaaddenkend zijn', etc.... Ik wil het woord hier echter voornamelijk gebruiken in de betekenis van: 'op zijn/haar hoede zijn'. Dit aspect komt in mindere of in meerdere mate naar voor bij het overgrote deel van de mannen en vrouwen met wie ik kennismaakte. (Het gaat dus om meer mensen, dan louter de geïnterviewde vrouwen). Deze vaststelling van 'wantrouwig zijn' of 'op zijn hoede zijn', heeft vaak betrekking op alles wat als 'officieel' gezien wordt. Het 'wantrouwig zijn van de Berber komt ook aan bod in - onder andere - het onderzoek van Timmerman (2000:154, 184, 263) en in gesprek met Ingrid Stouffs (Integratiedienst Leuven 28/07/2005).

Om van wantrouwen naar vertrouwen te groeien, was het nodig te focussen op enkele vrouwen en om regelmatig, zelfs intensief, contact met hen te onderhouden (cf. Buitelaar 1993:17).

Behalve bij (de man van) Iman, ondervond ik bij de gezinnen een evolutie. 'Gastvrijheid gecombineerd met wantrouwen' evolueerde naar 'meer en meer vertrouwen'. Over het algemeen merkte ik meer wantrouwen op in de 'globale' groep van vrouwen die ik ontmoette (oud- en nieuwkomers), dan bij de vrouwen die ik uiteindelijk mocht interviewen.

'Onderzoek' is vaak geen dankbare term. Gezellig een praatje maken, is geen probleem voor de vrouwen, maar van zodra rond hetzelfde onderwerp een *officieel* gesprek gevraagd wordt, stijgt het wantrouwen. Ook Timmerman (2000:154) vermeldt dit aspect in haar onderzoek te Al Hoceima. Zij maakt melding van een enorm wantrouwen bij de informanten. Men heeft schrik dat al wat 'officieel' is met de overheid te maken heeft.

Een voorbeeld van dit aanvankelijke wantrouwen tegenover het onderzoek, vinden we bij de oudkomers (= de eerste generatie) aan wie ik het project aanvankelijk voorstelde.

Blijkbaar snapten de vrouwen toch niet goed wat ik juist wilde onderzoeken. Ze vroegen me voorbeeldvragen en plots was er een enorme discussie gaande in het Arabisch. Ik vroeg waar die over ging. Blijkbaar hadden ze begrepen dat ik een thesis wilde maken over de problemen die ze hier ondervinden en dachten ze dat ik de vergelijking wilde maken tussen hoe goed ze het in Marokko hadden en hoe slecht het wel niet is voor hen om in België te wonen. Neen, dat wilde ik dus niet. Ik vertelde hen dat ik naar hen wilde luisteren, hen wilde leren kennen, maar dat ik niet wilde oordelen. Zo wantrouwig weeral. [...] 'Wij in België! Goed België, Marokko niet goed.' (NT2 16/12/2004)

Bij Aya en Amal, hoger opgeleide vrouwen die redelijk tot goed Frans spreken, deed ik de volledige uitleg over het onderzoek bij het eerste telefoongesprek en op zich leverde dat bij hen geen problemen op, maar na de ervaring in de les van 16/12 en door het soms ontbreken van een tolk, veranderde ik de strategie. Voortaan zou ik de informatie stap voor stap aanbrenge. De keer daarop vermeldde ik nog wel het onderzoek en mijn studentenstatuut, maar hield ik de inlichtingen over het SAMV achterwege, tot er wat vertrouwen gegroeid was. De laatste vrouwen waarmee ik kennis maakte, Layla, Fatima en Hanan, vertelde ik pas tijdens het eerste huisbezoek over het onderzoek. Tegen die tijd was de uitleg zo eenvoudig mogelijk geworden (cf. McCurdy & Spradley 1988:51-52).

Wél benadrukte ik telkens opnieuw, dat deelname volledig vrij was en dat ze konden terugkomen op eerder genomen beslissingen. Om anonimiteit te garanderen, liet ik de vrouwen meestal zelf hun pseudoniem kiezen (Atkinson 1998:28).

Het wantrouwen van de Berbervrouw tegenover het ‘officiële’ bleek uit veel meer elementen, dan uit het wantrouwen tegenover de term ‘onderzoek’ alleen. Zo was er de ‘*informed consent*’, een papier dat bedoeld is om de deelnemer zekerheid te geven over (de vrijheid van) het engagement dat hij aangaat. Dit formulier had bij de vrouwen een tegengesteld effect. Aya ondertekende het formulier, Amal gaf ik het ter informatie. Later liet ik het achterwege. Ook de vermelding dat de levensverhalen anoniem gebruikt zouden worden door het SAMV, zorgde voor ongemakkelijke situaties. Tenslotte was voor één van de vrouwen het gebruik van de *dictafoon* een probleem (Cf Beekman 2005:441-442). Hierin is zij te vergelijken met de informanten van het onderzoek van Timmerman (2000:154) in Al Hoceima. Net zoals deze respondenten liever niet wilden dat hun woorden op papier werden vastgelegd, zo ook wilde deze vrouw haar stem liever niet op de cassette vastgelegd zien. De andere vrouwen maakten minder problemen rond de aanwezigheid van het dictafoontje.

Een volgend probleem dat ze aanhaalde betrof het dictafoontje. Hoe werkte dat? En kon ik alles niet gewoon opschrijven? [...] Ze vroeg me of het bandje ook naar de organisatie ging. Ik vertelde haar van niet; wel de tekst, niet de cassette. Ofwel zou ik die wissen, ofwel mocht zij die hebben [Cf. Atkinson 1998:36]. ‘En als je echt niet wil dat ik het interview doorgeef, dan zal ik dat niet doen.’ [Cf. Atkinson 1998:28]. [...]

'Hoe doe je dat met dat Berbers op de cassette? Jij kan dat toch niet typen?'

[...] Uiteindelijk begreep ik welk het probleem was. Ze vertelde me dat zij in het Berbers zou spreken, dat de tolk dat zou vertalen en dat ik dat dan op de cassette zou zetten. Ze wilde niet dat haar stem op band zou staan, maar de mijne is geen probleem. [...] Uiteindelijk zei ze dat, als het echt te moeilijk was voor mij, het bandopnemertje welkom was. [...] (Aya 15/02/2005)

Ook bij een volgend gesprek, kwam de angst voor de dictafoon boven.

Vooraleer we aan ons volgende gesprek beginnen, praat Aya met de tolk. [...] Ze laat het woord 'internet' een paar keer vallen en kijkt naar het dictafoontje. Ze blijkt zich af te vragen of ik het interview niet integraal op het internet ga zetten. Dat wilt ze niet, want de broers van Abdul surfen geregeld op het net. Tuurlijk doe ik dat niet en ik probeer nog maar eens uit te leggen wat er juist met de cassette gebeurt. (Aya 23/02/2005)

Uit dit stukje blijkt niet alleen Aya's wantrouwen tegenover het onderzoek, maar ook de sociale controle die ze vreest van haar schoonfamilie. Wanneer tijdens het gesprek haar schoonzus plots voor de deur staat, vertrouwt ze ons toe dat haar schoonzus niet mag weten dat ze geïnterviewd wordt. Ze laat de keuze om al dan niet open te doen aan ons over. We besluiten mogelijke problemen te vermijden, de taperecorder en de vragen worden opgeborgen en de zus wordt binnengelaten. Het is meteen gedaan met het interview voor vandaag. De zus vraagt Aya wie we zijn en checkt meteen of de tolk Berber of Arabier is. Als ze even niet kijkt, gebaart Aya druk naar ons. Haar schoonzus blijkt te willen blijven en we besluiten te vertrekken.

Pas bij het laatste interview houdt ze helemaal geen rekening meer met de aanwezigheid van de bandopnemer. Het is een natuurlijk verschijnsel geworden en voor het eerst praat ze echt 'honderduit'.

Aya neemt de vragen er weer bij en al pratende valt het me op dat ze dit derde interview geen probleem meer maakt van de cassette. Ze vraagt me niet meer of ik het op het internet zal zetten en ze geeft steeds langere antwoorden en praat luider dan tijdens de vorige gesprekken. (Aya 02/03/2005)

In tegenstelling tot Aya, leerde ik de andere vrouwen op een directe en persoonlijke manier kennen. Zij toonden zich minder wantrouwig, maar uit de veldnota's blijkt ook hier dat het vertrouwen nog groeit. Zo krijg ik, na verloop van tijd, steeds grotere stukken van het huis te zien. De vrouwen vertonen zich met loshangende haren, ze maken er geen probleem meer van om te bidden wanneer ik op bezoek ben. Er worden er foto's genomen en tenslotte krijg ik zelfs iemands trouwring om mijn vinger geschoven, om hem te passen.... *'Wil je niet trouwen met mijn neef?'*

Twee vrouwen tenslotte, Amal en Hanan, zijn vanaf het eerste moment heel open. Hun houding verandert niet gedurende het onderzoek.

4.4 Gastvrijheid

'Geslotenheid' en 'wantrouwigheid' zijn sleutelwoorden bij de omschrijving van de Berbervrouwen. Een ander, hiermee contrasterend, sleutelwoord is 'gastvrijheid'. Immers, eenmaal ik bij de vrouwen op bezoek mocht, was hun gastvrijheid enorm groot. Ik zal hieronder vooral uitweiden over één aspect van gastvrijheid, namelijk het aanbieden van 'eten en drinken'. Ook op andere vlakken toonden ze zich echter gastvrij.

Visites gingen meestal gepaard met het aanbieden van drankjes en lekkernijen. Behalve een uitgebreide theeceremonie, stond soms ook een dito maaltijd op het programma. Soms kreeg ik de overschot mee naar huis. Zoals we reeds eerder vermeldden: Een relatie wordt bestendig door regelmatige uitwisseling van geschenken. Het weigeren van een geschenk, bijvoorbeeld het afslaan van een uitnodiging voor een maaltijd, kan een relatie schaden of zelfs verbreken' (Buitelaar 1997:125). Er dient dan ook, zeker in het begin, rekening gehouden te worden met dit aspect. Het voortdurend afwijzen van een maaltijd of van thee kan negatief geïnterpreteerd worden.

S: 'Ahum ahum... is het de bedoeling dat ik mee-eet? Jullie hebben toch niet speciaal voor mij gekookt?'

Abdul: 'Neen, voor ons en jij eet mee.'

[...] Ik krijg om de haverklap een hoop eten op mijn bord bijgeschepd en op het einde vissen ze de groenten er tussenuit en worden die op mijn bord gelegd.

Abdul zegt: 'Is traditie in Marokko, dat je moet eten als je op visite bent. Niet zeggen "geen honger" of "genoeg", gewoon eten.' (Aya 30/03/2005)

Aan het bereiden van een maaltijd voor gasten, hangen voor sommige vrouwen ook andere aspecten vast dan het uitbouwen van een relatie en het tonen van gastvrijheid. Het gastronomisch werk in de keuken vormt immers een veilige uitvalsbasis. Fatima bijvoorbeeld, zou zich op de avond van het interview met plezier in haar keuken teruggetrokken hebben om het haar gasten naar de zin te maken. Op die manier zouden we haar levensverhaal eerder uit de mond van haar dochter of man te horen gekregen hebben, dan van haar zelf. Daarom werd Hanan uitdrukkelijk gevraagd haar moeder geen eten te laten klaarmaken op de dag van het interview. De boodschap was overgekomen, maar ze checkte wél meermaals of we al gegeten hadden en zorgde vanzelfsprekend voor thee en pannenkoeken... en koekjes... Er was trouwens geen sprake van een interview vooraleer er voldoende gegeten was. Helemaal anders was het trouwens bij Aya, een stadsvrouw. Zij zette de thee meestal op tafel ná het interview.

Een opvallend aspect bij deze uiting van gastvrijheid is dat ik, als Vlaamse gast, anders behandeld wordt dan mijn Berberse medeonderzoeksters. Wanneer de tolk en ikzelf meer dan verzadigd zijn, word ik bijvoorbeeld als enige aangespoord om verder te eten. (11/04/2005) Wanneer ik naar het voorbeeld van de gastvrouw op blote voeten het tapijt wil betreden, wordt met het hoofd geschud: dit hoef ik niet te doen. In gezelschap van een Tolk echter doen we wél onze schoenen uit.

4.5 Nieuwsgierigheid

We vermelden eerder al dat iedereen op macroniveau bereid was om in de structuur van de samenleving mee te stappen. Op microniveau daarentegen, vertoonden de vrouwen een grotere drempelvrees. Instappen in het dagelijkse leven vergt een grotere stap, dan instappen in de omkaderende structuren. Ze zijn echter wel heel nieuwsgierig naar dit alledaagse leven van de Vlaming. Ze stellen hierover dan ook regelmatig vragen aan tolk en aan onderzoekster. Er wordt dan vooral gepolst naar die aspecten van het dagelijkse leven, die ze zelf belangrijk vinden. Een aantal thema's zijn: geloof en geloofsbeleving (Is er een 'Ramadan' in België?), ouders, broers en zussen (Wie zijn ze en stellen ze het goed?), huwelijk (Wil ik trouwen? Hoe werkt het samenwonen?), kinderen, woonomstandigheden (Huren wij ook?), Marokko (Was ik al in Marokko? Welke plaatsen bezocht ik? Wat vond ik ervan?),... (Amal 25/02/2005, Fatima 11 & 19/04/05, Aya 10/12/04, 18/02/05 en 2/03/05 & Iman 9/03/05).

Layla is een jonge vrouw die alleen woont. Zij gaat er vanuit dat ik eveneens alleen woon en een huis heb. Ze vraagt me of ik een wagen bezit en informeert naar mijn burgerlijke staat. ‘Waarom ben ik niet getrouwd met mijn vriend... ? Wil ik dan geen kinderen?’ Hieruit blijkt dat voor Layla het krijgen van kinderen onlosmakelijk verbonden is met het huwelijk. Ook de tolk wordt uitgebreid uitgevraagd over haar huwelijk, scheiding, kind, leven, werk... en dan nog eens over het huwelijk... Verder zoekt ze naar gezamenlijke contacten en informeert ze naar het belang van God in de Belgische samenleving. Tenslotte is ze nieuwsgierig naar mijn ervaringen in Marokko. ... (Layla 31/03/05, 27 & 29/04/05)

Dat Layla ons, veel meer dan de andere vrouwen, vragen stelt over het leven van alledag is niet verwonderlijk. Zij woont op haar 21ste alleen in Leuven. Haar ouders wonen in Brussel. Dit alles maakt dat zij geen referentiepersonen in haar directe omgeving heeft. Veel vragen komen dan ook bij ons terecht.

Over het algemeen maken we uit de gestelde vragen op, dat waar Vlamingen zich in de eerste plaats een beeld vormen van de medemens, door te informeren naar job en studies, bij de Marokkaanse vrouwen een andere trend overheerst. Voor hen zijn niet werk en studies, maar geloof en burgerlijke staat (en afkomst cf. Rosen 1979: 92-93) aspecten die ze gebruiken om zich een beeld van anderen te vormen.

Ten slotte maken we uit de vragen ook op, dat het vergelijken van de eigen gewoontes, gebruiken en ideeën, met die van allochtone Belgen van de tweede generatie en met die van autochtone Belgen, een belangrijk referentiepunt vormen om het eigen leven te evalueren en te herdefiniëren.

In het dagelijkse leven wordt niet meteen een direct zichtbare drempel overschreden. We zien echter wel dat de vrouwen deze stap in gedachten wel proberen te maken. Via verschillende vragen proberen zij een ‘dagelijks leven’ dat soms verschillend is van het hun vertrouwde, te kaderen, zonder er evenwel zelf in te stappen. Mogelijk is deze mentale oefening een eerste stap, vooraleer ook in praktijk in het dagelijkse leven wordt gestapt.

5. Ervaringen met betrekking tot de interviews.

5.1 Vertekening van de levensverhalen

De verhalen en observaties werden zo nauwkeurig mogelijk vastgelegd. Toch is er ongetwijfeld sprake van vertekening van de gegevens. Allereerst tonen levensverhalen niet dé

realiteit, maar zijn ze een constructie van een realiteit. Verder zorgen wantrouwen bij de vrouwen en hun partners, het geven van - vermoedelijk - sociaal wenselijk antwoorden, de aanwezigheid van andere gezinsleden bij de gesprekken, de aanwezigheid en persoon van de tolken, communicatie- en taalproblemen,... ook voor een vertekening in de onderzoeksdata. Er zit dan ook enige ruis op deze beelden. We werken er een aantal uit.

Vertekening van de realiteit is inherent aan het interviewen van levensverhalen. Bij dit soort interviews is het immers van belang hoe de mens zichzelf ziet en hoe hij wil dat anderen hem zien, wat verschillend kan zijn van 'de realiteit'. (Atkinson 1998:20)

Niet alleen de interviewmethode zorgt voor vertekening van het materiaal. Ook het verschil in ideeën over privacy zorgt hiervoor. De Marokkaanse notie van privacy is immers verschillend van de Belgische (Cf. Buitelaar 2000: 150). Ook Zwier (1989:62) spreekt uitvoerig over de andere privacynormen van andere volkeren. Gebrek aan privacy vormt een gemis, dat in de veldwerkverslagen van verschillende antropologen aan bod komt.

'Hoe de sociale omgang gereguleerd wordt en op welke handelingen het etiket 'privé' wordt geplakt, verschilt van cultuur tot cultuur. Ook in ontwikkelde en ingewikkelde cultuurgebieden als Japan en de Arabische wereld heeft de Westerse waarnemer toch dikwijls het onbehaaglijke gevoel dat privacy niet erg hoog gewaardeerd wordt. Dat wil zeggen, dat men ook hier weinig begrip toont voor de wens om alleen te zijn, enkel en alleen omdat men alleen wil zijn' (Zwier1989: 65).

Rabinow (1977) maakt in Marokko kennis met dit fenomeen: *'Marokkanen begrijpen niet waarom iemand in zijn eentje een wandeling zou willen maken.'* (in Zwier 1989:65-66)

Als gevolg van dit verschillend idee omtrent privacy werd het interviewen soms meer een gezinsgebeuren, dan een privé-aangelegenheid (cfr. Timmerman 2000:186). Het creëren van de vertrouwelijkheid, eigen aan een gesprek onder vrouwen, lukte dan ook niet bij elk gezin. Iman zag ik steevast in aanwezigheid van haar man. Youssef, de man van Fatima, liep tijdens de bezoeken in en uit de kamer en kwam er voor de gezelligheid bijzitten tijdens het interview. Ook Hanan vertelde haar verhaal in aanwezigheid van haar broer en haar moeder. Slechts Layla, die alleen woont, en de hoger opgeleide vrouwen, Amal en Aya, kon ik spreken zonder aanwezigheid van andere familieleden. De mannen van Amal en Aya verlieten meestal bewust het huis wanneer hun vrouw bezoek had.

Aya vertelt dat haar man beter Nederlands spreekt en dat ze hem gevraagd had te blijven, maar dat hij dit als een bezoek voor haar beschouwt en daarom weg gegaan is. (Aya 10/12/2004)

De aanwezigheid van andere gezinsleden maakt het niet denkbeeldig dat de levensverhalen gekleurd zijn. Een duidelijk voorbeeld vinden we bij Hanan. Ze vertelt me een vriend te hebben (01/04/2005), maar tijdens het officiële interview, in het bijzijn van haar moeder en broer, zwijgt ze hierover (19/04/2005).

Een derde bron van vertekening van het materiaal wordt mogelijk gevormd door het (onbewust) geven van ‘sociaal wenselijke’ antwoorden. Zo vertelt een van de vrouwen (10/12/2004), haar dochter in het Nederlands te willen opvoeden. Tolk C vertelt later echter dat deze vrouw haar dochter in het Berbers wil opvoeden en dat ze informeerde, hoe de Tolk dit in praktijk bracht (23/02/2005). Dit kan een voorbeeld van ‘sociale wenselijkheid’ zijn, maar evenzeer toont het relaas natuurlijk de zoektocht van ouders naar een evenwichtig opvoeden in België.

Deel III: Vrouwen aan het woord: Levensverhalen in beeld, drempels belicht.

In de eerste twee delen maakten we kennis met de fasering, de onderzoeksmethoden, de positie van de onderzoekster en maakten we kennis met de vrouwen, zoals ze zich toonden tijdens het onderzoek. In dit derde deel ligt de focus meer op de vrouwen en op hun verhalen zelf. Een aantal aspecten uit hun leven worden onder de loep genomen. Uitgangspunt hierbij is het ‘grensconcept’ dat Marie-France Cammaert hanteert in haar werk uit 1985. We zullen zien dat, ondanks het feit dat de onderzoeksgroep anno 2005 veel gediversifieerder is dan in 1985, er voor de vrouw in migratie nog steeds veel grenzen te overschrijden zijn. Anderzijds kunnen we omgekeerd ook stellen dat, ondanks het feit dat er nog veel grenzen te overschrijden zijn voor deze vrouwen, de vrouwengroep anno 2005 veel minder coherent uit het onderzoek komt. Er zijn vandaag met andere woorden meer verschillen merkbaar tussen de vrouwen onderling, toch is het ‘grensconcept’ nog steeds van toepassing. We zullen gebruik maken van een lichtjes gewijzigde metafoor: ‘de vrouw op de drempel van het slakkenhuis’.

1. De nieuw gekomen Berbervrouw anno 1985 en 2005: een vergelijking.

‘Het leven van de Marokkaanse Berbervrouw in migratie’ vormt de focus van dit deel van deze studie. In navolging van het werk van Marie-France Cammaert uit 1985, blijkt ook anno 2005 dit grensconcept (hier drempelconcept) een goede uitvalsbasis te zijn om het leven van de Berbervrouw te kaderen. Ondanks het in stand blijven van het grensconcept, zien we dat de geïnterviewde vrouwengroep meer gediversifieerd is, dan de groep die Marie-France Cammaert leerde kennen.

De vrouwen uit deze studie hebben met elkaar gemeen dat ze van Berberse afkomst zijn, dat ze minder dan vijf jaar in België verblijven en dat ze taallessen volgen of gevolgd hebben. Behalve deze enkele overeenkomsten, bleek de verscheidenheid tussen de vrouwen enorm groot. Het is dan ook niet gemakkelijk om een algemeen verhaal over de Berbervrouw te vertellen, zonder de individuele vrouwen onrecht aan te doen. ‘De Berbervrouw’ bestaat immers niet (meer).

Cammaert maakt in haar werk vooral onderscheid tussen vrouwen van de stad en vrouwen van het platteland. Anderzijds maakt ze ook een onderscheid tussen de generaties en de seksen. Haar onderzoekssubjecten kwamen grotendeels naar België in het midden van de jaren '70, in het kader van gezinshereniging. Hun echtgenoten waren dan al gemiddeld zo'n vijf à zes jaar in Europa. Twintig jaar later blijken er meer breuklijnen en continuïms nodig om de vrouwen te kunnen situeren. Het wordt moeilijker veralgemeningen te maken, zonder onrecht te doen aan het verzamelde materiaal en aan de individuele vrouwen.

Het voordeel van deze gediversifieerde groep is de rijkdom aan modellen die ze biedt: modellen van verschillende vrouwen en van verschillende levenssituaties die je kan aantreffen bij Marokkaanse Berbervrouwen in migratie. Het verhaal en de kenmerken van elke vrouw kunnen, bij wijze van spreken, dienen als voorbeeldprofiel bij het afbakenen van toekomstige onderzoeksgroepen. Het duo ‘stad en platteland’ en ‘oud en jong’, vormen slechts een paar van de polen, waarbinnen we de vrouwen kunnen classificeren.

Het afkomstig zijn van stad of platteland is voor een aantal van de vrouwen niet meer zo eenduidig. Bij een aantal vrouwen was er immers sprake van een interne migratie van het platteland naar de stad en omgekeerd. Zo verhuisde Amal op haar 5de van Nador naar Meknes. Ook Fatima verhuisde van Midar, op het platteland, naar Meknes. Na haar huwelijk keerde ze terug naar haar geboorteplaats. Ze voedde er haar kinderen op.

Andere continuïms waarop we de vrouwen kunnen plaatsen, behalve ‘stad en platteland’ en ‘generatie’, zijn: alfabetiseringsgraad, werkervaring, statuut (gezinsvormster, gezinsherenigster, student, ‘illegaal’), burgerlijke staat,.... Binnen de groep gehuwden valt er dan nog een onderscheid te maken tussen vrouwen die huwen met een Belg, met een nieuw gekomen Marokkaanse man, of met een Marokkaan van de tweede generatie, of ...

De onderzoeksgroep bestond uit een mengeling van verschillende *leeftijden*, met uitsluiting van zeer jonge ($x < 16$) en oudere vrouwen ($x > 50$). Hanan, een 16-jarig, schoollopend meisje, is de jongste. Verder vinden we vier jonge twintigers: de alleenwonende Layla, en de gehuwde vrouwen Iman, Amal en Zeinab. Iets ouder is Aya, een jonge, gehuwde moeder van vooraan in de dertig. De oudste vrouw van het gezelschap is Fatima, een gehuwde vrouw en moeder van rond de 40.

Bij uitgave van het onderzoek van Cammaert in 1985, was Fatima nog een jong meisje. Ze vertelt dat, tijdens haar jeugd jaren, leren lezen en schrijven niet zo belangrijk werd geacht. Deze conclusie werd in die tijd ook getrokken door de onderzoekster. Haar onderzoekssubjecten zijn niet gealfabetiseerd. In mijn onderzoeksgroep daarentegen is Fatima de enige die echt ongeletterd is. De andere vrouwen hebben op z'n minst de basis van het lezen en het schrijven meegekregen. De *verschillen in alfabetiseringsgraad* zijn dan ook opmerkelijk. Officiële tellingen wezen uit dat het analfabetisme in 1971 nog 75% van de bevolking betrof. In 1998 was dit percentage gedaald tot 48%. Volgens de statistieken van de Wereldbank⁸ was in 1985 33,5% van de Marokkaanse volwassen bevolking (+15 jaar) geletterd. In 2002 was het aantal geletterden gestegen tot 50,7 %⁹ en in 2005 was 51% van de volwassenen geletterd¹⁰. In 1990 was 55,3% van de jongeren (15-24 jaar) gealfabetiseerd, tegenover 69,5% in 2002¹¹. (Dit wil zeggen dat 30,5% van de jongeren anno 2002 ongeletterd is). Bij de populatie tussen 15 en 44 jaar oud is in 1998 43,5% ongeletterd. Van de personen ouder dan 45 jaar is 77,7% niet- gealfabetiseerd. Volgens de resultaten van de Nationale Enquête met betrekking tot het niveau van het huishoudelijk leven (1998), bedroeg het percentage analfabete vrouwen 61,9%, tegenover 33,8% analfabete mannen. In 1994 was nog 67,4% van de vrouwen analfabete, tegenover 41,4% van de mannen. Het aantal geletterde mannen nam in deze periode dus sterker toe (18%), dan het aantal geletterde

---

⁸Opm.: De verschillende gebruikte statistieken geven bij benadering dezelfde resultaten, maar stemmen niet volledig overeen.
⁹<http://devdata.worldbank.org/edstats/SummaryEducationProfiles/CountryData/GetShowData.asp?sCtry=MAR,Morocco>.

¹⁰http://devdata.worldbank.org/AAG/mar_aag.pdf.

¹¹<http://devdata.worldbank.org/idg/IDGProfile.asp?CCODE=MAR&CNAME=Morocco&SelectedCountry=MAR>.

vrouwen (8%). Dit bewijst de preciaire situatie van vrouw en meisje op het vlak van algemene educatie. (Cammaert 1985:21 & Le Secrétaire d'Etat auprès du Ministre de l'Education Nationale, de l'Enseignement Supérieur, de la Formation des Cadres et de la Recherche Scientifique Chargé de l'Alphabétisation et de l'Education Non Formelle, Anis Birrou 2003: 9, 73)¹².

Niet alleen tussen de generaties en tussen de mannelijke en vrouwelijke sekse zijn verschillen in niveau van alfabetisering te vinden, ook afkomst speelt een belangrijke factor in het al dan niet gealfabetiseerd zijn. Zo wijst onderzoek uit dat 67% van de rurale bevolking analfabeet is, tegenover 34% van de urbane bevolking¹³. In het rurale gebied zijn er 83% vrouwelijke analfabeten, tegenover 49,9% mannelijke. Ook in het stedelijke gebied zijn er meer vrouwelijke analfabeten (45%) dan mannelijke (21%). Verder zijn er op het platteland in vergelijking met de stad, 4 keer zoveel kinderen ongeschoold. Zeker voor meisjes is de woonplaats van significant belang. 58,18% van de meisjes van het platteland zijn niet geschoold, tegenover 'slechts' 18,68% van hun seksegenoten uit het stedelijk milieu. Dat maakt 3 keer meer analfabete meisjes op het platteland, dan in de stad.

Uit onderzoek per regio, blijkt dat 55,7% van de analfabete bevolking geconcentreerd leeft in 5 van de 15 bestudeerde regio's, namelijk: de regio 'Marrakech-Tensift', de regio 'Tanger-Tétouan', de regio 'Taza-Al Hoceima-Taounate', de regio 'Souss-Massa-Drâa' en tenslotte in de regio 'Doukala-Abda' (Direction de la lutte contre l'analphabétisme 2003:3 & Le Secrétaire d'Etat auprès du Ministre de l'Education Nationale [...], Anis Birrou 2003: 10-12).

We kunnen besluiten dat ten tijde van het onderzoek van Cammaert in de jaren '70, het percentage van de analfabete bevolking 75% betrof. Haar onderzoeksgroep was dus logischerwijs grotendeels ongeletterd. Dat ligt anders in 2005. Het algemene analfabetismeratio ligt in 1998 rond de 48%. De kans een (matig) geletterde onderzoeksgroep te treffen is dus meer reëel. Binnen de leeftijdsgroep van 15 tot 24 jaar vinden we steeds minder analfabeten. Ook de kansen om gealfabetiseerde jongeren te vinden, zijn dus gestegen (69,5% in 2002). 5 van de 7 geïnterviewde vrouwen, vielen binnen deze leeftijdscategorie. Ze waren allen gealfabetiseerd, maar de onderlinge verschillen zijn duidelijk merkbaar. Zo is Amal hooggeschoold. Zij groeide grotendeels op in de stad en moest, als jongste van de

---

¹²Bron: 'Recensements Généraux de la population (1960; 1971; 1982 & 1994)' & 'Enquête Nationale sur les Niveaux de Vie des Ménages 1998/1999; Direction de la Statistique.'

¹³<http://www.unesco.org/education/uie/pdf/country/Morocco.pdf>.

familie, minder meehelpen in huis, waardoor er tijd voor studies overbleef. Geen van haar oudere zussen is hooggeschoold. Tijdens hun jeugd werd er minder belang gehecht aan scholing. Ze brachten ook meer tijd op het platteland door en moesten helpen in het huishouden. Amals 'leeftijdsgenoten' Zeinab, Iman, Hanan en Layla groeiden op op het platteland. Zij zijn matig gealfabetiseerd, maakten hun schoolloopbaan niet af en bleven thuis om mee voor het huishouden te zorgen en zich voor te bereiden op het huwelijk. Dit past in de statistieken, die ons leren dat drie keer meer analfabete meisjes op het platteland wonen, dan in stedelijk gebied.

Van de populatie tussen 15 en 44 jaar oud is, in 1998, 43,5% ongeletterd (dus 56,5% is geletterd). Twee vrouwen uit het onderzoek zijn tussen 30 en 44 jaar oud. Fatima bracht een deel van haar jeugd in Meknes door, maar is ongeletterd. De tien jaar jongere Aya groeide op in de stad (Al Hoceima). Evenals Amal voltooide zij hogere studies.

De statistieken wijzen uit dat in ruraal gebied 33% meer analfabeten wonen, dan in stedelijk gebied en dat binnen de rurale bevolking, veel meer vrouwen dan mannen analfabeet zijn. Bij de jongere vrouwen is dit duidelijk. De vrouwen uit de steden Al Hoceima en Meknès zijn eerder geschoold, dan de vrouwen van het noordelijke platteland. (Le Secrétaire d'Etat auprès du Ministre de l'Education Nationale [...] Anis Birrou 2003: p74).

Het overgrote deel van de geïnterviewde vrouwen werkt niet en neemt de rol van huisvrouw ter harte. Toch is er een verandering merkbaar. Beide vrouwen met een hoger diploma deden *werkervaring* op. Aya werkte in een reisbureau in Marokko en Amal werkt in België als jobstudente regelmatig aan de kassa of in een poetsbedrijf. Van de andere vrouwen ging Layla in 2005, met behulp van de tolk, aan de slag via dienstencheques. De vrouwen vertellen stuk voor stuk dat ze graag zouden gaan werken. Niet voor elke vrouw heeft dit statuut als 'werkende' echter dezelfde waarde. Voor sommige vrouwen (Aya) is gaan werken een evidentie, al krijgt het werk van de man voorrang. Voor anderen (Amal) is het ook een manier om zich te kunnen onderscheiden van de generatie van de moeder, een vorm van zelfontwikkeling. Nog voor anderen (Layla) is werken een noodzaak om te kunnen overleven en om zelfstandigheid tegenover de familie te kunnen behouden. Tenslotte zijn er vrouwen (Fatima, Layla) die aangeven te willen werken, maar die niet echt weten wat zich bij dat 'werken' precies te moeten voorstellen. Zij zijn immers niet gesocialiseerd in een werkende vrouwengroep en weten niet hoe dat juist in zijn werk gaat: 'werken' en 'werk zoeken'. De kanalen waarbinnen vrouwen op zoek (kunnen) gaan naar werk zijn beperkt. De VDAB kent

iedereen, al is het van horen zeggen. De jobaanbiedingen in de Passe-Partout en in de (Streek)krant zijn niet voor iedereen toegankelijk en zich aanbieden bij interimkantoren blijft een onbekende of moeilijke stap, zeker voor Nederlandsonkundigen. Tenslotte merken we dat, ondanks het feit dat werken belangrijk wordt voor vrouwen, het werk van de man voorgaat en dat men bij gezinsuitbreiding het betaalde werk wil of (onder invloed van de man) moet opgeven.

De algemene tendens lijkt er een te zijn van dromen van werk. Hoe concreet die droom kan gemaakt worden, hangt af van de leeftijd, de scholingsgraad, van de hulp die geboden wordt, van de partner en van het gemak waarmee de vrouw de drempel van haar huis weet te overschrijden en waarmee ze haar blik op de buitenwereld richt. Één ding is zeker. De Berbervrouw ziet zichzelf stilaan meerdere rollen opnemen, dan die van ‘vrouw des huize’ alleen.

Twee andere invalshoeken van waaruit we de bestudeerde vrouwen kunnen bekijken, zijn *‘burgerlijke staat’* en *‘statuut’*.

De meeste vrouwen die ik sprak, zijn gehuwd. Alleen Hanan en Layla hebben nog een huwelijk in het vooruitzicht. Een leven zonder echtgenoot kunnen zij zich trouwens niet voorstellen. Het is een noodzaak om hun vrouwelijke rol te kunnen voltooien en om aldus kinderen te kunnen krijgen. Voor de gehuwde vrouwen is (de mentaliteit van) hun echtgenoot een bepalende factor in hun leven van alledag. Er zijn dan ook verschillen merkbaar in het leven van vrouwen die trouwen met een Marokkaan uit Marokko of met een Belgische Marokkaan van de tweede of derde generatie¹⁴. Sommige koppels waren in Marokko al een (gehuwd) stel, anderen kenden elkaar amper bij het huwelijk.

De onderzoekssubjecten van Cammaert kwamen grotendeels naar België in het begin van de jaren '70, in het kader van gezinshereniging. Hun echtgenoten waren dan gemiddeld zo'n vijf à zes jaar in Europa. Het valt op dat de kleine, anno 2005 onderzochte groep, wat dit betreft veel diverser is. Binnen het statuut van nieuwkomersvrouw kunnen we vandaag meer onderverdelingen maken dan louter ‘gezinshereniging’: vrouwen komen naar België als volgmigrant (gezinsvormster of gezinsherenigster), als studente, als arbeidsmigrante, als vluchteling,...

---

¹⁴Ik leerde geen vrouwen kennen die gehuwd waren met een Belg of een buitenlander van niet-Marokkaanse afkomst.

Wanneer de nieuwkomersvrouw in België huwt, spreken we van ‘gezinsvorming’. Wanneer het huwelijk plaatsvindt in Marokko, dan moet het nadien erkend worden in België. We spreken dan van ‘gezinshereniging’ (Babazia & Perneel 2003:9-23). In deze definities is de plaats van het tekenen van de huwelijksakte van doorslaggevend belang. Omwille van taal- en communicatieproblemen was het moeilijk te achterhalen waar het eigenlijke huwelijk precies plaatsvond. Volgens deze definitie vermoed ik dat Zeinab en Amal gezinsvormsters zijn en Aya, Fatima, Hanan, Layla en Iman gezinsherenigsters.

Er bestaan ook ruimere definities. Van gezinsvorming spreekt men dan, wanneer iemand in België een vreemdeling uit het buitenland naar België wil laten komen om te trouwen of om samen te wonen¹⁵. Over gezinshereniging spreekt men, indien een vreemdeling of een Belg (een deel van) zijn gezin vanuit het buitenland naar België wil laten komen¹⁶.

Voor deze thesis interpreteer ik de begrippen als volgt: ‘*gezinshereniging*’ is de hereniging van een koppel of gezin, dat reeds bestond vooraleer één van de leden naar Europa migreerde. Van ‘*gezinsvorming*’ spreek ik, wanneer een in Europa verblijvende man of vrouw besluit te trouwen en hiertoe een partner zoekt in (bijvoorbeeld) Marokko. Hier ontstaat dus een nieuw koppel of gezin. Volgens deze aangepaste definitie zijn Zeinab, Iman en, bij uitbreiding, Amal gezinsvormsters. Iman huwde met een haar onbekende Marokkaan, een vriend van haar broer, die reeds jaren in Europa leeft. Zeinab trouwde met een Marokkaan van de tweede generatie, een ongekend familielid. Amal tenslotte kwam als studente naar België en leerde hier haar man kennen. Hij is eveneens een ongekend familielid en Marokkaan van de tweede generatie. De andere vrouwen, Fatima, Hanan, Layla en Aya zijn gezinsherenigsters. Fatima huwde in Marokko en kreeg er kinderen. Daarna trok haar man naar Europa. Zij kwam met haar dochter en zoon in het kader van gezinshereniging naar België. Ook Layla vervoegde op die manier haar vader. Aya en Abdul vormden reeds jaren een koppel en stonden op het punt te huwen toen hij naar Europa trok. Ook hier spreek ik daarom over gezinshereniging.

Vrouwen die illegaal of als arbeidsmigrante in het land verblijven, heb ik niet ontmoet. Ongetwijfeld zijn er andere en nog intensievere zoekkanalen nodig om met hen in contact te komen.

Tenslotte kunnen we stellen dat de gezinnen, waarmee Cammaert in contact kwam, hun leven in *België als tijdelijk* beschouwden. Zij behoorden tot de eerste generatie migranten en droomden van een terugkeer naar het thuisland. Dit fenomeen, de vaak utopische droom van

---

¹⁵<http://www.newintown.be/index.cfm?uuid=0FD2FC7740F40ABCB1B5A71B0992F796&letter=g>.

¹⁶<http://www.newintown.be/index.cfm?uuid=0FD2FC7740F40ABCB1B5A71B0992F796&letter=g>.

remigratie onder migranten van de eerste generatie, is goed gekend en goed gedocumenteerd. (Anwar 1979; Roosens 1982, 1989; Hermans 1994; Leman 1998; Sayad 1991) In hun hart hebben deze immigranten nooit hun thuisland verlaten. Ze blijven zichzelf zien als mensen die op een dag zullen terugkeren naar hun regio van origine om er de vruchten van hun arbeid te plukken. Tezelfdertijd realiseren ze zich dat ze wellicht nooit zullen terugkeren, omdat ze hun kinderen niet willen achterlaten die in het nieuwe land hun levens hebben opgebouwd (Roosens 1988 in Boen, Duriez, Hutsebaut, Snauwaert & Vanbeselaere: 1999: 11-12).

Twintig jaar later is dat niet langer zo. Hoewel Marokko in woorden en daden levend gehouden wordt en nog steeds als vergelijkingsbasis dient, hoewel een aantal families dromen van vakanties in eigen land en van een weerzien met de familie,... toch is het hier dat de huidige nieuwkomers hun leven zullen opbouwen. Hun huis in Marokko wordt een 'vakantiehuis' en men vindt het zinloos om veel (geld) in het land van herkomst te investeren. Het merendeel van de vrouwen droomt dan ook niet van een terugkeer. Amal en Fatima dromen hier soms wel van: Amal, die niet met het oog op een huwelijk, maar als tijdelijke studente naar hier kwam, hoopt op een dag terug te keren. Ze vreest echter dat dit niet zal lukken, omwille van haar Belgisch-Marokkaanse man van de tweede generatie, die zich minder met Marokko identificeert en er, volgens haar, minder makkelijk werk zal vinden (Boen, Duriez, Hutsebaut, Snauwaert & Vanbeselaere: 1999:12). Ook Fatima vertelt dat ze in België zal blijven, maar dan in functie van haar kinderen. Deze beide vrouwen tonen een extrinsieke motivatie om in België te blijven. De andere vrouwen die ik sprak, kozen intrinsiek voor een leven in België, al missen ze allemaal hun naaste familie (vooral hun moeder) die ze achterlieten in Marokko.

Over het algemeen behoort 'voorgoed terugkeren' niet meer tot de denkwereld van de nieuwkomers. Abdul drukt dit mooi uit:

'De verwaarlozing van de Berbers door Mohammed V zorgde ervoor dat velen naar Europa en naar België trokken om in de mijn te gaan werken. Arabieren migreerden in die tijd niet, alleen Berbers. De staat vond dat perfect: minder mensen (Berbers) in eigen land, minder monden om te voeden en minder mensen om rekening mee te houden, maar wél extra inkomsten voor het land, aangezien deze emigranten hun families van op afstand onderhielden. [...] Momenteel is er een nieuwe trend. De mensen proberen nog steeds te emigreren, maar niet meer met als hoofddoel terug naar Marokko te keren met veel geld. Wel met als doel om uit Marokko weg te geraken.'

Naar Marokko willen Aya en ik niet terug. We zitten goed in België. Ook op vakantie gaan naar Marokko hoeft voor ons niet perse. De kinderen van de vroegere mijnwerkers of zij die zeer jong gemigreerd zijn, hebben niet door wat voor land Marokko werkelijk is. Zij zien Marokko als een paradijs, omdat ze er alleen maar op vakantie gaan in de zomer. Voor mij is dat niet zo. Ik heb er dertig jaar gewoond en ik weet wat Marokko te bieden heeft. Ik weet dat de stad leegloopt in de winter en dat in de zomer iedereen terug komt naar Marokko. Ik ben niet, zoals de vroegere mijnwerkers, naar hier gekomen om geld te verzamelen in de hoop terug te keren naar huis. Ik weet hoe slecht het in Marokko is.' (Abdul 18/02/2005)

2. De vrouw op de drempel van het slakkenhuis anno 2005.

De onderzochte groep is anno 2005 meer divers dan in 1985. Toch zijn er nog steeds veel grenzen te overschrijden voor de vrouw in migratie. De omgekeerde redenering gaat misschien ook op. Ondanks het feit dat er nog veel grenzen te overschrijden zijn voor deze vrouwen, komt de vrouwengroep anno 2005 veel minder coherent (dus meer gediversifieerd) uit het onderzoek. Er zijn met andere woorden veel meer verschillen merkbaar tussen de vrouwen onderling. Het concept van de 'grensoverschrijding' blijft echter van toepassing, vandaar dat ik op dit concept verder wens in te gaan. Een grens, een drempel, een grens als drempel van het huis,...

2.1 De drempel

Elk huis heeft een drempel die 'binnen' van 'buiten' scheidt. Over het algemeen vormt een drempel de toegang tot iets anders, tot iets nieuws, ... Zo vormt een drempel een grens die overgestoken kan worden. Drempels en woningen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In Berbermiddens wordt afgeraden om op de drempel van de woning te gaan zitten. Zo versper je immers de openheid van het huis en belemmer je de lichtinval. het goede en het geluk kunnen het huis dan niet binnen (Cammaert 1985:84). Toch is het dat wat vele vrouwen in Marokko, maar ook in België, symbolisch lijken te doen. Ze zitten op de drempel van hun woning en kijken, tasten,... richten hun voelhoorns nieuwsgierig naar de buitenwereld en besluiten al dan niet om de drempel over te steken en hun huis mee op sleeptouw te nemen, de wijde wereld in. Naast deze meer algemene tendens van balanceren op de drempel van de woning, vinden we ook vrouwen die het huis niet verlaten, die de drempel niet oversteken, die misschien zelfs niet op de drempel gaan zitten. Zij willen niet, kunnen niet of mogen niet. Tenslotte bestaat ook het andere uiterste. Er zijn vrouwen die de

drempel oversteken en het huis volledig achter zich laten, in plaats van het nog met zich mee te dragen.

De nieuwkomersvrouwen die deelnamen aan het onderzoek, balanceerden voor het overgrote deel, nieuwsgierig op de drempel van hun huis. Op de drempel tussen 'binnen' en 'buiten', tussen de 'vrouwenwereld' en de 'mannenwereld', tussen de 'Berberwereld' en de 'Belgische samenleving'. De grens, gevormd door de drempel, kan steeds opnieuw overgestoken worden. Ze kan steeds opnieuw verlegd worden of kan telkens opnieuw als onoverkomelijk bevonden worden.

2.2 Het slakkenhuis

Er zijn uiteraard verschillende metaforen die zich lenen voor het geven van een beschrijving van de nieuw gekomen Berbervrouw en van haar reactie op de grenzen die ze tegenkomt. De meest passende metafoor is echter die van de huisjesslak. Een slak is een dier dat verwondering en fascinatie opwerkt. Een eigenschap, die ook de Berbervrouw heeft.

De Marokkaanse Berbervrouw in onze maatschappij kan je vergelijken met een huisjesslak. Net als deze slak, gaat ook de vrouw vooruit in onze samenleving (of althans, zij kan vooruitgaan). Dit vooruitkomen gaat echter traag, omwille van verschillende factoren. Zo is er enerzijds het slakkenhuis dat ze op haar rug met zich meedraagt. Dit huis is opgebouwd uit verschillende elementen: het bevat haar verleden, haar verhalen, haar culturele Marokkaans-Berberse en Islamitische bagage en het bevat de 'veilige' familiale cocon, waarin ze door volgmigratie terechtkomt. Deze vreemde, overvolle rugzak zorgt ervoor dat ze traag vooruit gaat, maar geeft haar tevens de mogelijkheid zich 'thuis' te kunnen voelen. Haar huis is een soort houvast in de nieuwe wereld, een ankerpunt, iets bekend, waar ze enorm veel waarde aan hecht. Misschien nog meer dan in het thuisland het geval was.

Niet alleen de vele bagage die de vrouw met zich meeneemt, bemoeilijkt de tocht. Anderzijds is er ook de buitenwereld die de vooruitgang van de slakkenvrouw soms bemoeilijkt. Ondanks haar fascinerende karakter is de slak niet in elke tuin een welkome gast. Zij komt talloze slakkenvallen tegen op haar weg en een snuifje zout is voldoende om het beestje in elkaar te doen krimpen.

Net zoals de huisjesslak is ook de Marokkaanse vrouw vaak een schuchter wezen. Eens ze uit haar schulp komt, gaat ze vooruit, maar bij de minste bedreiging trekt ze haar verkennende voelsprietten weer in en trekt ze zich terug in haar huisje. Wanneer de slak in haar huisje zit,

is dit helemaal opgevuld. Het is dan volledig afgesloten voor de buitenwereld¹⁷ en er is geen plaats voor het opdoen van nieuwe ervaringen en voor het opslaan van nieuwe kennis. Het is haar omgeving, de Marokkaanse thuisbasis en de Belgische samenleving, die ervoor kan zorgen dat ze al dan niet uit haar schulp komt. Pas wanneer deze vrouw uit haar huisje komt en het mee op sleeptouw neemt, is er (daar binnenin) weer ruimte voor het opdoen en opslagen van nieuwe ervaringen.

Het huis in al haar facetten biedt haar houvast en bescherming¹⁸, het is haar grootste angst om dit te verliezen en om op die manier een naaktslak te worden. Naaktslakken zijn immers nog minder weerbaar tegen de buitenwereld, dan de huisjesslak¹⁹. Anderzijds is ook de tuin beter af met een huisjesslak, dan met de naaktslak die veel schadelijker is (Van Braak 1997-2005)²⁰. Het onthaal van de Marokkaanse vrouw is er dan ook best niet op gericht om een naaktslak van haar te maken. Onthaal moet voorzichtig vooruitgang stimuleren, zodat deze vaak wantrouwige vrouw uit de geslotenheid van haar schulp komt en over de drempel van haar huis stapt. Zo kan ze, behalve haar eigen bagage, ook openstaan voor nieuwe bagage en deze opnemen in haar huisje. Het komt er natuurlijk wél op aan begrip op te brengen voor het - over het algemeen - trage karakter van deze slakkenvrouw.

2.3 Drempels in de levensloop

De slak en haar huisje neem ik hier als symbool van de grenzen, van de overgangen, van de drempels die de Berbervrouw in haar leven (in migratie) tegenkomt. In de Marokkaanse (Berberse) maatschappij zijn de verschillende levensovergangen sterk geritualiseerd: de geboorte, de evolutie van baby naar kind en van kind naar adolescente, het huwelijk, het moederschap, de menopauze,... Telkens wordt als het ware een grens gesteld aan een bepaalde status vooraleer die gevolgd wordt door een nieuwe. Overgangsriten zijn referentiepunten in de tijd (met een publiek karakter), waardoor het meisje of de vrouw haar positie kan vastleggen ten aanzien van de rest van de gemeenschap. Ook hier weer gaat het over drempels en over de overschrijding ervan (Cammaert 1985: 78-79).²¹ Volgens Arnold Van Gennep (1909) zijn er structurele gelijkenissen tussen verschillende overgangsrituelen. Hij onderscheidt drie fasen in elke 'Rite de Passage' of 'geritualiseerde overgang'. De eerste fase bestaat uit de 'Rites de Séparation'. Hierin wordt de vorige fase of de vorige sociale status achtergelaten. De 'Rites de Transition' (l'attente) vormen de volgende fase. In deze

---

¹⁷<http://home.tiscali.nl/~wnn277091/mijnweb5/slakken.htm>.

¹⁸<http://home.tiscali.nl/~wnn277091/mijnweb5/slakken.htm>.

¹⁹<http://www.neerlandstuin.nl/ziekplagen/slakken.html>.

²⁰http://www.tuinen.nl/includes/pagina.html?file_id=489&act_item=0.

²¹Ook 'terugkerende' gebeurtenissen, zoals bepaalde kalenderovergangen, krijgen een passend ritueel.

fase bevinden de deelnemers zich in een ambigue tijd ('no man's time') en/of ruimte ('no man's land') (Leach 1971:34). Ze bevinden zich 'tussen' verschillende posities in. De derde fase tenslotte, wordt gevormd door de 'Rites d'Incorporation' (l'agrégation). In deze fase gaan de deelnemers een nieuwe periode binnen of krijgen ze een nieuwe sociale positie (Hockey 2002:212).

In Marokko moet de vrouw een aantal drempels en grenzen ritueel oversteken. Ook in de context van migratie zijn er drempels te overschrijden en moet de vrouw zich bepaalde ruimtes eigen maken. Deze overgangen zijn echter niet allemaal geritualiseerd.

In het vervolg van dit werk gaan we verder in op een aantal van deze grenzen, drempels en overgangen in het leven van de nieuw gekomen Berbervrouw. De verschillende drempels dienen zich in realiteit niet altijd aan in de hier beschreven volgorde. Soms overlappen zij elkaar. Het spreekt dan ook voor zich dat niet elke vrouw het hier aangeboden stramien volgt. Ik kies ervoor om de drempels van makkelijk naar moeilijk aan te brengen. De eerste drempel is de 'makkelijkste' en meest evidente drempel, terwijl de afstand die overbrugd moet worden om over de laatst vermelde drempel te glijden, veel groter is.

Een eerste grensmoment dat we bespreken is het *huwelijk*. Het spreekwoordelijk 'over de drempel dragen' van de vrouw door haar echtgenoot. Voor een aantal vrouwen vond het huwelijk plaats vooraleer er van migratie sprake was, voor andere vrouwen is dit moment er inherent mee verbonden.

Een tweede grensmoment is de *migratie* van de vrouw. Eens aangekomen in het nieuwe land, vinden we een derde drempel terug. De vrouw zet de eerste stap over de drempel van haar nieuwe *huis*. Ze zal zich dit huis eigen maken en van daaruit de buitenwereld gaan verkennen. Dit verkennen van de *buitenwereld* en het vormen van een *vrouwennetwerk* is een vierde belangrijke stap in het leven van de migrante. We vermelden hierbij het belang van de taallessen. Deze vormen een eerste goede reden om over de drempel van het huis te stappen en de omgeving te gaan verkennen. Binnen deze vierde drempel maken we een onderverdeling in vier subdrempels. De laatste hiervan is de moeilijkst te overbruggen drempel, namelijk de deelname aan het socio-culturele en vrije tijdleven. Een vijfde drempel vormt de *hulpverlening*. Niet voor iedereen is deze stap evident of bekend. De schuchtere slakkenvrouw blijft soms liever veilig in haar schulp zitten, in plaats van naar buiten te komen met mogelijke hulpvragen.

Tenslotte gaan we specifiek kijken naar de vierde subdrempel. Dit is een meer actieve fase in het onderzoek. Vanuit sociaal-culturele hoek wordt gekeken naar hun deelname aan het socio-culturele en vrije tijdsleven en naar de mogelijkheden tot uitbreiding hiervan. Ook de gebruikte communicatiekanalen komen aan bod. Vanuit antropologische hoek wordt dan weer gekeken naar de betekenis die nieuwkomers geven aan bepaalde (al dan niet gekende) activiteiten uit het sociaal-culturele leven.

Met betrekking tot de verschillende drempels en meer specifiek met betrekking tot de vierde subdrempel van de vierde drempel, trekken we een aantal zeer voorzichtige conclusies en doen we een aantal aanbevelingen.

Drempel 1: Het Huwelijk. De vrouw over de drempel gedragen.

Bij het huwelijk komt de Berbervrouw in een nieuwe omgeving terecht. Ze krijgt een nieuw statuut. Deze gebeurtenis vormt de meest fundamentele overgang in haar leven. Het eerste deel van haar leven woont ze immers in het ouderlijk huis. Het huwelijk luidt het tweede deel van haar leven in. Ze zal (in Marokko meestal) in de onmiddellijke buurt van of bij haar schoonouders gaan wonen (Cammaert 1985:153).

Vandaag de dag is de migratie van de vrouw vaak direct of indirect verbonden met het huwelijk. Sommige stellen zijn reeds gehuwd wanneer de man naar Europa trekt. Meestal volgt de echtgenote hem dan later (gezinshereniging). Deze band tussen huwelijk en migratie beschouw ik als indirect. Anders en directer is het verband, wanneer een man (of vrouw) die in Europa woont, ervoor kiest om te huwen met een partner uit het land van herkomst. Hier is de migratie direct gelinkt aan het huwelijk en vice versa. Het huwelijk, al dan niet direct verbonden aan de migratie, is dus de eerste drempel. De vrouw neemt haar intrek in een 'vreemd' huis, in het huis van haar man. Ze stapt hiertoe over de drempel van de eigen woning én over de drempel van de woning van haar man.

1. Wat is normaal? Meer en minder courante gebruiken.

De traditionele Westerse visie op de moslimvrouw als toevertrouwd aan de harem en overgeleverd aan de willekeur van polygamie en verwerping, behoort meer en meer tot het verleden. Er gaan stemmen op om deze gebruiken te overstijgen. In plaats van polygamie en verwerping te zien als een eis van de Koran, worden ze steeds meer als een toegeving aan de

menselijke zwakheid beschouwd, waar nu een einde aan moet komen. Monogamie en scheidingen voor de rechtbank zijn dan ook courant geworden in vele moslimsamenlevingen. ‘Verwerpingen’ zijn naar de achtergrond verdwenen²² (Gardet 1977:372). In haar werk uit 1985 (68-70) vertelt Marie-France Cammaert ook dat een polygaam huwelijk een zeldzaam verschijnsel was tijdens haar onderzoek naar Berberse Moslimvrouwen in het thuisland (de omgeving van Nador) en in migratie. Geen van de vrouwen uit mijn eigen onderzoek maakte melding van ‘verwerping’ en van ‘polygamie’. Zij vertelden daarentegen wel veelvuldig over scheidingen in hun naaste omgeving. De twee jongste, ongehuwde meisjes benadrukken dat het leven als gescheiden of ongehuwde vrouw in Marokko gezien wordt als een ‘mislukt’ leven. Je bent dan een ‘zielige’ vrouw. (Cf. Cammaert 1985:74 en Timmerman 2000:199). In Marokko trouwen hun leeftijdsgenoten gemiddeld redelijk jong. Dat valt ook op te maken uit de huwelijksleeftijd die ze tot voor kort voor zichzelf vooropstelden, namelijk 17 à 18 jaar²³. Met hun komst naar België verschoven ze de ideale huwelijksleeftijd naar 25 à 30 jaar. Bij Hanan gebeurde deze verschuiving onder invloed van de leerkrachten van de OKAN klas. Zij verzekerden haar dat het in België geen probleem is om op latere leeftijd te trouwen, of om alleen te blijven. Het meisje haalt regelmatig voorbeelden aan van leerkrachten, die nog niet getrouwd zijn of die op latere leeftijd pas huwen. Voor beide meisjes, Hanan en Layla, is het echter ondenkbaar dat er op lange termijn geen huwelijk volgt. Voor hen zijn kinderen onlosmakelijk verbonden aan het huwelijk (Cf. Cammaert 1985: 43).

2. De ideale partner: liefde en gelijkwaardigheid

Voor beide ongehuwde, jonge meisjes is het van belang dat hun toekomstige man de gelijkwaardigheid van man en vrouw respecteert. Voor Hanan is dit dat beide partners geld in het laatje moeten brengen en lachend vertelt ze liever op restaurant gaat eten, dan te moeten koken: *‘Ik ga zeggen aan mijn man: “Ik kan niks doen, ik kan niet koken”.*’ (19/04/2005). Layla benadrukt de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw dan, waar het gaat om het ‘kunnen luisteren naar elkaar’. Behalve immateriële principes, nemen ook materiële aspecten bij Layla een belangrijke plaats in. Haar man moet werk hebben én een auto. Zelf wil ze ook liefst gaan werken. Om het even wie haar partner wordt, het belangrijkste blijft echter dat ze hem graag ziet. Hiermee bevestigt ze de vaststelling van Timmerman (2000:199) en anderen, die stellen dat steeds meer jonge meisjes romantische verwachtingen koesteren bij hun

---

²²Weliswaar ‘naar de achtergrond verdwenen’, dus niet volledig ‘verdwenen’.

²³We merken een verschuiving. Beide plattelandsmeisjes wilden in Marokko huwen rond de leeftijd van 17 of 18 jaar. 20 jaar geleden was de gemiddelde huwelijksleeftijd van een meisje op het platteland nog 13 à 14 jaar, tegenover 15 à 16 jaar in de stad (Cammaert 1985:43).

huwelijk. Dit in tegenstelling tot de generatie van hun moeders, die het huwelijk vooral vanuit economisch oogpunt bekeken en het soms zelfs als een ‘noodzakelijk kwaad’ bestempelden.

Uit de interviews die Buitelaar (2000:156-159) verrichtte, blijkt dat het karakter van de man belangrijk is, maar dat de gelijkwaardigheid van man en vrouw op de eerste plaats staat op het verlanglijstje der aanstaande bruiden. Deze gelijkwaardigheid houdt dan in: naar elkaar luisteren, van gedachten wisselen op je eigen niveau, elkaar begrijpen, op gelijke voet staan in het huwelijk, in het huishouden en in de financiële wereld. De acceptatie en vanzelfsprekendheid dat de vrouw, naast haar gezin, ook een eigen werkend bestaan heeft,... Deze vrouwen willen een man die modern, open, liberaal of geëmancipeerd is. Soms wordt gelijkwaardigheid ook geduid in termen van gelijkgestemde religieuze opvattingen.

De vrouwen, waarover Buitelaar spreekt, zijn naast gelijkwaardigheid, vaak op zoek naar een vorm van culturele continuïteit. Velen kiezen daarom voor een Marokkaanse partner. Ook vrouwen van de tweede generatie opteren liefst voor een man uit het land van herkomst. De Europese, Marokkaanse jongens van de tweede generatie hebben immers een slecht imago (Timmerman 2000:201). De nieuw gekomen meisjes die ik interviewde vormen hierop een uitzondering. Indien ze zouden kiezen voor een Marokkaan, dan willen ze liefst een Marokkaan uit België (Europa)²⁴ en niet uit het thuisland. Voor sommigen was de keuze voor een autochtone Marokkaan al uitgesloten, toen ze nog in het Rif woonden. Zij wilden met een buitenlander (Marokkaanse Europeaan) huwen.

Hanan krijgt veel telefoons van huwelijkskandidaten uit Marokko, maar ze weet: *‘Omdat ik ben in België. [...] Alle Marokkaans willen naar België komen.’* (19/04/2005) Deze jonge nieuwkomers willen echter geen echtgenoot uit Marokko. Deze mannen respecteren hun nieuw verworven vrijheden niet. Ze zullen zich jaloers opstellen en het niet kunnen verdragen dat de vrouw in België ook al eens ‘de broek draagt’.

‘Zeker de Marokkanen, surtout vanuit het Rif, die gewoon zijn hun vrouwen altijd te zien in lange kleren. Je weet wel: onze lange rokken en... dan komen ze naar hier en dan zien ze hier zo Marokkaanse meisjes, dus hun eigen vrouwen, met spannende kledij autootje rijden en dan voelen ze zich niet meer de man, maar de vrouw. “Jij bent de man geworden en ik de

---

²⁴In hun verlangen te trouwen met een Belgische Marokkaan - indien voor een Marokkaan gekozen wordt - stemmen de jonge vrouwen wél overeen met de huwelijkskeuze van hoogopgeleide Marokkaanse vrouwen (Buitelaar 2000:164). In tegenstelling tot de Turkse vrouwen uit het onderzoek van Luyckx, spreken de meeste van Buitelaars hooggeschoolde informanten hun voorkeur uit voor een Marokkaanse partner, die opgegroeid is in Nederland.

vrouw”... en dan beginnen die dus eigenlijk hun dingen op te eisen. [...] Ze zijn ook heel jaloers hé, want ze zijn dat niet gewoon. Dat de vrouw zo...’ (Layla 29/04/2005)

De meisjes maken dan ook een onderscheid tussen Belgen, Marokkanen (geboren in Marokko) en Belgische Marokkanen van de tweede of derde generatie (geboren in België). Deze drie groepen vormen grosso modo hun mogelijke huwelijkskandidaten. Een huwelijk met een autochtone Belg is het minst evidente en kan voor de vrouwen moeilijkheden opleveren. Een Marokkaanse vrouw die huwt met een Belg, zal haar kinderen niet de Marokkaanse nationaliteit, noch de moslimidentiteit kunnen doorgeven. Deze worden immers doorgegeven door de man. In praktijk kan daarom een Marokkaanse man makkelijker trouwen met een Belgische vrouw, dan een Marokkaanse vrouw met een Belgische man.

3. Geen typische Marokkaan

Alle getrouwde vrouwen die deelnamen aan het onderzoek, hadden een Marokkaanse of Belgisch-Marokkaanse echtgenoot. Daar waar de pas gemigreerde jonge vrouwen er niet aan denken te huwen met een Marokkaan uit het thuisland, omdat ze bang zijn dat deze conservatief is en niet zal tegemoetkomen aan hun eis van een gelijkwaardigheid, wijzen de hooggeschoolde, getrouwde vrouwen er op dat ze dan wel getrouwd zijn met een Marokkaan, maar... ‘niet met een typische Marokkaan’ (cfr Buitelaar 2000:160).

Aya huwde doelbewust met een Marokkaanse man, haar buurjongen. Zij wilde (in tegenstelling tot *Layla*) geen man uit Europa. Toch koos ze niet voor een ‘typische’ Marokkaan en benadrukt ze de vrijheid die haar man haar geeft: als haar kindje wat ouder is, mag ze gaan werken, ze mag alleen naar buiten gaan,....

Net zoals *Aya*, wilde *Amal* oorspronkelijk huwen met iemand uit het thuisland en in Marokko haar leven verder uitbouwen. Dit in tegenstelling tot de ongehuwde gemigreerde meisjes, die een Marokkaan van België en een leven in België prefereren boven een Marokkaan uit het thuisland. Toen *Amal* haar man ontmoette, schrok ze dan ook terug voor mogelijke mentaliteitsverschillen tussen haarzelf en deze Belgische Marokkaan van de tweede generatie:

‘Enfin, stilaan ben ik verliefd geworden, want in het begin weigerde ik. Ik kende de persoon niet en had schrik. “’t Is een Belg”, dacht ik, “en dan heeft hij de Belgische mentaliteit”. Want ’t is niet hetzelfde, de mentaliteit van iemand die in Marokko is geboren en van iemand die hier is geboren. Maar toen ik met de persoon praatte, bleek dat we goed met elkaar

overweg konden. Er was geen probleem. Na een tijdje ben ik van deze persoon beginnen te houden....' (Amal 6/04/2005)

Ze weegt hem ook af tegen de Marokkaanse mannen die ze kent en gebruikt hiervoor criteria als 'conservativiteit', 'openheid' en 'vrijheid':

'Hij is heel open. Bijvoorbeeld er zijn mensen in Marokko, hun vrouw moet respectvol en gerespecteerd zijn. Ze mag niet spreken met om het even wie op straat. Mijn man kan het niet schelen. Ik mag praten met wie ik wil...[...] Zijn broers, die zijn anders. Ze zijn niet zo open als hij.' (Amal 6/04/2005)

De andere gehuwde vrouwen konden rond dit aspect niet bevraagd worden, hun partners waren immers aanwezig bij de gesprekken.

3. Van kennismaking naar het huwelijk

Na een tijd van verwachtingen, van dromen en praten over het huwelijk en over de ideale partner, volgt vaak een kennismaking met een 'echte' man. En...ideaal of niet, wanneer het huwelijksaanzoek geaccepteerd wordt, vindt weldra het grote overgangsmoment in het leven van de vrouw plaats.

In principe zijn er vier mogelijkheden om tot een verbintenis te komen: een gedwongen uithuwelijking, een gearrangeerd huwelijk, een semi-gearrangeerd huwelijk en een 'vrij' huwelijk.

Bij een gedwongen uithuwelijking is de invloed van de ouders het grootst. Zij kiezen dan een partner voor hun zoon of dochter, terwijl de jongere zelf nauwelijks of geen inspraak krijgt. De toekomstige partners leren elkaar amper kennen voor de bruiloft en in sommige gevallen kennen ze elkaar zelfs helemaal niet. Deze huwelijksvorm wordt de laatste jaren steeds minder aanvaard in Marokko en in Nederland (België). Een tweede optie, tegenwoordig de meest voorkomende, is het gearrangeerde huwelijk. Hierbij stellen de ouders een huwelijkskandidaat voor aan hun zoon of dochter, die vervolgens de keuze heeft het voorstel aan te nemen of af te wijzen. Een derde mogelijkheid is dat jongeren zelf een partner uitzoeken en hun ouders om toestemming vragen, waarna vaak het verloop van een gearrangeerd huwelijk overgenomen wordt. De vierde optie tenslotte, het 'vrije' huwelijk, bestaat erin dat jongeren zelf een huwelijk sluiten, zonder hun ouders om toestemming te

vragen (Buitelaar 2000:166-168). De studie van Cammaert (1985:44) geeft aan dat veel echtgenoten elkaar nooit gesproken hebben voor het huwelijk. Veelal ging het in de late jaren '70 om uithuwelijkingen. Twintig à dertig jaar later, in de context van migratie, is dit veel minder het geval. Er trad immers een verschuiving op van gedwongen uithuwelijking naar een (semi-) gearrangeerd huwelijk²⁵, althans bij de vrouwen die ik interviewde. Dit wil echter niet zeggen dat deze vrouwen hun partner goed kenden voor het huwelijk. Twee van de vrouwen kenden hun man betrekkelijk goed alvorens een huwelijk ter sprake kwam. De andere vrouwen leerden hun man pas kennen, nadat een huwelijk ter sprake gekomen was. Zij kregen (meestal) de tijd om kennis te maken. Op basis van deze kennismakingsfase namen ze een beslissing. Opvallend is het aantal vrouwen dat hun partner op een huwelijksfeest leert kennen, alsook het aantal vrouwen dat met een biologische verwant huwt²⁶. Indien men niet biologisch verwant is, dan kiest men liefst voor een bekende van de familie. Ook dit komt uit mijn onderzoeksgegevens naar voor: Aya huwde met haar buurjongen, geen familie, wél een bekende. Iman huwde met een voor haar onbekende man, geen familie, maar wél een zoon van een bevriende familie en een vriend van haar broer in België. De overige vrouwen zijn gehuwd met een familielid. Er wordt dus inderdaad gekozen voor een huwelijk met een partner uit een nabije familie en drie van de vijf gehuwde vrouwen kozen voor een endogaam huwelijk. Het onderzoek van Timmerman (2000:197) toont aan dat een aantal vrouwen huwt met een neef. Dit vond ik niet terug in het eigen onderzoek. Ook Cammaert (1985:53,63) vond dit 'ideale' huwelijk, tussen patrilaterale neven en nichten, niet eenduidig terug. Zij erkent het veelvuldig voorkomen van huwelijken tussen (biologisch) verwante personen, maar ziet af van het poneren van één enkele preferentiële huwelijksvorm. Op basis van de gegevens van eigen onderzoek wil ik me aansluiten bij Bourdieu (in Geertz 1979:375), die twee huwelijkspatronen onderscheidt: huwelijken die gesloten worden met bekenden van de familie (verwanten en niet-verwanten in ruime zin) en huwelijken die gesloten worden met onbekenden. Alle vrouwen uit het onderzoek, kozen voor een huwelijk met een 'bekende' voor de familie.

---

²⁵Het is niet altijd duidelijk in hoeverre het huwelijk een arrangement betrof of een semi-arrangement. Ik spreek hier dan ook meestal over een (semi-)arrangement. Wél werd geen enkele vrouw verplicht om te trouwen met haar man, dus is er zeker geen sprake van gedwongen uithuwelijking, noch huwde een vrouw zonder toestemming van haar ouders, waardoor ook geen sprake is van een vrij huwelijk.

²⁶Volgens Timmerman (2000:197) kennen toekomstige partners elkaar vaak slechts van 'horen zeggen' ofwel zijn ze met elkaar verwant. (Waarbij we 'verwantschap' ruimer mogen interpreteren dan strikt biologisch.)

4. Het verloop van een (semi)-gearrangeerd huwelijk

Bij een [semi-]gearrangeerd huwelijk treden de ouders van de toekomstige echtgenoten actief op bij de voorbereiding van het huwelijk van hun kinderen. Vader en moeder beslissen samen, maar tevoren discussiëren ze elk in hun eigen seksekring en wordt er informatie ingewonnen over de toekomstige bruid of bruidegom. Discrete en indirecte voelhorens gaan de publieke feiten vooraf. Vaak worden gegevens uitgewisseld via informele tussenpersonen, maar soms ook door directe, maar stille conversaties tussen leden van de twee families. De resultaten van deze gescheiden discussies van mannen en vrouwen worden tenslotte samengebracht. Normaal is een private overeenkomst dan ook al gemaakt voor openlijk stappen ondernomen worden (Cammaert 1985:62 & Geertz 1979:364-365).

We zullen een aantal (semi-)gearrangeerde huwelijken van dichterbij bekijken. Dat van Fatima, zo'n slordige 20 jaar geleden in Marokko, dat van Aya in 2003 in Marokko en dat van Amal anno 2004 in Brussel en in Meknes.

Fatima huwde op 20-jarige leeftijd met Youssef, een familielid (hun vaders deelden dezelfde grootvader). Van kleinsaf aan speelden ze samen. Haar oudere zus trouwde eerst met zijn broer. Toen bleek het ook tussen hen goed te klikken.

Vóór de officiële vraag om haar hand had Fatima, achter de schermen, al ingestemd met het huwelijk. De ouders van de man (hijzelf was er niet bij), kwamen haar na deze informele instemming, officieel ten huwelijk vragen. Zij brachten suiker, kleren en een schaap mee. Op dit moment werd een overeenkomst gemaakt, die meer omvatte dan alleen de verloving. Ook de huwelijksdatum en het te betalen bedrag werden vastgelegd (Geertz 1979:365). Fatima kreeg 2 mooie kleedjes, kleding voor binnenshuis én gouden juwelen: Zeven armbanden, een ketting, oorbellen,...(Cf. Cammaert 1985: 67) Ze kocht dit alles samen met haar vader, met het geld van haar toekomstige schoonfamilie. Op één week tijd was ze verloofd en getrouwd.

Helemaal anders was het bij *Aya*. Tussen haar kennismaking, haar verloving en haar huwelijk verstreken verschillende jaren. Voor haar verloving waren zij en haar buurjongen reeds vier jaar een koppel. Beide partners kozen zelf voor elkaar en trouwden met toestemming van de ouders. In dit semi-gearrangeerde huwelijk namen de ouders het van de kinderen over vanaf het moment dat de beslissing om te trouwen genomen was en de toestemming van de ouders verkregen was. Aya's schoonmoeder kwam, volgens de traditie, haar hand vragen aan haar moeder. Volgens Aya en volgens tolk C. zijn het vooral de moeders die het huwelijk

arrangeren. Geertz (1979: 370-371) merkt hierbij op dat naargelang de informant een man of een vrouw is, de nadruk gelegd wordt op het doorslaggevende karakter van de besprekingen in de eigen groep (in dit geval dus de vrouwengroep). Wél is het de gewoonte dat de initiële stappen vooral gezet worden door de vrouwen van de verschillende families. De publieke bekendmaking en bijhorende officiële stappen, zijn voor de mannen weggelegd. Ondanks het officiële en publieke karakter van hun verloving mocht het koppel niet samen weg. Dit om een mogelijke voorhuwelijks zwangerschap, een schande voor de familie, te voorkomen. Drie jaar na hun verloving, besloot Abdul zijn vader naar Europa te volgen. Dit was allesbehalve naar de zin van Aya. Zij wilde niet toegeven aan de ‘European Dream’, maar liet haar toekomstige man uiteindelijk toch gaan. Na een tijd keerde hij terug om met haar te trouwen.

Bij *Amal* tenslotte, werd het huwelijksarrangement in gang gezet op vraag van haar man, Ahmed²⁷. Amal kwam naar België voor haar studies, maar ontmoette er een jaar geleden haar man. Het is een ver familielid en werd geboren in Brussel. Toen ze op bezoek was bij zijn vader, een neef van de hare, had hij zijn oog op haar laten vallen en vroeg via zijn moeder om haar hand. Omdat hij zelden naar Marokko op vakantie gaat, had ze hem nooit eerder gezien.

’t Was dus de eerste keer dat ik hem gezien heb en voilà, we hebben een beetje gepraat en ik had niets in mijn gedachten. Het is daarna dat hij het zijn moeder voorgesteld heeft... hij zei: “Voilà ik heb Amal gezien en ik zou haar graag een beetje beter leren kennen en als er geen probleem is, dan kunnen we trouwen.” En daarna heeft de mama mij gevraagd of ze mijn nummer mocht geven aan haar zoon, want hij wou met me praten. Ik heb gezegd: “Om te praten, geen probleem.” En daarna heeft hij me gebeld. We hebben veel gepraat, veel gediscussieerd. Over alles zowat. En dan heeft hij mijn hand gevraagd.’ (Amal 6/04/2005)

Wanneer Amal besluit te trouwen, wordt de verloving officieel geregeld via de ouders.

5. Het huwelijksfeest

Er is gedroomd over de ideale man, de kennismakingsfase is achter de rug, het verlovingfeest is gevierd. Nu is het tijd voor het huwelijksfeest dat gewoonlijk drie dagen duurt en ‘*pas gedaan is, als je helemaal failliet bent.*’ Aldus Fatima’s man, Youssef. (11/04/2005) Gezien

---

²⁷In het Rif was het 20 jaar geleden ook mogelijk dat de man het arrangement in gang zette. De vrouw kon dit niet, zij wachtte op een aanzoek. (Cammaert 1985:74). Ook bij de jonge vrouwen die ik ontmoette, werd het arrangement voornamelijk door de man in gang gezet. De niet-gehuwde vrouwen nemen immers een afwachtende houding aan. Zij gaan niet echt actief op zoek naar een partner, maar willen wél kunnen kiezen.

de grote statuscompetitie die gecentreerd is op de uitgaven van het trouwfeest, is deze uitspraak zeker niet onrealistisch (Geertz 1979:367-368).

'De eerste dag was de hennadag, de tweede dag was de trouwdag en de derde dag verliet ik, als bruid, het ouderlijk huis. Drie dagen lang werd er gedanst en gegeten. Het was heel vermoeiend, al die mensen die in en uit liepen.' (Fatima 11/04/2005)

Fatima en Youssef gaven elk gelijktijdig, maar apart 3 dagen feest (met 'Rites de Transition') in het ouderlijk huis in Marokko. Na de derde dag gingen ze samenwonen en kreeg Fatima officieel haar nieuwe status van getrouwde vrouw ('Rites d'Incorporation').

Twintig jaar later trouwt ook *Amal* tijdens een drie dagen durend feest in België.

'Na het hennafeest, was er een dag feest voor de mannen en een dag feest voor de vrouwen. Vrijdag zaten de vrouwen in een kleine zaal, juist ons. Ik was niet goed gekleed, gewoon simpel...ik zag niet veel, ik zag juist door een klein gaatje. Zo zagen we en hoorden we de jongeren en 't was een hoop jongeren hé. Mensen van zijn werk en vrienden en zo.... En de dag erna, zaterdag, hebben we een groot feest voor de vrouwen gehouden. Met slechts enkele mannen die met hun vrouw meekwamen, omdat ze ver wonen.' (Amal 6/04/2005)

Dat het huwelijksfeest meerdere dagen in beslag neemt, is symbolisch voor de transitie waar dit evenement voor staat. Het meisje wordt een vrouw. Het is een element van de 'traditie'. Over het huwelijk wordt door vele vrouwen gesproken in termen van 'traditie'. 'De traditie wil...' De verhalen over de huwelijken en over de huwelijkstraditie verschillen echter lichtjes van vrouw tot vrouw. We kunnen hieruit opmaken dat de huwelijksrituelen wel eens gedeeltelijk een soort van 'invented tradition' kunnen zijn. Volgens Hobsbawm (2003:1) zijn tradities die oud lijken, vaak redelijk recent ontstaan en zijn soms gewoon uitgevonden.

'Traditions' which appear or claim to be old are often quite recent in origin and sometimes invented. [...] The term 'invented tradition' is used in a broad, but not imprecise sense. It includes both 'traditions' actually invented, constructed and formally instituted and those emerging in a less easily traceable manner within a brief and dateabled period – a matter of a few years perhaps – and establishing themselves with great rapidity (Hobsbawm 2003:1).

Waar mogelijk probeert een ‘invented tradition’ aan te sluiten bij een gepast historisch verleden. Soms kunnen nieuwe tradities gemakkelijk op de oude worden geënt, soms worden oude materialen gebruikt om uitgevonden tradities van een nieuw type te construeren (Hobsbawm 2003:1-6).

Het vieren van het huwelijk is een traditie, maar de specifieke invulling ervan die als ‘traditioneel’ wordt bestempeld, kan verschillen. Fatima feestte volledig gescheiden van haar man. Elk hield drie dagen feest in het eigen huis. Bij Amal merken we een verschuiving van deze traditie op. Er wordt nog steeds drie dagen gevierd, maar in een zaal (zoals tegenwoordig wel vaker gebeurt) in plaats van thuis. Mannen en vrouwen vieren er om beurten.

Ook de gebruiken die bij een huwelijksfeest horen, zijn niet overal dezelfde, maar worden vaak wel als traditioneel Berbers of Marokkaans bestempeld. Henna hoort bij het huwelijksfeest, maar de fijne tekeningen op handen en voeten, die een deel van de Marokkaanse bevolking als traditioneel bestempelt, worden door vele Berbervrouwen afgedaan als een vervorming van de traditie, die voorschrijft dat de handen en voeten egaal met henna gekleurd worden. Ook de door velen aangehaalde ‘traditie’ van het showen van de verschillende rijkelijk versierde, Sissi-achtige bruidsjurken, een ritueel dat ook Amal uitvoerde, is nog niet zo oud. Fatima is hier getuige van. Zij moest niet showen met haar kledij, zoals tegenwoordig de gewoonte is. Bij haar geen verschillende jurken, noch wisselende decorstukken. Vóór haar tijd waren er trouwens weer andere gebruiken in voege. Toen werd op het trouwfeest van Berberse vrouwen het gezicht helemaal bedekt op de dag dat de bruidegom kwam. Van deze gewoonte is ook niet veel meer overgebleven.

Velen stellen dat de Berberse huwelijkstraditie aan het verdwijnen is. Een aantal vrouwen kiest er specifiek voor om een paar van deze ‘bijna vergeten’ gebruiken in hun ‘hedendaags’ huwelijk een plaats te geven. Men kiest ervoor en beklemtoont op die manier het ‘uitermate traditionele’ karakter dat men er aan toekent. De Berberse traditie wordt dus gebruikt en is in die zin niet helemaal verdwenen, maar wordt tegelijkertijd als een specifieke keuze voor een ‘traditioneel Berbers’ element bestempeld, wat het geheel ambigu maakt: het verder bestaan van een verloren traditie.

Zo vermeldt Amal, dat ze naast de meer moderne ‘traditionele’ gebruiken, bewust gekozen heeft voor het terug oprakelen van een ‘vergeten’ Berbers gebruik.

'Donderdag was de hennadag. Normaal de moderne vrouwen, de vrouwen die geen traditie hebben, die niet van traditie houden, ze hebben een moderne groene kaftan met tatoeages, goed geschminkt en gekapt en al, maar onze Berberse traditie zegt je niet te maquilleren. Alleen henna, een witte kaftan met een versierd laken en een sluier met een zilveren, versierde munt eraan vast. De haren zijn los of gevlochten. Pas de volgende dag mag je je maquilleren. Want 'dat verandert alles' volgens de traditie.' (Amal 6/04/2005)

Voor Amal was het van groot belang om één van deze Berberse elementen in haar huwelijk in België te verwerken. Naast dit 'traditionele' element werd ook een 'intercultureel' element toegevoegd. Het liedje dat 'de Vlaming' kent als 'Daar komt de bruid,...' werd gemixt met een Egyptisch deuntje.

In dit samenspel van elementen, kunnen we enerzijds de continuïteit met het hedendaagse Marokko opmerken, maar ook de nostalgie naar de 'verloren gegane' Berbertraditie, die zoals eerder beschreven, voor velen een belangrijk element van identiteit is. De invulling van Amals feest wordt deels ook bepaald door de Belgische omgeving waarin het plaatsvindt. De zaal is een soort oude kerk, de vermenging van deuntjes uit verschillende culturen,... Amals huwelijk is in dat opzicht een mooi voorbeeld van hoe, via de invulling van het huwelijk, een thuis gecreëerd wordt in een onbekende samenleving. Ook andere omgevingsfactoren spelen een rol bij de vorm die het huwelijksfeest aanneemt. Zo merken we onder andere dat de duur van het huwelijksfeest variabel is. Niet overal wordt lang gevierd. In België vind je korte en lange versies van de huwelijksrituelen terug. Deze inkorting heeft vermoedelijk te maken met het prijskaartje dat aan het huwelijk hangt.

Behalve het prijskaartje speelt ook de 'migratie' zelf een rol bij de vorm die het feest aanneemt. Het feest vindt plaats in België óf in Marokko óf in beide landen, mét of zonder echtgenoot.

Amal vierde haar huwelijk tweemaal, in Marokko én in België. Vooraleer in België 'groots' te vieren, keerde ze terug naar Marokko om er een feest te houden voor haar familie, burens en vrienden. Haar man, Ahmed, kon op dit feest niet aanwezig zijn. Hij kreeg geen verlof op het werk. Zijn ouders en zus waren wel van de partij. Een huwelijksfeest zonder echtgenoot dus. In België hielp ze mee aan de voorbereiding van het feest. Een mooie dag, ware het niet dat haar moeder ontbrak...

Bij *Zeinab* was de situatie weer anders. Zij gaf ook een klein feest in Marokko voor haar vertrek en een huwelijksfeest in België. Haar man was wél op beide feesten aanwezig. Haar schoonfamilie organiseerde. Behalve haar zus uit Nederland, kende ze niemand op haar 'grote dag'. Ze vond het feest allesbehalve leuk. Hoe groots het ook was.

Het 'vieren zonder man' keert terug bij *Aya*. Ze vertelt dat haar huwelijkscontract al lange tijd voor het feest getekend was door de echtelieden en hun vaders. Het tekenen van zulk contract vindt plaats bij een notaris van de rechtbank. Het meisje moet hierbij aanwezig zijn en gewoonlijk ook de man. Verder hun ouders of voogden en andere verwanten (Geertz 1979:366). Bij het tekenen van de overeenkomst hielden ze geen 'feest van de acte'. *Aya* vierde haar huwelijk vlak voor haar vertrek in Al Hoceima, zonder haar man. Een dag na het feest arriveerde ze in België. In tegenstelling tot *Amal* gaf het koppel hier geen tweede feest. De twee ongehuwde meisjes wensen hun huwelijk dan weer alleen in België te vieren: een Marokkaans feest in België.

Een aantal factoren kunnen deze verschillende aanpak van het feestgedruis verklaren. De mannen van *Zeinab* en *Amal* groeiden op in België. Het is vanuit dat oogpunt aannemelijk dat de 'grote' feest plaatsvond in België, terwijl er in Marokko een kleinschaliger feest gehouden werd. *Amal* woonde al enkele jaren in België, in tegenstelling tot *Zeinab*, die meteen aan de feesttafel aanschoof bij haar aankomst in het land. Dit verklaart waarom de deze dag voor *Amal* beter meeviel (ze kon ook helpen voorbereiden), dan voor *Zeinab*, al laten beide vrouwen merken hoezeer ze hun naaste familie missen op dit grote moment.

Aya en haar man zijn beide nieuwkomers, zonder banden met het nieuwe land. Zij vierden dan ook geen feest in België. Opvallend blijft de afwezigheid van de echtgenoot bij een aantal van de genoemde feesten. Mijn hypothese is dat deze afwezigheid deels te kaderen is in de verschillende leefwerelden waarin man en vrouw vaak vertoeven en waarin er gefeest wordt. In de tijd van *Fatima's* huwelijk zag zij haar man ook slechts op de derde feestdag, bij het verlaten van het ouderlijk huis.

Ik sprak over de invulling van het huwelijksfeest als een 'invented tradition', omdat verschillende gebruiken naast elkaar plaats vinden, omdat velen een andere invulling geven aan het begrip 'traditioneel huwelijksfeest' (hoewel de basis vaak wel blijft). Verder omdat gebruiken verschuiven en aangepast worden naargelang de omstandigheden (vb. onder invloed van financiële omstandigheden en een vreemde omgeving) en omdat 'oude' Berberse

gebruiken verloren gaan en onder de noemer van een ‘traditioneel huwelijk’, terug opgevist worden ...

6. De bruidsjurk en de Foto's

Het belang van het huwelijk wordt al snel duidelijk tijdens de gesprekken met de vrouwen. Vele gesprekken gaan immers over dit transitie-moment bij uitstek: feesten worden besproken, verhalen worden verteld,... er worden vragen gesteld met betrekking tot het huwelijk in België,... Foto's die aan bezoekers getoond worden, hebben voor het merendeel betrekking op het huwelijk. De meeste vrouwen hebben geen ‘officieel’ trouwalbum, maar tonen losse foto's of goedkope inschuifalbums. Slechts Amal deed beroep op een professionele fotograaf en toonde een dito album.

Ook het feest zelf krijgt heel wat aandacht in hun verhalen. De grootte ervan, de stijl, de gasten, het decor,... Steeds opnieuw wordt door de vrouwen ook gewezen op de kledij van de bruid en op die van de gasten. Het aantal gedragen jurken, het model ervan, de modetrends, de kwaliteit van de stoffen,... Niet alle informanten schenken in dezelfde mate aandacht aan de huwelijkskledij en niet alle vrouwen dragen evenveel jurken op hun huwelijksfeest (het streefdoel is 7, maar velen doen het met minder), maar toch kan gesteld worden dat er redelijk wat prestige en romantiek gepaard gaat met de bruidsjurken. Ze worden gekocht of gehuurd. De witte jurk, die de avond afsluit, is vaak in het bezit van de vrouw zelf en wordt gekoesterd: Iman kwam samen met haar man, haar broer en diens vrouw, na hun dubbelhuwelijk, met de auto naar België. Tussen haar spullen bevonden zich ook haar bruidsjurk(en). Amal bekostigde haar jurken zelf met het geld dat ze verdiende tijdens haar vakantiejobs. Ze huurde er drie in Brussel, met bijhorende juwelen en feestdecoratie. Haar vierde jurk kocht ze zelf na een uitgebreide zoektocht. Door haar outfit zelf te financieren, toont zij niet alleen het belang dat ze hecht aan een trouwjurk (vooral de witte), maar toont zij zich eveneens als een zelfstandige vrouw, die actief haar huwelijk regelt en die niet volledig financieel afhankelijk wil zijn van haar man.

Het dragen van de (vaak diep uitgesneden) Sissi-jurken tijdens het huwelijk, benoemde ik eerder al als een vorm van ‘invented tradition’. Deze traditie is moeilijk in overeenstemming te brengen met (de kledingvoorschriften van de) ‘moslim-traditie’. Hoewel alle geïnterviewde vrouwen zichzelf in meerdere of mindere mate als praktiserende moslim beschouwden, was het alleen Amal, de vrouw die het meest, het meest bewust en het meest reflecterend omging met haar geloof, die hierover melding maakte. Zij baseert haar normen

en waarden rond zedigheid en bescheidenheid op die van de Islam. Haar droom over een romantisch huwelijk met dito kledij, botste dan ook met haar geloof en normen. De kledij die bij het huwelijk 'hoort', viel niet te combineren met haar dagelijkse streven naar bescheidenheid, nederigheid en eenvoud. Als gesluierde vrouw, die veel aandacht besteedt aan haar kledij (modieus, maar gekleed), had ze problemen met de bruidsjurk: ontblote armen, décolleté, strakke taille... Zij loste haar probleem op, door een topje onder haar witte jurk aan te trekken en door het dragen van ellebooglange handschoenen zonder vingers. Tenslotte maakte ze ook een probleem van de schmink. Ze vertelde kwaad te zijn geweest op de vrouw die de maquillage verzorgde²⁸.

“Neen, neen, gewoon. Een beetje is genoeg.” De vrouw zei dat ik er als bruid beter moest uitzien dan de andere vrouwen. Ik zei: “Maar niet te veel, ik lijk wel een hoer!”.’ (Amal 6/04/2005)

Juist omdat Amal op zulk bewust niveau bezig is met de voorschriften van haar geloof, komt ze in de knoei met de ‘hedendaagse traditie’ der bruidskledij.

7. Het onofficiële discours

We zagen nu aan de hand van een aantal voorbeelden het verloop van het officiële discours van het huwelijk. Er is echter eveneens een officieus discours te onderscheiden, want uiteraard is er, ondanks de relatief gescheiden werelden van mannen en vrouwen, een intermediaire contactzone tussen beiden, die in migratie zowel vergroot als verkleind kan worden.

Zo worden Marokkaanse meisjes in Nederland vaak korter gehouden dan in Marokko, aldus Buitelaar. De eigen waarden en normen worden immers scherp afgetekend tegen die van de dominante cultuur. Deze dominante cultuur wordt als een bedreiging ervaren, waardoor het verlangen naar een houvast in de vreemde wereld toeneemt. De maagdelijkheid van de vrouw, waar tevens de eer van de mannen van de familie vanaf hangt, gaat dan fungeren als symbolische markering tussen ‘wij en zij’, tussen de eigen groep en de ruimere samenleving. Het symbolisch complex rond de maagdelijkheid heeft betrekking op een passend gedrag dat bij de maagdelijke status van meisjes hoort. Jongens en meisjes kunnen hierdoor niet vrij met elkaar omgaan. Vandaar dat verliefde stelletjes elkaar zelden geleidelijk aan kunnen leren

---

²⁸Deze vrouw is de Neggafa, zij is de huwelijksspecialist. Ze verzorgt het verloop van het huwelijk en verzorgt vaak ook de kleding en afwerking (Geertz 1979:367).

kennen. Enkel binnen het kader van een huwelijk is immers contact tussen geliefden mogelijk. Stelletjes die elkaar stiekem ontmoeten, schaden dan ook de eer van de familie (Buitelaar 2000:144-146 & Luyckx 2000:64).

Tijdens het onderzoek sprak geen van de vrouwen expliciet over 'maagdelijkheid' en het belang ervan. Enerzijds ligt dit onderwerp in de taboesfeer, anderzijds vroeg ik er ook niet expliciet naar. Impliciet kwam dit onderwerp wel aan bod. De gehuwde vrouwen gaven aan dat de omgang met hun toekomstige in eigen land taboe was, tot het huwelijk voltrokken werd. Ook de ongehuwde meisjes spraken hier impliciet over. Ze maakten duidelijk dat het hebben van een 'vriend' uit den boze is, ook hier in België. Ze vrezen niet alleen de reactie van hun ouders, maar die van de hele gemeenschap.

In tegenstelling tot Buitelaars bevindingen, spreekt geen van de ongehuwde vrouwen erover korter gehouden te worden in België, dan in het thuisland. Amal toont ons zelfs de grote mate van vrijheid die ze in België, voor haar huwelijk, kreeg. Ze leefde hier onder de hoede van haar broers, maar kreeg van haar ouders toestemming om met haar toekomstige echtgenoot nader kennis te maken. Zij mochten samen publieke plaatsen bezoeken. Haar ouders vertrouwden haar, ze zou hun eer niet beschamen.

Dat het formeel onmogelijk is om toekomstige partners te ontmoeten buiten het kader van het huwelijk, neemt natuurlijk niet weg dat er wél een zeker mate van contact is tussen beide seksen. In het Marokko van de jaren '80 maakte Cammaert (1985: 70-75) melding van een officieus, maar gedoogd discours van contact tussen man en vrouw. Dit contact blijft echter voornamelijk beperkt tot visueel contact. De ontmoeting via de blik is in de Berbergemeenschap niet toegestaan, maar wordt wel gedoogd. De vrouw kan, ondanks de bedekking van grote delen van het lichaam, deze blik naar zich toe trekken door het gebruik van lichaamsornamentering (o.a. henna). Een andere vorm van contact is het observeren of communiceren van op afstand. Op feesten komt het af en toe tot een glimlach of een korte aanspreking, maar deze handelingen zijn eigenlijk ongeoorloofd. Een dergelijk kort contactmoment laat echter nog geen affectieve band toe tussen de toekomstige partners.

Met verwanten is contact en kennismaking makkelijker dan met niet-verwanten. Tenslotte bestaat er een verschil in contactmogelijkheden op het platteland en in de stad. In de stad zijn er, tijdens de tocht naar school of naar de soek, meer mogelijkheden tot contact met de andere sekse, dan op het platteland.

Ook vrouwen anno 2005 vinden nog zeer regelmatig hun partner via korte ontmoetingen of via een kruisen van de blikken op (huwelijks)feesten. De visuele ontmoetingsbasis is dus nog steeds gangbaar, terwijl de eerder ongeoorloofde korte aanspreking meer aanvaard wordt. De ongehuwde vrouwen in migratie hebben tegenwoordig trouwens meer ontmoetingskanalen, dan de louter visuele. De ongehuwde meisjes, die tot voor kort in Marokko op het platteland meehielpen in het huishouden, komen in België in de stad terecht, waar ze via de school, op de bus,... contacten kunnen leggen. Behalve louter kameraadschappelijke contacten, blijken jonge meisjes ook verborgen wegen tot contact te kennen. Deze ontmoetingen tussen man en vrouw vinden plaats in de marge en worden vooral voor de eigen groep verborgen gehouden. Zij vertellen een vriend²⁹ te hebben, waarmee ze samen naar cafés of naar discotheken gaan³⁰ en ze omzeilen het thuisfront door te pretenderen bij een vriendin te gaan slapen. Wanneer de vraag gesteld wordt of hun ouders op de hoogte zijn van hun ‘vriend’, zeggen ze: *‘Neen, neen, Marokko!! Sssssst! Neen ouders niet weten! Ik mag niet, nog te jong.’* (Hanan en Layla 31/03/2005 & 1/04/2005) Inderdaad, tijdens gesprekken waar ouders of broers getuige van zijn, wordt deze informatie verzwegen. Er kan op zulke momenten wel gelachen worden met het (platonische) ‘liefdesleven’ van de aanwezige broers.

We merken tenslotte dat de jonge vrouwen niet openlijk met hun ouders onderhandelen over de grenzen van betamelijk gedrag. Ze gebruiken de strategie ‘geen slapende honden wakker maken’. Dit wil zeggen dat je je ouders niet openlijk tegenspreekt, maar dat je probeert zoveel mogelijk je eigen gang te gaan, zonder hen hiermee te confronteren. Niet alleen op liefdesvlak, ook op andere vlakken worden geen slapen de honden wakker gemaakt. Zo vertelt één van de jonge vrouwen haar hoofddoek niet echt principieel te dragen. Om roddel binnen de gemeenschap te vermijden, doet ze hem wél aan om naar de Nederlandse les te gaan.

Eenzijds kunnen we stellen dat migrantenkinderen vaak gevangen zitten tussen hun eigen wensen en loyaliteiten en de normen en eisen van de ouders en de groep. Hierdoor kiezen kinderen er in vele gevallen voor om te ‘liegen’ en zich op die manier aan de ouders te ontworstelen, alsook aan de rest van de migrantengroep, die mee toeziet op de naleving van normen. Ze verbergen hun feitelijke gedrag dan achter leugens over uitgaan, over omgaan met de andere sekse etc. Anderzijds is deze strategie, die eruit bestaat je ouders niet openlijk

---

²⁹Het is niet duidelijk of hun invulling van het begrip ‘vriend’ dezelfde is, als de invulling die Vlamingen eraan geven.

³⁰Dit moet met een korrel zout genomen worden, het blijkt immers dat zij o.a. het discotheekconcept anders invullen dan wij gewoon zijn. Ook een optreden van een Marokkaanse groep, waarbij het publiek aan het dansen gaat, krijgt de naam ‘discotheek’.

tegen te spreken, maar wel je eigen leven te leiden, een typisch Marokkaanse omgangsnorm en dus een aanvaarde strategie. Een normale uiting van respect. Vele ouders weten deze respectvolle houding dan ook te waarderen (Yerden 2001 in WRR 2003:180 & Buitelaar 2000:148-149).

8. Genderverhoudingen

Aansluitend bij het huwelijk zou ik willen ingaan op de verhouding en taakverdeling tussen man en vrouw binnen het huwelijk. Uit de verschillende gesprekken kon ik me hierover een idee vormen. Een aantal elementen steeds lijken terug te komen, ongeacht of de vrouw hoog opgeleid is of niet en of ze van het platteland afkomstig is of van de stad,...

Zo is het normaal dat de vrouw zich om het huishouden bekommert (interne wereld), terwijl de hoofdtaak van de man het werk buitenshuis vormt (externe wereld). Dit wil echter niet zeggen dat de vrouwen niet willen gaan werken. Integendeel alle vrouwen die ik sprak droomden van een job buitenshuis. Hun eigen dromen, hoe sterk ook, blijven echter ondergeschikt aan de idee van de man als primaire kostwinner.

Aya wil bijvoorbeeld dolgraag Nederlands gaan studeren en gaan werken. Haar man is echter aan een opleiding bezig en ze hebben een kindje, dat hij pas over enkele maanden naar de crèche wil laten gaan, als ze al geld hebben voor een crèche.... Pas daarna kan zij haar dromen verwezenlijken. Ze vindt deze situatie niet leuk, maar legt zich er bij neer.

'Ik wil dat ze naar de crèche kan gaan, maar Abdul wil dat pas als ze een jaar oud is. Ik wil wat tijd voor mezelf hebben. Ze was immers niet gepland, ik had tegen Abdul gezegd dat ik nog geen kinderen wilde, want ik wil eerst goed Nederlands leren spreken, zoals jij... of neen, zoals Abdul. En het was ok, we zouden wachten tot twee jaar na het huwelijk als ik de taal ken en zo. Maar toen plots... en Abdul zei: "Jij bent zwanger" en ik zei: "Neen, neen, ik ben niet zwanger" en toen ben ik tenslotte naar de dokter geweest en ik bleek drie weken zwanger te zijn.' (*Aya 30/03/2005*)

Amal vormt de enige uitzondering bij de vrouwen. Zij huwde met een Marokkaan van de tweede generatie. Hij werkt en betaalt haar studies. *'Ooit zal het omgekeerd zijn'*, lacht hij. Hij wil immers terug gaan studeren, maar momenteel gaan haar studies voor. Onder de vakantie doet *Amal* wel vakantiewerk om een centje bij te dragen.

De huishoudelijke taken zijn dus in hoofdzaak vrouwenwerk. Velen lijken deze taakverdeling goed te vinden. Het hoort zo en het is goed zo.

Amal zorgt met plezier voor het huishouden. Als geste tegenover haar schoonfamilie kookt ze soms samen met haar schoonzus voor haar ongehuwde schoonbroers wanneer hun ouders er niet zijn. Haar man werkt en betaalt haar studies. Het huishouden ziet ze als haar bijdrage.

Een aantal dames benadrukt met klem dat hun man bijspringt in het huishouden. Bij ziekte of vermoeidheid kunnen zij terugvallen op zijn hulp of die van de kinderen. Het gebeurt dat koppels samen aan het fornuis staan, of dat de man af en toe het koken voor zijn rekening neemt. Cammaert (1985:137) spreekt in dit opzicht over een verruiming van de mediaire zone.

Aya's man kookt soms, hij zorgde voor haar tijdens haar moeilijke zwangerschap en hij past af en toe op hun dochttertje. Haar moederinstinct laat dit laatste echter niet makkelijk toe. Zij zoekt een evenwicht tussen het uitvoeren van het rolmodel zoals zij het kent en het genieten van de vrijheid die haar man en het land haar in dit opzicht enigszins bieden. Ze vertelt: *'In België ben je onafhankelijk van je man. Hier krijg je een bepaalde status en geld, je kan gaan waar je wilt, je moet niet steeds aan je man vragen: "Mag ik geld voor de dokter alsjeblieft?".'* (*Aya* 2/03/2005)

Fatima is van alle geïnterviewde vrouwen, het meest terug te vinden in haar keuken. Haar man zul je er quasi nooit aantreffen. Hij vertelt zich steeds te laten verrassen door de kookkunsten van zijn vrouw. *'Soms ga ik het huis uit en wanneer ik terugkom, staat er iets op tafel.'* Dat wil echter niet zeggen dat *Fatima* niet op haar man kan rekenen. Wanneer zij ziek is, zorgt hij voor afhaalmenu's. Ook hun dochter, Hanan, en soms zelfs hun zoon, Ibrahim, helpen mee in het huishouden.

De vrouwen passen hun dagplanning aan, aan de huisgenoten die de dag buitenshuis doorbrengen. *Fatima's* man is de hele dag thuis. Zij maakt het eten klaar in functie van de dagindeling (school) van de kinderen (cf. Cammaert 1985:187). *Aya* zorgt voor eten tegen dat haar man van zijn opleiding terugkomt.

Wat verder nog opvalt is dat een aantal taken die de mannen op zich nemen, ook door de vrouwen specifiek aan hen worden toegeschreven. Dit zijn voornamelijk taken die met de buitenwereld te maken hebben. Mannen helpen bij vertalen in het ziekenhuis, zij gaan naar het onthaalbureau, maken afspraken met het OCMW en hebben gesprekken met de

maatschappelijk assistente van de VDAB. Het is de man die de oudercontacten op school onderhoudt. Ook financiële zaken en het verrichten van het ‘zware werk’ wordt door een aantal vrouwen expliciet toegeschreven aan hun man.

Hier een voorbeeld uit het leven van *Aya*. Wanneer zij op het punt staan te verhuizen, vertelt haar man me over de financiële doobers, die dit met zich meebrengt. *Aya* moeit zich echter niet met dit gesprek. Ze vertelt wél dolgelukkig te zijn met dit nieuwe huis. ‘*Twee slaapkamers, living, keuken, douche, toilet...[...] goedkoper of duurder... moi, je suis très heureuse*’. (*Aya* 30/03/2005) Het belangrijkste is dat ze uit hun vochtige huis weg kunnen, hoe de problemen opgelost moeten worden, daar maakt ze zich geen zorgen over,... Ook de praktische doobers zijn voor haar man: *Het verhuizen van de meubels vormt een probleem. Hoe ze dat gaan oplossen?* *Aya* zegt: ‘*Dat weet ik niet, dat is Abdul zijn taak.*’ (*Aya* 30/03/2005) Ze beamen beiden met de glimlach dat hij altijd het zware werk mag doen.

In tegenstelling tot vrouwen in een gezinssituatie of in een koppel, zijn alleenstaande vrouwen verplicht meer werk zelf in handen te nemen. Zo merken we bij de alleenwonende *Layla*, dat zij door de situatie verplicht is om zelf de contacten met de buitenwereld te onderhouden.

Deze taakverdeling, waarbij onder meer het financiële aspect aan de man wordt toegeschreven, wil ik in verband brengen met de zorg voor de vrouw, die de man binnen de Islam toegeschreven krijgt. De man staat in voor het volledige onderhoud van zijn vrouw en kinderen, om het even hoe de financiële situatie van de vrouw is. Hij beheerst zijn vrouw en kinderen, maar beschermt hen ook. Zijn houding wordt vaak bepaald door de dwingende invloed van de maatschappij (Cammaert 1985: 119). Overeenkomstig de Sharia, de islamitische wet, hebben vrouwen dus zowel het recht als de plicht om een leven lang de bescherming te genieten van een mannelijk voogd. In sommige gevallen merken we dat de ‘plicht’ voorop staat, in andere gevallen wordt dan weer het ‘recht’ op bescherming benadrukt. Deze zorg kan door de vrouw als positief (bescherming³¹) én/of als negatief (beheersing/beklemming) ervaren worden. Ook de man kan dit gebod op verschillende manieren interpreteren.

Hassan interpreteert het gebod als ‘volledige verantwoordelijkheid dragen voor’ zijn vrouw. Hij moet haar het leven laten zien en niemand anders. Zijn eergevoel wordt aangetast indien hij die taak uit handen ‘moet’ geven.

---

³¹Een voorbeeld en uitweiding over dit thema vinden we verderop.

Bij *Amal* neemt de invulling een heel andere wending. Voor haar is het duidelijk dat de zorg voor haar toekomt aan ‘*mensen die meer verantwoordelijk zijn dan ik*’ (6/04/2005). Ze vertelt dan ook het liefst in gezelschap van haar broers, vader of man te zijn, wanneer ze op stap is of op reis gaat. Niet dat ze dit niet alleen mag, maar ’t is voor haar eigen veiligheid. Ze legt een aantal verantwoordelijkheden in de handen van haar mannelijke omgeving. Het is zo en het is goed zo.

Aya toont ons een meer ambigue houding. Zij incorporeerde haar opvoeding. Die leerde haar dat vrouwen niet teveel buiten moeten komen en dat ze moet oppassen met wie ze omgaat. Haar man zorgt voor haar en geeft haar de vrijheid om alleen buiten te gaan, maar ze doet dit zelden. Zoals haar achtergrond ingeeft, schrijft ze een aantal taken ook automatisch toe aan haar man, namelijk het contact met de buitenwereld, de financiën en het zware werk. Zij port hem van achter de schermen aan om datgene in orde te brengen wat moet gebeuren.

De keerzijde van dit geïncorporeerde rolmodel en van de zorgplicht van de man is dat *Aya*, omdat ze haar man als primaire kostwinner ziet, haar eigen dromen rond het vinden van werk tijdelijk moet opbergen. Ze zoekt naar een nieuw evenwicht in de genderverhoudingen.

De eerste stappen die de meeste vrouwen in de buitenwereld zetten, hangen ook samen met de verhouding tussen man en vrouw. De stap in de buitenwereld wordt mogelijk met behulp van de man (vader, echtgenoot, broer,...). Zo regelt de man (of een ander - liefst mannelijk - familielid dat al wat langer in het land is) de inschrijving van de vrouw voor de Nederlandse les. We zullen verderop zien dat deze lessen een belangrijk keerpunt vormen in het leven van de vrouwen. Ze duiden dit zelf zo aan. Vanaf dan overschrijden ze de grenzen van hun huis met een duidelijk doel voor ogen. Deze grensoverschrijding, wordt aldus mogelijk gemaakt door hun man. Geen van de vrouwen weet echter hoe hun man het bestaan van de lessen te weten gekomen is. Dit kan wijzen op een onevenwicht in de informatie die van de externe mannenwereld het huis binnenkomt. Meteen een volgend terugkerend element. Andere voorbeelden hiervan vinden we ondermeer bij *Aya*. Zij maakt gebruik van onze komst om zoveel mogelijk informatie te vergaren. De informatie die ze verkrijgt, gebruikt ze dan weer in discussies met haar man, omtrent het verkrijgen van een betere woning. We ondervonden dat een deel van de informatie die zij als ‘nieuw’ bestempelde, door haar man reeds gekend was. (Zo had hij zijn dochter al aangegeven aan de sociale Huisvestingsdienst, iets wat *Aya* niet wist.)

Ahmed tenslotte, vergat Amal in te lichten over zijn inschrijving voor een cursus webontwerp. *'Ah oui, Amal, j'ai oublié de te dire, que je me suis inscrit pour des cours. Ce serait une ou deux fois par semaine et ça commence aujourd'hui.'* (*Ahmed* 6/04/05)

Enerzijds is het zo dat de vrouwen een aantal cruciale en minder cruciale dingen niet weten, aangezien de informatie gefilterd vanuit de buitenwereld naar binnen komt en aangezien bepaalde onderwerpen ook maar aan bod komen binnen de eigen seksegroep. Anderzijds merken we ook dat een aantal van hen de financiële en praktische zaken en de contacten met de buitenwereld expliciet toeschrijven aan en toeschuiven naar de man. Het is zijn taak.

Wat verder nog opvalt is de positie van de man in huis, wanneer dit als mediaire zone voor de ontmoeting van man en vrouw dienst doet. Wanneer de man thuiskomt, merken we vaak een verandering op in de houding van de vrouw (cf. Cammaert 1985:115,218). In de meeste gezinnen is de man de onbetwiste eigenaar van de 'afstandsbediening' van de televisie. Van zodra hij de kamer binnenkomt, worden de posten aangepast aan zijn behoefte. Hij neemt ook meteen het woord. Vanaf dat moment kan geen gesprek meer gevoerd worden met de vrouw, zonder dat de man het hoogste woord voert. Hier en daar ontstaat al eens een discussie tussen de echtelieden, maar over het algemeen wordt de man des huize gerespecteerd en krijgt hij het woord bij het binnenkomen.

Wanneer de man het woord neemt, komen thema's als 'politiek' en 'sport' aan bod. Politiek behoort tot de externe wereld en valt dus binnen het domein van de man. Zowat alle mannen spreken erover. Slechts de hoger opgeleide vrouwen, nemen in dat geval deel aan het gesprek. Tussen vrouwen onderling, komen politiek getinte onderwerpen (de externe wereld), eigenlijk niet ter sprake (cf. Cammaert 1985:158, 213).

Sport is een bezigheid die door de vrouwen voornamelijk aan de mannen wordt toegeschreven. Berbers doen niet veel in clubverband en beoefenen weinig sport beoefenen en al zeker de vrouwen niet. De mannen hebben meer de neiging om zich onder die vorm te groeperen. Wanneer het gesprek over sportfaciliteiten gaat, merken we dat door de vrouwen aan de mannen meer 'ruimte' toegeschreven wordt. Zo vraagt men naar 'sportzalen voor vrouwen' of naar 'sporturen voor vrouwen'³². Hieruit kunnen we opmaken dat het sporten

---

³²De uren die voorgesteld worden, komen trouwens overeen met de uren die in Meknes gelden bij de sportfaciliteiten voor mannen en vrouwen.

van de man (of de gemengde groep) als basis genomen wordt. De ‘uren voor de vrouw’ vormen dan een uitzondering op de regel.

Een allerlaatste opmerking rond de verhouding tussen mannen en vrouwen, gaat tenslotte over de omgang van de gehuwde vrouw met niet-verwante mannen. Deze omgang kan, maar wél binnen bepaalde grenzen. Zo blijkt duidelijk uit onderstaande voorbeelden.

Amal mag op stap met vriendinnen en doet dit ook, maar mannelijke collega’s thuis uitnodigen doet ze niet. Dat kan alleen bij grote feesten, want die viert ze gescheiden. Ze zegt dat het uitnodigen van mannelijke vrienden problemen oplevert. Als haar man erbij is kan het, anders niet. Gemengde activiteiten kunnen ook niet, gemengde scholen dan weer wel, dat is iets anders, iets serieus. Ook tegenover mannelijke docenten uit ze geen bezwaar, tenzij ze ‘lichamelijke opvoeding’ doceren. Gemengde sportactiviteiten kunnen voor *Amal* niet. Ze zegt schrik te hebben voor respectloze mannen. Daarom probeert ze elk ‘mogelijk seksueel getint’ aspect te vermijden. Anderzijds heeft ze schrik uitgelachen te worden door onbeschofte mannen. Tenslotte verklaart ze: *‘Onze religie verbiedt ons dat, daar hebben we geen keuze in.’*

Aya vertelt ons dat veel mannen hun vrouw verbieden zich buiten het huis te begeven. Bij haar is dat niet zo. Zij is al wel in gemengde groep op café geweest. Ze vertelt er echter ook bij dat ze het zelf heel moeilijk vindt om zonder haar man het huis te verlaten. Dit wijdt ze aan haar opvoeding. Haar man heeft hier echter weinig problemen mee. *Aya* bezoekt ook een mannelijke gynaecoloog, maar dan wel samen met haar man. Ze zoekt vrienden en wil graag bij een club aansluiten, maar de stap zetten is moeilijk, immers, als getrouwde vrouw kan ze niet zomaar met iedereen optrekken.

Uit deze verhalen merken we de verschillende nuances in het optrekken met vriendinnen en met de andere sekse. Een meer ‘flexibele’ echtgenoot is geen garantie dat een vrouw effectief van de haar geboden vrijheid zal gaan genieten. Vaak zijn zij immers zelf in het patroon opgevoed, dat zegt op te passen met contacten met mannen, niet buiten te gaan zonder mannelijke begeleiding,... Een nieuw evenwicht zoeken valt dan ook zwaar.

Drempel 2: Migratie ... over de drempel, naar een onbekende, verborgen wereld.

We zagen reeds dat het huwelijk een belangrijke stap is in het leven van de vrouw. De vrouwen uit deze studie, die aan gezinsvorming doen, tonen aan dat het huwelijk voor hen

nauw aanleunt bij de migratiestap. Cammaert (1985:177) drukt het mooi uit in haar onderzoek. Zij vergelijkt de overgang die in de migratie gemaakt wordt met die van het huwelijk. Vandaag de dag echter vallen voor gezinsvormsters de beide drempels, die Cammaert vergelijkt, vaak samen. Gezinsvormsters in migratie verlaten dan niet alleen hun ouderlijk huis bij het huwelijk, maar tegelijkertijd ook hun land. Een dubbele drempel dus. In beide gevallen verlaat de vrouw haar familie en haar vertrouwde leefwereld, maar... op het huwelijk, op het oversteken van de drempel van het ouderlijk huis, zijn de vrouwen in redelijke mate voorbereid... het oversteken van de andere drempel, de landsgrens, vraagt echter een sprong in de duisternis. De slak kruipt in haar huisje en laat zich meevoeren...

Een verklaring voor 'de migratiestap als sprong in de duisternis', ligt in de veelal gescheiden leefwereld van mannen en vrouwen in Marokko. Beide seksen hebben een eigen levenspatroon en een eigen milieu.

Er zijn overlappingen tussen hun werelden, maar de mate van segregatie maakt toch dat men de wereld van de andere sekse, de onbekende wereld, als 'the wild' (Ardener 1975a:7 in Cammaert 1985:140) beschouwt. Het essentiële kenmerk van het Berbermilieu is 'het overschrijden van grenzen'. De fundamentele grens tussen de werelden van beide seksen, vormt de basis van deze transgressies. Grensoverschrijdingen zijn tenslotte mogelijk doordat de scheiding tussen man en vrouw niet absoluut is (Cammaert 1985:13-14, 135).

Aangezien de vrouw opgroeit tussen andere vrouwen krijgt zij inzicht in de vrouwenwereld, die ook wel geassocieerd wordt met het interne, met het huis. De vrouw kent de binnenzijde van het slakkenhuis, de interne wereld, dan ook zeer goed. De buitenkant van haar huis, de externe wereld, kent ze minder goed. Door op te groeien in deze vrouwenwereld leert het jonge meisje veel over het leven van de vrouw. Zo hoort ze, vooraleer zijzelf aan de beurt is, vele verhalen over het huwelijk, neemt ze deel aan de voorbereidingen van feestelijkheden en is ze zelf te gast op verschillende trouwpartijen. Ze is dan ook redelijk voorbereid op het huwelijk, al blijven zelfs onder vrouwen een aantal onderwerpen met betrekking tot het huwelijk minder besproken of taboe. De daadwerkelijke omgang tussen man en vrouw als 'koppel' blijft dan ook iets zeer individueel.

1. Onwetendheid.

Anno 2005 valt deze grote levensovergang voor sommige vrouwen samen met een andere grote levensovergang, namelijk de migratie naar een (vaak (on)bekende man in een) onbekend land (Zie ook Timmerman 2000:155). Op de migratiestap waren de vrouwen 20 jaar geleden

niet of amper voorbereid, zelfs al gingen ze op zoek naar de nodige informatie. Vandaag de dag is het niet anders, ondanks de jarenlange migratiegeschiedenis van het land en ondanks de verschillende initiatieven die ondertussen voor migranten in Europa uit de grond gestampt zijn.

Twee factoren spelen hierin een rol. Enerzijds volgt de vrouw meestal de man (echtgenoot, vader, broer,...) naar het buitenland. Die kan haar echter weinig of geen informatie geven met betrekking tot de vrouwelijke wereld, waarin ze in het nieuwe land terecht zal komen. Voor hem is die vrouwenwereld immers vreemd. De informatiestroom tussen man en vrouw is, vanuit 'Westers' oogpunt, niet optimaal: verschaft de man niet voldoende informatie of stelt de vrouw niet voldoende of niet de juiste vragen? Dat laat ik in het midden.

Aya geeft ons een duidelijk voorbeeld. Zij volgde na een tijd haar verloofde naar België, maar was niet voldoende voorbereid op haar migratie. Tot de dag waarop ze de officiële documenten in handen kreeg, wist ze niet dat men in België ook Nederlands spreekt. Haar was altijd verteld dat België Franstalig is. Toen ze dus de papieren kreeg om naar hier te komen, verstond ze er niets van: *'Dit kan toch geen Frans zijn!'* Abdul daarentegen, was (voor zijn vertrek) wél op de hoogte van de verschillende talen die België rijk is, maar blijkbaar raakte die informatie niet bij zijn verloofde (Zie ook Timmerman 2000:209).

Een tweede verklaring voor de minder goede doorstroom van informatie, heeft niet zozeer te maken met de verschillende leefwereld van man en vrouw, maar heeft te maken met de meer algemene 'onwetendheid' die in het thuisland heerst met betrekking tot de situatie waarin de gemigreerde landgenoten terechtkomen. Zo heeft men in Nador een positief beeld over de materiële infrastructuur in België. Met andere niveaus, zoals de dagelijkse kost van het leven, wordt geen rekening gehouden. Migrantten krijgen dan ook een zeker imago opgedrongen. Zij worden verondersteld meteen werk te vinden en rijk te worden.... Men creëert 'de mythe van de rijke migrant' en houdt die in stand (Timmerman 2000:155-156). Ook de emigrantten participeren aan deze mythe. Zij 'verzwijgen' (on)bewust de eigen moeilijkheden en houden een 'glittering performance' tijdens hun vakanties in het land van herkomst. Man en vrouw werken samen om deze uitstraling van een hoge status te verwezenlijken en om aldus aan de hoge verwachtingen van hun achtergebleven familie en vrienden te kunnen voldoen. De vakantiegangers vertellen verhalen over België, die gaan over het goede politieke en juridische systeem of zijn vol lof over de rechtszekerheid en de sociale zekerheid. Omwille van het wederzijds instandhouden van deze 'mythe van de rijke migrant', is de kans ook groot dat de vrouwen weinig correcte informatie weten te vergaren voor hun vertrek naar het buitenland (Cammaert 1985:177, 220-222).

Een verklarende nevenfactor van onwetendheid tenslotte is het feit dat Vlaanderen niet bovenaan staat op het verlanglijstje der migratielanden. Veel Marokkanen dromen ervan naar Spanje of naar Frankrijk te gaan. Pas daarna is Wallonië een optie en tenslotte Vlaanderen. In de ‘Marokkaanse Poortsteden naar Europa’ is er dan ook weinig informatie te vinden over Vlaanderen. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de vele Spaanse reisgidsen en taalcursussen die er voorhanden zijn. Men heeft dan ook geen specifieke visie over België en zeker niet over Vlaanderen. Eerder extrapoleert men het beeld dat men over gans Europa heeft. Een beeld dat men opbouwt op basis van de verhalen die men hoort van migranten die tijdens de zomer op vakantie komen en op basis van observatie van hun gedrag en levensstijl (waarbij opgemerkt dat deze vakantiegangers proberen te voldoen aan het beeld van de succesvolle instant-rijke migrant.) (Timmerman 2000:210-211).

2. Achtergrond rond gender en migratie naar Europa

In de jaren '60 en '70 rekruteerden verschillende Europese landen ongeschoolde Marokkaanse arbeiders om het tekort aan nationale arbeid op te vullen. Deze Europese strategie sloot aan bij de Marokkaanse strategie ter oplossing van het werkloosheidsprobleem. De Marokkaanse staat hoopte te kunnen genieten van wat emigranten investeerden in het land van herkomst en beschouwde de migratie oorspronkelijk als een tijdelijk verschijnsel, als een economische uitlaatklep. De realiteit draaide anders uit. Rond 1973 stopte de buitenlandse vraag naar arbeidskrachten. Dit maakte echter geen einde aan de migratiestroom van Marokko (en van andere landen) naar Europa. De migratie kon de economische crisis in Marokko niet opvangen en de verhoopde grote investeringen in het land van herkomst bleven uit. Al wil dat niet zeggen, dat emigranten soms niet instaan voor het onderhoud van hun familie in het thuisland. We merken dat de terugkeer naar Marokko meer en meer als tijdelijk gezien wordt. Niet alleen de Belgische migratie toonde dit verloop, ook in landen als Italië, dat pas later een immigratieland werd, vinden we eenzelfde fenomeen. Marokko wordt een vakantieland. Een permanente terugkeer wordt dus steeds minder overwogen, maar tóch blijft het leven in Italië complementair aan het leven in Marokko en staat het volledige jaar in het teken van de zomerse terugkeer.

De oorspronkelijke arbeidsmigratie van de mannen werd gevolgd door ‘familiemigratie’ (volgmigratie), eerst onder de vorm van gezinshereniging, daarna onder de vorm van gezinsvorming (voornamelijk via huwelijk). Rond deze voortzetting van internationale migratiestromen bestaan twee dominante theorieën: de ‘Social Capital Theory’ en de ‘Theory of Cumulative Causation’.

Deze eerste theorie, de 'Theory of Social Capital', onderlijnt vooral het belang van interpersoonlijke netwerken tussen migranten in de ontvangende landen en hun verwanten in de uitzendlanden (Hugo 1981, Massey et al. 1998, Sycip & Fawcett 1988, Tylor 1986). Een voortdurende migratiestroom blijft dan bestaan, omdat de kosten en de risico's voor potentieel nieuwe migranten lager zijn, wanneer ze de sociale relaties met verwanten in het land van hun bestemming onderhouden. Goed onderhouden relaties met 'verwanten' in Europa, vergroten de migratie-intentie bij de 'achterblijvers'. De 'Theory of Cumulative Causation' gooit het over een andere boeg. Internationale migratie onderhoudt na een tijdje zichzelf. We spreken over een cumulatieve oorzaak, omdat elke migratieact de sociale context waarin opeenvolgende migratiebeslissingen worden genomen verandert. Als resultaat van de expansie van netwerken, ontwikkelt men een 'cultuur van migratie'. Migratie wordt dan een geaccepteerde en gewenste methode om sociale en economische mobiliteit, een hoger inkomen en een verbeterde levensstijl te verwerven. Na een tijd wordt de buitenlandse arbeidsmigratie geïntegreerd in de structuur van waarden en verwachtingen van families en gemeenschappen. Het resultaat is dat jonge mensen geen andere opties overwegen. Ze zien internationale migratie als een deel van de normale loop der dingen. Op gemeenschapsniveau tenslotte, wordt migratie ingebed in het repertoire van menselijk gedrag en de waarden die geassocieerd worden met migratie worden deel van de gemeenschapswaarden (Heering 2004:324-325; Salih 2001:657, 669 & Timmerman 2000:149-150).

Volgens Heering, van der Erf en van Wissen zijn er opvallende verschillen tussen mannen en vrouwen wat betreft hun migratie-intentie en hun verklaring hiervoor. Over het algemeen vertonen Marokkaanse mannen meer intentie tot migreren dan hun vrouwelijke landgenoten. Deze mannen worden beïnvloed door een gamma aan variabelen, zoals leeftijd, mate van urbanisatie van de leefomgeving en relatieve deprivatie. Voor mannen zijn de emigratie-intenties sterker in regio's die een migratiecultuur hebben. Migratie wordt dan als de enige manier gezien om iemands levensstandaard op te krikken. Wie blijft is een 'loser', wie weggaat 'wint'.

Voor vrouwen heeft het bestaan van een migratiecultuur geen effect op hun intentie tot migreren. Familienetwerken in het buitenland lijken deze intentie wél te doen toenemen. Opvallend is dat vrouwen met betaald werk, die hun financiële situatie negatief beoordelen, de grootste intentie tot migratie vertonen. Dit kan erop wijzen dat de gemoderniseerde Marokkaanse vrouw sneller uit eigen beweging de migratiestap zal zetten, dan de

‘conservatieve’ vrouw, die uit zichzelf geen intentie vertoont tot migreren. Zij zal haar gedrag meer laten afhangen van haar man of familie (Heering 2004:323, 329-330, 334-336). In de jaren ’60 en ’70 migreerden vooral Marokkaanse mannen omwille van werkgelegenheid. Vrouwen participeerden later aan het migratieproces vanuit een afhankelijke positie. Zij volgden hun mannen met het oog op gezinshereniging gedurende de jaren ’70 en ’80. Gezinsvorming daarentegen is een recenter fenomeen. Mannelijke migranten van de tweede generatie zoeken een echtgenote in het land van herkomst. Zo komen vrouwen in een afhankelijke positie terecht in een ketenmigratie (chainmigration). Behalve de gezinshereniging en de importbruiden, komen tegenwoordig ook nog andere vormen van vrouwenmigratie voor. Een aantal vrouwen zien hun migratie als een vlucht, weg van een omgeving die hen weinig rechten toekent. Deze vrouwen migreren vaak op hun eentje. Tenslotte is de rol van vrouwen in internationale migratie toegenomen als resultaat van structurele veranderingen in de economie van de ontvangende landen. De (meer vrouwelijke) diensten- en zorgsectoren zijn sterk gegroeid in verhouding tot de mannelijke industriële sectoren. Er ontstaat dan ook meer plaats voor vrouwen op de arbeidsmarkt in Europa (Vele vrouwen eindigen als ‘domestic workers’). Dit doet het aandeel van vrouwen in de migratiestroom van Marokko naar Europa sterk toenemen (Heering 2004:325).

Aangezien een theoretisch kader ontbreekt, blijft het een moeilijke zaak om de rol van gender in migratie te generaliseren. Over het algemeen kunnen we stellen dat er drie motivaties zijn voor vrouwelijke migratie: de traditionele motivatie als ‘bruid’, het zoeken naar ‘werk’ om de familie te onderhouden en een ‘vlucht’ uit het leven in een afhankelijke positie, waarbij gehoorzaamheid aan mannelijke verwanten voorop staat. Het motief van de ‘bruid’ is nog steeds het meest voorkomend, gevolgd door het aandeel arbeidsmigrantes. Het ‘vlucht’-motief is pas recent ontstaan en vormt het kleinste aandeel binnen de vrouwelijke migratiemotieven (Heering 2004:326).

3. Migratie van de mannen

Vooraleer in te gaan op de concrete migratieverhalen van de vrouwen, wil ik eerst kort de concrete migratiegeschiedenis van hun echtgenoten en vaders belichten.

De *echtgenoten van Zeinab en Amal* zijn Belgische Marokkanen van de tweede generatie. *Amals vader* werkte jaren in Frankrijk en keerde na zijn pensioen terug naar Marokko. Twee

keer per jaar maakt hij de oversteek naar Parijs voor een behandeling in het ziekenhuis en voor een bezoek aan zijn gemigreerde kinderen.

Abdul, de man van Aya, was oorspronkelijk niet geïnteresseerd om naar Europa te migreren. In '65 maakte zijn vader de oversteek naar België om er te werken in de mijn en later in de textielsector. Om de twee jaar kwam hij naar huis, naar Al Hoceima. In 1995 werd hij ziek. Hij moest geopereerd worden en besloot in België te blijven. Een broer van Abdul vervoegde hem. Hij kwam met een studentervisum naar België en studeerde aan de universiteit van Louvain-La-Neuve³³. Toen het studentervisum van zijn zoon verlopen was, vroegen beiden regularisatie aan. De vader kreeg een jaar en de zoon een maand. In tussentijd besloot Abdul toch ook zijn kans te wagen. Hij kwam met een visum naar België en ging meteen naar het stadhuis, waar hij probeerde om alles in orde te krijgen. [...] Ook hij kreeg een visum voor één maand. Hij ging hij als een razende op zoek naar een woning, want op die manier kon hij zijn verloofde, Aya, laten overkomen. Na lang zoeken lukte dit. [...] Momenteel is Abdul 2 jaar en half in België en Aya anderhalf jaar. (Abdul 18/02/2005).

Fatima's man, Youssef, kwam als arbeidsmigrant naar België. Het koppel vertelt de migratiegeschiedenis van hun beider familie(s). De vaderlijke oom van Fatima kwam als eerste van haar familie naar Europa (België). Haar vader trok op zijn beurt naar Duitsland, maar keerde later naar Marokko terug. Samen met Fatima's broer trok de vader van Youssef naar Algerije om er te werken. In die tijd was Algerije het land van de welvaart, maar vanaf de bezetting ging de rijkdom verloren. Toen zijn vader terugkwam uit Algerije werd hij, zoals vele anderen die in Algerije werkten, aan de grens tegengehouden en ingezet in de strijd tegen de Spanjaarden.

Momenteel is Youssef zelf 14 jaar van huis weg. In Marokko werkte hij als automechanicien, maar dat verdiende enorm slecht (50 à 100 euro per maand). Hij kon er niet van overleven. Aangezien de gouden tijden in Algerije voorbij waren, trok hij naar Spanje en van daaruit, in het begin van de jaren '90, naar Frankrijk. Tenslotte verzeilde hij in België. Dit was voor hem geen expliciete keuze. Zijn broer verbleef illegaal in dit land. Youssef kreeg het bericht, dat hij gestorven was. Halsoverkop trok hij van Frankrijk, waar hij een maand bij familie verbleef, naar België om zijn broer te zien. Hij bleek in coma te liggen. Na zijn ziekte keerde zijn broer terug naar Marokko. Youssef besloot in België te blijven en raakte aan het werk. Eerst in Brussel, dan in Leuven. Niet zo lang geleden werd ook hij ernstig ziek. Hij raakte

---

³³Aangezien de vader via de bank geld stuurde naar zijn gezin in Al Hoceima, waren er afschriften die bewezen dat hij zijn gezin kon onderhouden. Zo werd het mogelijk het gezin naar België te halen.

zijn zicht aan één oog kwijt en onderging een operatie aan beide ogen. Zijn ziekte zorgde ervoor dat hij een attest kreeg om in het land te blijven. In de zomer van 2004 tenslotte, liet hij zijn gezin uit Marokko overkomen. (Youssef & Fatima 23/03/2005, 1/04/2005 & 11/04/2005).

Ook *de man van Iman, Hassan*, kwam naar België lang voor hij naar Marokko terugkeerde om er te huwen. Tijdens zijn jeugd jaren verhuisde de man met zijn familie van Nador naar Spanje. Van daaruit reisde hij verder naar Frankrijk. Lange tijd werkte hij in Brussel en sedert drie jaar werkt en woont hij in Leuven. Zijn vader woont in Frankrijk. Zijn moeder woont met twee hoog opgeleide zonen nog steeds in Marokko. Zij zorgt voor hen tot ze getrouwd zijn. Deze zonen hebben het ver geschopt. Ze zijn professor in de wiskunde en kunnen daarom, aldus Hassan, beter in eigen land blijven (Hassan 9/03/2005).

Layla vertelt ons tenslotte, dat haar vader een tijd illegaal in Europa verbleef. Het duurde 13 jaar vooraleer zijn papieren in orde raakten. Dat is nu 3 jaar geleden. Daarna haalde hij zijn gezin naar België (Layla 27/04/2005).

Uit bovenstaande verhalen onthouden we dat deze mannen vooral het eigen land verlieten op zoek naar (beter) werk en toekomstkansen. Abdul koos ervoor om naar België te komen, omdat zijn vader hier verbleef. Voor hem speelt het aanwezige netwerk dus een rol. Voor de andere mannen was België geen bewuste keuze (Timmerman 2000:140). Ze zijn hier als het ware ‘toevallig’ terechtgekomen. De mannen zijn allen afkomstig van het platteland te Nador of van de steden die als ‘Poorten naar Europa’ beschouwd worden. In deze gebieden heerst een migratiecultuur, men leeft in het teken van de migratie. Dit past in de ‘Theory of Cumulative Causation’. Opvallend is de actieve ‘eigen’ keuze tot migreren van de mannen. Zij maakten een actieve keuze voor de migratie en namen een actieve houding aan tijdens het migratieproces. Bij vele vrouwen zal blijken dat de keuze voor migratie een passieve keuze is, waarbij het vervoegen van hun man op de eerste plaats komt, waar hij zich ook bevindt.

4. De impact van de migratie van de man op het leven van de vrouw

De migratie van de mannen, echtgenoten, vaders, ... heeft impact op het leven van hun vrouwen en dochters in Marokko. Afhankelijk van de context had niet elke achtergebleven vrouw evenveel contact met haar vader of man in het buitenland. Enkele getuigenissen rond de afwezigheid van de mannen, maken dit duidelijk.

Fatima's zoon was één maand oud, toen haar man naar Europa trok. 13 jaar lang kwam hij elk jaar op bezoek bij zijn vrouw en kinderen (Fatima 11/04/2005).

Amal werd in Marokko ook geconfronteerd met een afwezige vader. Ze vertelt:

'Ja, want mijn vader, hij heeft 20 jaar in Frankrijk gewerkt. Hij was altijd weg. Hij kwam wel naar huis tijdens de vakanties en hij belde elke week wel een uur en zo. Hij hielp ons. Als we hulp nodig hadden, dan stuurde hij geld en zo en cadeaus... [...] Ik heb wél het gevoel dat ik mijn vader goed ken, ik had de indruk dat hij er was. [...] Ik hou veel van mijn papa ook hé, maar ja, hij zat ver weg. Daarom was ik eerder gehecht aan mijn moeder. Dat is zoals iedereen hé.' [...] (*Amal* 6/04/2005)

Amal vertelt dat de afwezigheid van haar vader ervoor zorgde dat ze zich meer ging hechten aan haar moeder, tóch ervaart ze haar vader niet als dé grote afwezige. Hij kwam op bezoek en hij belde regelmatig. *Layla* daarentegen, vertelt ons een heel ander verhaal.

'Mijn vader heeft me niet opgevoed, hij was in Duitsland. Zijn papieren waren niet in orde, dus kon hij tijdens de vakantie niet regelmatig op bezoek komen. Toen ik elf jaar was, heb ik hem voor het eerst gezien. Ik weet er niet veel meer van. En dan, de tweede keer, was ik 19. Ik kon niet zo goed overweg met mijn papa. Als hij kwam, praatte ik er niet tegen, 't was precies alsof het mijn vader niet was.' [...] *'Ja. Als hij dan terugkomt, ik kan hem moeilijk gaan vastpakken en omhelzen alsof... Ik miste hem niet, omdat ik hem niet heb gekend. [...] Hij belde wel, maar ik praatte niet met hem, hij bleef een vreemdeling.'* [...] *'Toen mijn pa terug was, wilden de twee jongste kinderen niet naar hem toe gaan. Ze zijn het gewoon afgetrapt. Ze zegden: "wie is dat? We kennen die niet, dat is onze pa niet."* Nochtans, de mensen die naar Marokko kwamen, die namen al eens een video mee en we hadden een videocassette van onze papa bekeken en alles wat je wilt...' [...] (*Layla* 27&29/04/2005)

Uit *Layla's* woorden kunnen we opmaken dat de jarenlange fysieke afwezigheid van haar vader hem, ondanks telefonisch contact en af en toe een videofilm, tot een 'echte' afwezige maakte. Andere familieleden, haar grootvader en vaders broer, namen de rol van vader op zich.

5. De migratiemotivatie der vrouwen.

Waar we de migratie van de mannen als een grotendeels ‘actieve’ keuze konden beschouwen, zien we dat de meeste vrouwen een meer afwachtende en passieve houding aannemen.

Zelden is de beslissing om te migreren een ‘echt eigen’ beslissing. Aya, Fatima, Hanan en Layla kwamen als gezinsherenigsters naar België. Zeinab en Iman kwamen als gezinsvormsters. Amal kwam als studente, maar vormde hier in tussentijd een gezin. Vanuit het onderzoek kan ik me dan ook aansluiten bij Timmerman (2000:139) en Heering (2004:326): Immigratie in het kader van het huwelijk is één van de belangrijkste immigratiemotieven van volwassenen geworden.

5.1 De gezinsherenigsters aan het woord.

‘Wij hadden een huis in Marokko. Abdul heeft er vijf jaar over gedaan en toen het af was, heeft hij gezegd: “Ik ga naar Europa”. Ik heb hem toen de keuze gegeven tussen mij en Europa, tot mijn moeder zei: “Laat hem gaan”. Als ik zou zeggen dat hij hier moest blijven, dan zou ik niet hebben mogen klagen, want dan zou hij kunnen zeggen: “Ik mocht niet naar Europa gaan”.’ [...] ‘In feite wilde ik in Al Hoceima blijven. Naar Europa kwam ik enkel om bij mijn man te zijn. Ik had wel wat schrik voor de confrontatie met een nieuwe leefomgeving, maar ik wilde mijn man volgen, overal waar hij naartoe ging.’ (Aya 23/02/2005 & 2/03/2005)

Uit deze anekdotes blijkt dat Aya niet droomde van een toekomst in Europa. Ze had bewust gekozen voor haar buurjongen, een Marokkaan uit Marokko, in de veronderstelling samen in eigen land te blijven wonen. Toen hij, tegen haar zin en verwachtingen in, toch wilde vertrekken, stelde ze hem voor een radicale keuze: zijn verloofde of het buitenland. Op aanraden van haar moeder liet ze haar man tenslotte vertrekken. Het is duidelijk dat België niet haar keuze was. Zij volgde haar man, net zoals Fatima en Hanan.

‘Ik wou zijn waar mijn echtgenoot was, dat hij hier alleen zou leven en wij daar alleen, dat ging niet.’ (Fatima 11/04/2005)

‘Ik ben naar België gekomen, omdat mijn papa was hier dertien jaar zo en ik moet hier komen om mijn papa te bezoeken. Ik had niet te kiezen.’ (Hanan 19/04/2005)

België was niet de droom van Hanan. Ze volgde haar moeder, die op haar beurt bij Hanans vader wilde zijn. Ook Layla (27/04/2005) tenslotte, uit deze idee.

5.2 De gezinsvormsters aan het woord

'Vooraleer ik mijn man ontmoet had, had ik er nooit van gedroomd om naar Europa of België te komen. [...] Ik was nerveus om naar België te komen. Hoe te zeggen... mijn man heeft me moed gegeven.' (Zeinab 6/04/2005)

Ook voor Zeinab was naar België komen geen droom op zich. Net zoals Aya spreekt zij over de angst voor de confrontatie met het nieuwe.

Tenslotte het woord aan *Amal*, Studiemigrante en onverwacht ook gezinsvormster.

'Toen ik in Marokko woonde, had ik er nooit aan gedacht om naar hier te komen. Tot ik 20 was. Mijn broer stelde me toen voor om naar hier te komen om mijn studies te beëindigen. Hij zei dat ik misschien meer kansen zou hebben om werk te vinden en dat het misschien gemakkelijker zou zijn voor mij. Want mijn vader wilde bijvoorbeeld niet dat ik van Meknes naar Rabat zou reizen voor mijn studies: het is ver en we hebben geen familie daar. Dus...hij had schrik... ik was de kleinste.... Ik had niet veel ervaring. Ik had nog nooit alleen gereisd; ik was een beetje... hoe zeg je dat? Ik geloofde alles, ik was naïef. Dat maakte dat ik ofwel mijn studies dicht bij ons thuis in Meknes mocht afmaken [andere studies dan wel] ofwel naar Europa kon reizen. Dat was op de grens van het acceptabele, want daar heb ik mijn broers wonen die zich met mij kunnen bezighouden.' (Amal 6/04/2005)

Ook voor Amal was België geen keuze op zich. Ze had de optie nooit overwogen tot haar broer met het voorstel afkwam. Zij kwam naar België om haar studies te voltooien in het kader van de veiligheid, de zekerheid en bescherming die familie haar kan bieden. Door de aanwezigheid van haar broers was België voor haar ouders (emotioneel) meer nabij en veiliger, dan Rabat of Casablanca, waar ze geen verwanten hebben. Haar broers zouden als voogd fungeren. Overeenkomstig de Sharia, de islamitische wet, hebben vrouwen zowel het recht als de plicht om een leven lang de bescherming te genieten van een mannelijk voogd. Voor het huwelijk en na een mogelijke echtscheiding, is dit haar vader of een ander mannelijk lid van de familie. Tijdens het huwelijk is dat haar echtgenoot (Buitelaar 2000:150). Eveneens overeenkomstig de islamitische wet, ligt de financiële zorgplicht van een gezin volledig bij de man. De vrouw heeft geen financiële zorgplicht. Zij wordt verzorgd. Een last die door haar vader, man of broer gedragen wordt. Zij kan ervoor kiezen om huisvrouw te zijn, maar heeft ook het recht om te gaan werken, om geld te verdienen, om eigendom te bezitten in haar naam, om te erven, wettelijke contracten af te sluiten, handel te drijven en

haar vermogen te beheren zoals zij dat zelf wenst. In theorie kan niemand aanspraak maken op haar vermogen en hoeft ze niets bij te dragen aan het gezin (maar mag dit wel) Omwille van zijn zorgplicht is de man wél financieel bevoorrecht in het erfrecht, maar dit geldt dient om zorg te dragen voor een hele reeks personen naast zichzelf. De vrouw daarentegen, mag haar kleinere erfdeel volledig voor zichzelf behouden. [Dit is echter de theorie gebaseerd op onder andere de Koran en de Sunna. De praktijk is vaak anders.] (Bogaert 2005).

'Het was veiliger om naar Europa te gaan dan naar Rabat, want hier heb ik broers. Ik ben hier komen wonen bij mijn grote broer. Maar in Marokko, daar in Rabat en Casa, waar er grote scholen zijn, daar heb ik niemand, daar heb ik geen familie. Alleen in Meknes. Mijn vader wilde op z'n minst dat ik in de veiligheid van mijn broers was. Het is echt dat mijn broers heel verantwoordelijk zijn. Ik leef bij hen en ze weten wanneer ik terugkom, als ik eet, ... ze weten goed waar ik ben.... Maar als ik naar Casa zou gaan, dan was ik helemaal alleen. Als ik helemaal alleen moet reizen...Anders had ik zelf moeten zoeken naar een slaappleats etc...Dat was een beetje te veel voor een meisje alleen. Enfin, voor mijn ouders was dat teveel. Ze overdrijven een beetje... enfin ik bedoel niet overdrijven, maar ik was een beetje naïef. Hier heb ik tenminste mijn broers nog en mijn familie, mijn neven en nichten overal. Voilà, daarom ben ik naar hier gekomen, niet om een man te vinden of zo, maar gewoon voor mijn studies. Dat is zo twee jaar.'

Uit de anekdote kunnen we opmaken dat Amal grotendeels het standpunt van haar ouders deelt: een vrouw alleen kan best de bescherming van (mannelijke) familieleden gebruiken. Deze idee merkte ik ook op in Marokko. Zowel broer als zus van mijn gastgezin, droomden van een studiercarrière in Europa. Voor beiden was het evident dat de broer eerst zou gaan, om het pad te kunnen effenen voor zijn zus en om haar bescherming te kunnen bieden.

Wat vrouwen betreft kunnen we uit deze voorbeelden besluiten dat hun komst naar België geen actieve keuze was. Een aantal vrouwen sprak duidelijk over hun angst voor het nieuwe en onbekende. Zij wilden voornamelijk bij hun man zijn en waren niet in dezelfde mate beïnvloed door de migratiecultuur die in het thuisgebied heerst. Bij hen spreken we dan ook eerder van een 'Social Capital Theory'. Als zij migreren speelt het netwerk van relaties dan ook een grotere rol, dan bij mannelijke migraties.

6. Voorbereid op België?

We hadden het er al over dat de vrouwen, zelfs als ze op zoek gaan naar informatie over het nieuwe land, vaak geen idee hebben waar ze terecht zullen komen (Cf. Timmerman 2000:210-211). Timmerman (2000:155) merkt hierbij op dat de toekomstige migranten zich een eigen voorstelling maken van het leven in Europa, die overeenkomt met de ‘mythe van de rijke migrant’. De geïnterviewde vrouwen geven aan dat ze een vaag positief beeld hadden over wat hen te wachten stond in hun nieuwe omgeving. Hier en daar vallen vage woorden over sociale zekerheid en werkzekerheid³⁴, maar over het algemeen kon men geen duidelijke invulling geven.

‘Ik hoorde dat het goed was en zo, maar ik had niet echt een beeld. Ik ging naar België en zou wel zien hoe het eruit ziet. Ik kon me echt niets voorstellen.’ (Fatima 11/04/2005)

‘Ja ik heb heel veel foto’s gezien. [...] Ik denk alles is ok en ik denk België mooi en leuk en ik ken de mensen van België niet zo goed... wat moet ik zeggen? Ja ik ga zien, ja. [...] Dan ik denken de mensen stom, slim, mooi, lelijk... maar ik vind alles mooi en alles is ok. (Hanan 19/04/2005)

‘Ze vertellen dat het beter is dan Marokko...[...] Er is meer werk, je verdient meer. Sécurité...’. (Layla 27/04/2005)

Zelfs als de vrouwen foto’s gezien hebben of verhalen over het nieuwe land gehoord hebben, ook dan hebben ze slechts een heel vaag beeld voor ogen. Het zou natuurlijk kunnen dat de informatie die ze wél verkrijgen, niet die informatie is waar ze naar op zoek zijn (vb. de informatie over de invulling van de vrouwenwereld). De meeste vrouwen nemen daarop een afwachtende houding aan. ‘We zullen wel zien hoe het is’.

7. Interculturele aanpassing

‘Mijn vrienden zegden: “België, in het begin is het moeilijk je aan te passen, maar beetje bij beetje...” Ze hebben niet echt gelijk, want ik ben een jaar hier en voel me nog niet aangepast.’ (Zeinab 6/04/2005)

Zeinab verwoordt het hierboven: zij is nu een jaar in België, maar voelt zich nog altijd niet aangepast. Die idee ontmoedigt haar.

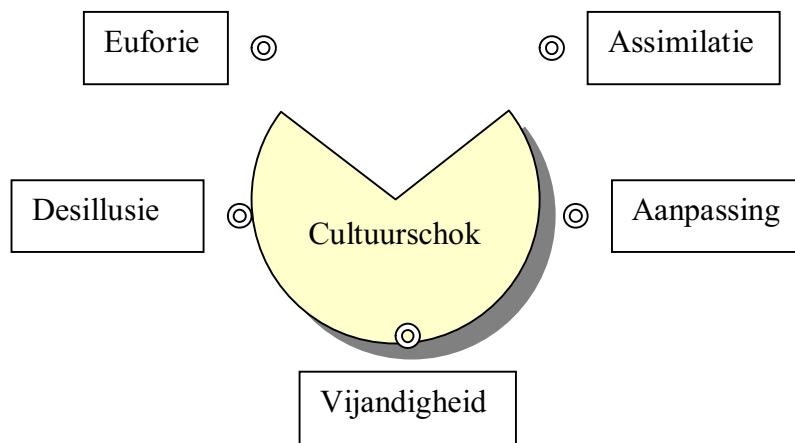
---

³⁴zie ook Timmerman (2000:155) over het belang dat Marokkaanse migranten hechten aan de veiligheid en rechtvaardigheid verbonden met het systeem van sociale zekerheid.

In dit deel wil ik de interculturele aanpassing van de vrouwen bekijken, gerelateerd aan hun migratie. Hiertoe doe ik beroep op twee modellen, die in zekere mate opgaan voor de ervaringen van de migrerende vrouwen, namelijk de ‘U-curve’ (Cultuurschok) van Kalervo Oberg (1960) en het ‘Dynamisch model van cultuurverwarring’ van Petri Hottola (Hottola 2004:448-454). Deze modellen worden gebruikt om de emotionele ervaringen van toeristen te verklaren en te kaderen, maar zijn, in mijn ogen, zeker ook toepasbaar op de migratie-ervaringen van nieuwkomersvrouwen.

7.1 De U-Curve

De U-curve, het oudste model, werd ontworpen door Oberg als hypothese voor interculturele aanpassing. Deze curve heeft vijf stadia, namelijk: euforie, desillusie, vijandigheid, aanpassing en assimilatie.

Wanneer je aankomt op bestemming, ben je euforisch. Hierna volgt de ontgoocheling en eens geconfronteerd met de realiteit, de vijandigheid. Tenslotte komt er herstel. Je past je aan en assimileert. Assimilatie wordt hier begrepen alsof je lid van de gastcultuur geworden bent.

Toepassing op de migratie

De begrippen ‘euforie’ en ‘desillusie’ zou ik voor zowat alle vrouwen willen behouden. Van een fase van echte ‘vijandigheid’ was geen sprake. Ook ‘assimilatie’ kwam bij geen enkele van de vrouwen naar voor. Geen van hen ging volledig op in de gastcultuur. Vermoedelijk vergt assimilatie een tijdrovend proces, dat binnen één levensloop amper bereikt kan worden en eerder een aantal generaties in beslag neemt. ‘Adaptatie’ of ‘aanpassing’ is dan wél weer een fase die een aantal vrouwen bereiken. Al kunnen we hier een onderscheid maken tussen de eigen perceptie en die van de buitenwereld. Die komen namelijk niet noodzakelijk overeen. Zo heeft Hanan het gevoel dat ze redelijk ‘aangepast’ is aan de nieuwe omgeving.

Amal daarentegen, voelt zich allerm minst aangepast, terwijl de buitenwereld haar wel als ‘aangepast’ zal beschouwen (op haar hoofddoek na misschien).

Kritieken op de U-curve

Dit model voor de ‘toerist’ vertoont echter een aantal tekortkomingen die grotendeels opgevangen worden door het model van Hottola, namelijk: in realiteit zal niet iedereen adapteren of assimileren of hier de behoefte toe voelen, als tweede overschaduw de eerste dagen negatieve gevoelens en gezondheidsproblemen vaak de euforie. Ook de benaming ‘cultuurschok’ zou te sterk zijn. Het leerproces (angst- en onzekerheidsmanagement) om controle te verwerven staat voorop (Langer 1983), niet de depressie. Verder is aanpassing een gradueel proces, geen lineair. Tenslotte zijn de kenmerken van een ‘cultuurschok’: een acute depressie, een gevoel van falen, angst en slapeloosheid, niet wat de gemiddelde reiziger ondervindt. Omwille van de korte periode van blootstelling aan de ‘ander’ en omwille van de bekende toeristische luchtbel, waarin een reiziger zich een groot deel van de tijd bevindt. De (massa)toerist ondervindt daar geen problemen, aangezien hij niet geconfronteerd wordt met de ‘andere’ cultuur, maar met de cultuur van het toerisme, een cultuur die hem bekend is. Meestal is van depressie dan ook geen sprake, al is men wel vaak verward, vermoeid en gedesoriënteerd. De oude kennis wordt gedeeltelijk onbruikbaar of wordt tegengesproken (Pearce 1998: 349-350). In tegenstelling tot ‘cultuurschok’ maakt ‘cultuurverwarring’ altijd deel uit van toerisme.

Toepassing op migratie

Deze kritieken op de U-curve zijn terecht wanneer men het ‘toerisme’ als uitgangspunt neemt. Echter, toegepast op migratie zien we dat de laatste kritiek niet helemaal opgaat.

Vooreerst zou ik erop willen wijzen dat de toeristische luchtbel in migratie vervangen wordt door een ander mechanisme dat een gevoel van veiligheid en van controle creëert, namelijk het eerder vernoemde ‘slakkenhuis’ dat de vrouw met zich meedraagt. Deze thuishaven is opgebouwd uit haar verleden, haar verhalen, haar culturele Marokkaans-Berberse en Islamitische bagage en het bevat de ‘veilige’ familiale cocon, waarin ze door volgmigratie terecht komt. Deze vreemde, overvolle rugzak zorgt ervoor dat ze zich enigszins ‘thuis’ kan voelen. Haar slakkenhuis is een soort houvast in de nieuwe wereld, een ankerpunt, te vergelijken met de toeristische metawereld, die de reiziger een thuis biedt in het buitenland. Aangezien het verblijf van de vrouwen in het buitenland, in het kader van migratie, een heel leven in beslag kan nemen, is de kans groter dat zij op een zeker moment buiten de bekende

zone van het slakkenhuis (moeten) treden en veelvuldiger met de ‘werkelijke buitenwereld’ geconfronteerd zullen worden, dan het geval is bij een toeristisch bezoek aan een land.

Het is in dit opzicht dan ook mogelijk dat een aantal van de nieuwkomersvrouwen geconfronteerd zullen worden met méér dan louter ‘cultuurverwarring’. We kunnen dan wél spreken van een ‘cultuurschok’ als *“a transitory concept precipitated by the anxiety that results from losing all one’s familiar signs and symbols of social interaction”* (Oberg 1960:177).

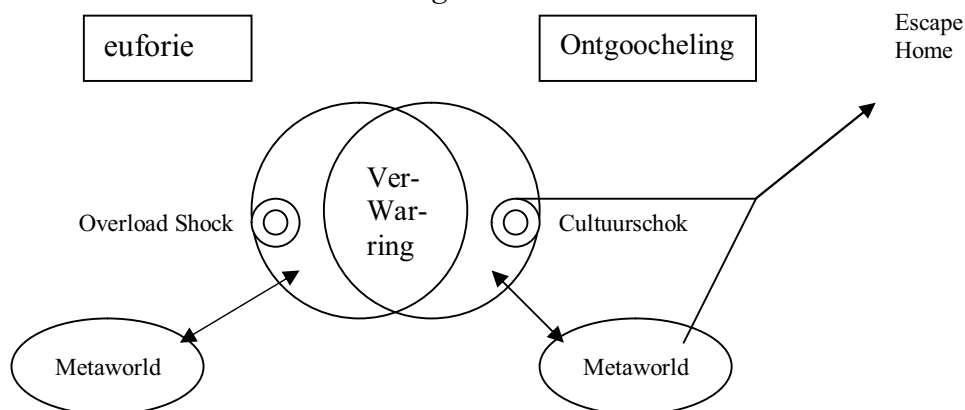
Wat dit laatste betreft lijkt de U-curve beter toepasbaar op het migratieconcept dan op het concept ‘toerisme’. Vandaar dat we het model hierboven even aanraakten. Toch geven de overige kritieken op het model aan dat, vanuit de huidige postmodernistische hang naar detail en variatie, een model met een dubbele focus gewenst is. Een focus op het unieke van situaties én op het gemeenschappelijke ervan.

7.2 Het Model van dynamische cultuurverwarring.

Het ‘Model van dynamische cultuurverwarring’ van Hottola bouwt verder op een aantal aspecten van de U-curve. Zoals reeds eerder vermeld, gaat de aandacht hier niet zozeer uit naar depressie onder de noemer van een ‘cultuurschok’, maar naar het leerproces en de verwarring die voorafgaat aan de opname van nieuwe realiteiten (Hottola 2004:454-461).

De beginfase wordt gekenmerkt door de confrontatie met veel nieuwe informatie. In deze fase ervaren mensen initiële verwarring (tekening deel 1). Deze periode duurt slechts enkele dagen. Wanneer een basiskennis is opgebouwd, komt men in de fase van aanpassing en verzet terecht (tekening deel 2). Samen vormen deze twee grote fasen het kader van ‘cultuurverwarring’.

Deel 1: Initiële cultuurverwarring

Hoewel angst en twijfel ook op de loer liggen, verschijnt euforie meestal vóór vertrek, op basis van positieve verwachtingen van de toerist. Deze initiële euforie mindert vaak al bij vertrek, aangezien de reis zelf voor heel wat fysieke en mentale ontberingen zorgt. Bij aankomst wordt dan ook vaak geen euforie ervaren, zoals in de U-curve gesteld wordt. De reiziger heeft er immers een resem positieve en negatieve ervaringen opzitten, waarbij negatieve emoties vaak gaan overheersen. De omgeving en de mensen boezemen hem immers angst en / of onzekerheid in.

Tijdens de eerste dagen worden de eerste ervaringen met cultuurverschillen opgedaan. Dit maakt dat men vanaf het begin een positieve of negatieve houding aanneemt tegenover het gastland. In deze periode kan een emotionele schok voorkomen onder de vorm van een grote ontgoocheling of als een ‘overload Shock’, wanneer er te veel te leren valt op korte tijd (Craik 1997). Weinig toeristen keren op basis van deze schok terug naar huis. Wél komt vaak een periode van regressie voor. De emotionele ervaring vormt meestal een mengeling van euforie en van ontgoocheling en varieert naargelang de context en de gebeurtenissen. Mensen ervaren zowel succes als falen. Hierbij is het gevoel de situatie ‘meester’ te zijn van belang. De verwarring en het leren van nieuwe dingen veroorzaakt stress en vermoeidheid. Toeristen houden zich staande door herhaaldelijk te reizen tussen de ruimte van ‘de ander’ en de toeristische metawereld. Deze metawereld bestaat uit plaatsen die als rustplaats en herstelplaats gebruikt worden. Hier is men vrij van de controle van de lokale gemeenschap en heeft men de situatie in de hand. Pas wanneer mensen beter voorspellingen kunnen maken en dus meer controle ondervinden, gaan ze hun bezoek aangenamer vinden en zullen ze meer tijd spenderen in de publieke ruimte en zich minder in hun metawereld opsluiten. Sommigen (een minderheid) raken aangepast. Herhaaldelijk falen (of ziekte) kan echter frustratie en verzet veroorzaken. Toeristen ondervinden dan minder controle, genieten minder van hun reis en zoeken minder contact met het gastland.

Een toepassing van het model op migratie-ervaringen

Het model voor de reizigertoerist proberen we hier toe te passen op de reizigermigrant. Behalve bij Aya, die oorspronkelijk niet graag naar België kwam, vertellen vele vrouwen over het ‘opgewonden’ ‘euforisch’ gevoel dat ze hadden voor hun vertrek. Sommigen lieten met plezier alles achter, anderen hadden het moeilijker met het verlaten van hun familie en vrienden. Ook de angst voor de confrontatie met een vreemde wereld wordt aangehaald. De reis zelf is voor de meesten een vermoeiende en soms angstige gebeurtenis.

'Ik ben met de boot gekomen. Er was een broer met mij. Hij was op vakantie naar Marokko gekomen om zich te amuseren en zo. En ik had het geluk toen mijn visa te hebben en we zijn samen vertrokken naar Spanje. In Spanje ben ik een week bij mijn broer gebleven en dan heb ik het vliegtuig naar België genomen. In het vliegtuig was ik alleen. Het was mijn eerste keer. Ik had schrik. Ik had zin om over te geven en alles, maar...nadien ging het wel, want 't is twee uur of twee uur en half...en ik heb ook een Amerikaanse ontmoet in het vliegtuig. Ze is beginnen babbelen, babbelen...'t was een jonge en ze praatte over haar man en ...'t Is een kapster.... Ze praatte over van alles. Dat maakte dat ik de schrik een beetje vergat. Ze vertelde me haar verhalen, een beetje in het Engels en een beetje in het Frans. Ik versta ook een beetje Engels, dus we verstonden elkaar wel. Ja zo is het snel gegaan. Mijn broer wachtte me in België op aan het station en daarna zijn we naar zijn huis gegaan. Mijn schoonzus en mijn grote broer waren daar ook.' (Amal 6/04/2005)

'Ik ben met de bus gekomen. Als ik van Marokko komen, dan heb ik in Spanje gestopt en was ik middag eten in restaurant van Spanje en heel veel zon en in Frankrijk ook, ik heb gestopt in Frankrijk euh ah ja en avondeten in Frankrijk. En koffie drinken en zo met alle mensen zijn in de bus met mij gekomen. En dat is alle. [...] Dan in Brussel is papa ons komen halen en zijn we gaan eten bij familie. 'Eten om acht uur en dan terug naar huis slapen... wij zijn heel moe. [...] Ja drie dagen onderweg hé, da's veel hé.' (Hanan 19/04/2005)

We merken dat de vrouwen een lange en vermoeiende reis achter de rug hebben, waarin ze veel nieuwe indrukken opgedaan hebben. Behalve hun vermoeidheid, kan ik uit hun verhalen echter niet opmaken of de negatieve emoties bij aankomst zijn gaan overheersen. Zij komen bij aankomst meteen terecht in een vertrouwde wereld, bij familieleden. Een cruciaal onderdeel van het slakkenhuis dat ze in migratie met zich meedragen. De toerist komt bij aankomst ook terecht in een voor hem 'bekende' omgeving, namelijk in de metawereld of luchtbel van het internationale toerisme. Dit is voor hem echter een bekende wereld van een ander en tijdelijk niveau, terwijl de 'familieleden' van de migrante meteen een continuïteit met het land van origine bewerkstelligen.

Tijdens de eerste dagen (en weken) doen de vrouwen hun eerste ervaringen op met cultuurverschillen. Deze bepalen hun houding tegenover het gastland. Een aantal ervaringen uit de eerste dagen en weken van de vrouwen in Vlaanderen:

Na de eerste indrukken (Aya 18/02/2005 vermeldt de wegen, de huizen en de indrukwekkende luchthaven) breekt voor Aya een moeilijke tijd aan in België. Ze werd

onverwacht zwanger: *'Eigenlijk was dat heel raar, in een vreemd land, waar je zelf de weg en de gebruiken niet kent, met een kindje in je buik rondlopen.'* (Aya 10/12/2004)

Ze geeft aan dat ze in België verloren liep, samen met haar ongeboren kind dat ze wilde verzorgen. Voor haar was deze zwangerschap een belemmerende factor bij haar integratie in België. Ze moest stoppen met de lessen Nederlands, waardoor al haar contacten met de buitenwereld zo goed als wegvielen.

'Inderdaad, ik woon hier nu al een tijdje en van in het begin dat ik hier ben, heb ik mij redelijk alleen gevoeld. Ik verveelde me. Je voelt je zo zielig, dat je precies geen ouders hebt, dat je niemand hebt, dat je echt zo helemaal alleen...' (Layla 29/04/2005)

'Toen ik pas aangekomen was, dacht ik: "Oh nee, wat is dat!". Ik verveelde me. Mijn echtgenoot die werkte en mijn kinderen hebben een week geen brood gegeten door verveling³⁵. [...] Hanan zei tegen haar vader over de eerste week: "Als je me toen gevraagd had om terug naar Marokko te gaan, dan zou ik terug meegegaan zijn". Ik verveelde me, want ik kende echt niemand en ik kon bij wijze van spreken zelfs niet aan de deur gaan staan, want weet je.... [...] Ook heimwee, ik dacht aan de familie en zo.... Toen ik pas hier was, kende ik niemand en niemand kwam naar ons toe. En 't was toen vakantie en de familie die we hier hadden, die waren weg naar Marokko. Twee maanden lang waren we hier eigenlijk gewoon thuis. Slapen eten thuis. 't Was niet zo plezant hier in het begin.' (Fatima 11/04/2005)

'Ja, het was hier heel moeilijk in het begin. Je kan zo niet praten en je verstaat niets en ik was alleen thuis, ik was hier in de vakantie, de grote vakantie. De zomer, geen school en mijn papa gaat werken en ik moet hier alleen blijven met mijn mama, mijn broer. Als ik wil buiten gaan, dan moet ik alle kijken. Ik zeg: "Oh wat is dat? Niemand verstaat, wat moet ik doen nu?" Dan moet ik thuis blijven, omdat ik kan niet alleen met de bus gaan. Ik ken niet: "Mag ik een ticket alstublieft." Ik kan dat niet.' (Hanan 19/04/2005)

'Ja dat [naar hier komen] is moeilijk, want men is niet gewoon aan...De eerste keer is altijd moeilijk. En hier weten we ook niet hoe onze toekomst er zal uitzien. het waren vooral de eerste twee of drie weken die een beetje moeilijk waren voor mij. [...] Dat was de scheiding

---

³⁵Corpulentie (eten) is in Marokko een belangrijk teken van welbevinden, geluk en welstand (Cammaert 1985:101).

in feite. Want hier in het begin was het een andere wereld voor mij, ik verstond er niets van... de taal.... Ik versta een beetje Frans, maar ik praat het niet echt goed. Ik kende niemand hier. Ik liet mijn vrienden achter, mijn ouders, mijn familie..., heel Marokko en ik ben naar hier gekomen voor iets waarvan ik niet wist of ik erin zou slagen of niet. Ik weet het niet, in feite wist ik niet wat me zou overkomen. “wat zou ik achteraf doen?” Er waren steeds vragen in mijn hoofd: “Waarom ben ik hier, waarom ben ik uit Marokko weggegaan?” Al die vragen, omdat ik geen antwoord vond. Ja ik ben hier voor mijn studies en zo, maar.... [...] Maar later ging het om de weg te vinden, om alleen weg te gaan... Ik kende goed het adres, als ik een probleem had, kon ik de mensen aanspreken.’ (Amal 6/04/2005)

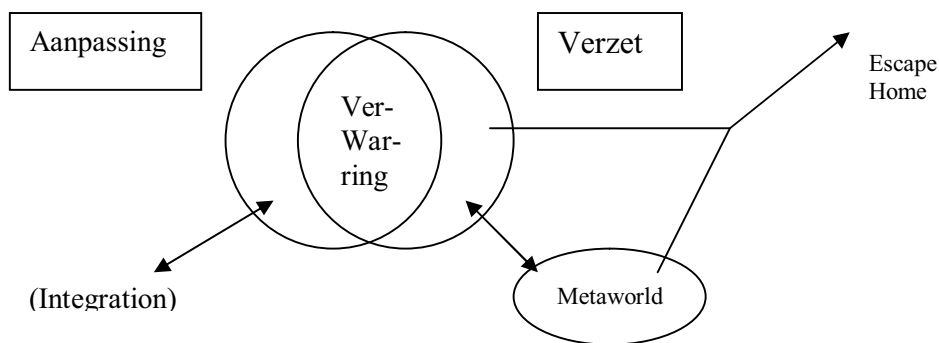
We merken dat de vrouwen, de eerste indrukken voorbij, een moeilijke periode doorlopen. Velen spreken over verveling en eenzaamheid, uitgelokt door de verandering van omgeving, door de familie die de grote vakantie in Marokko doorbrengt, door een tekort aan sociale contacten, door een tekort aan bezigheden (het schooljaar was nog niet begonnen) en door het dagelijks van huis zijn van hun vader of echtgenoot, diegene die hen in de eerste plaats wegwijs kan maken in het nieuwe land. De man heeft in België wél reeds een netwerk ontwikkeld en moet overdag naar het werk of naar de les. De vrouwen vertellen ook over heimwee naar het thuisland, naar hun ouders en vrienden. Ook halen ze onbekende gewoonten en gebruiken aan. Het feit dat ze de weg niet kennen en de taal niet machtig zijn, zorgt ervoor dat zij zich opgesloten voelen in huis. Tenslotte stellen sommigen zich vragen rond de toekomst en rond gemaakte ‘keuzes’.

Rekenen we hierbij het feit dat vele vrouwen niet voldoende voorbereid waren op hun komst naar België, dan is het niet verwonderlijk dat deze confrontatie met een volledig vreemde wereld bij sommigen een emotionele shock of ‘Overload Shock’ teweegbrengt, waardoor ze het liefst van al terug naar Marokko zouden keren.

De vrouwen maken aldus duidelijk dat zij de situatie niet onder controle hadden. Door dit controleverlies ontstaat verwarring, stress en vermoeidheid. Enerzijds voelen zij zich verplicht in hun huis te vertoeven, anderzijds zoeken zij deze slakkenhuis-metawereld ook op om te rusten en om te herstellen. Dit kan je vergelijken met een toerist die zich in de metawereld ophoudt, wanneer de buitenwereld hem teveel wordt. Een verschil tussen beide groepen is echter dat de toerist, telkens hij een reis onderneemt, weet te kunnen terugvallen op de toeristische metawereld. Deze is geen letterlijke verderzetting van zijn eigen wereld, maar is desalniettemin een oude bekende. De meeste van de Marokkaanse nieuwkomersvrouwen daarentegen, hebben geen reiservaring, noch een reisattitude. Dit gegeven, samen met een

onvoldoende voorbereiding, maakt de kans heel reëel dat zij zich geen meester van de situatie zullen weten en zich 'blijvend' terugtrekken in hun metawereld. Deze metawereld, het slakkenhuis, is voor hen een wereld die nauw aansluit bij de wereld waar zij vandaan komen. Ze wordt niet gedefinieerd als een tijdelijke, artificiële verblijfplaats, zoals de toeristenluchtbel, maar als een reële, dagdagelijkse verblijfplaats. Een oude bekende, die ze slechts met moeite verlaten, zolang de buitenwereld beangstigend werkt.

Deel 2: Aanpassing en Verzet

Zoals gezegd resulteren de oorspronkelijke gevoelens van euforie en ontgoocheling bij de reizigertoerist in een emotionele houding van aanpassing en verzet. Ook in deze fase blijft verwarring een belangrijke plaats innemen. Pas bij een langer verblijf zal een evenwicht gevonden worden dat aanpassend of eerder verzettend is. Bij de adaptieve toerist zorgt een toename van kennis meestal voor een toename van controlegevoelens. Deze controle doet mensen volhouden, tenzij er onverwacht iets gebeurt dat dit controlegevoel doet afnemen. Bij de onmogelijkheid tot aanpassing lijkt de buitenwereld vijandig. Er wordt dan weinig controle gepercipieerd en men ziet minder details en variatie in de context. Hierdoor ontstaat een vijandige en defensieve reactie.

Toch kan 'niet aanpassen' ook een rationele beslissing zijn. Na het leren over de normen en waarden van de lokale gemeenschap, kan een toerist de geïnformeerde conclusie trekken, dat hij de waarden die hij ontdekte niet apprecieert.

Het proces van adaptatie en verzet is niet gradueel, maar continu en kan dus alle richtingen uitgaan. Een opvallend negatieve ervaring kan de positieve adaptatie verbreken, maar omgekeerd kan evenzeer.

Een toepassing op migratie-ervaringen

Nu de vrouwen wat langer in het land zijn lopen hun ervaringen minder parallel, maar wel hebben ze allemaal, naar eigen zeggen, een (wankele) vorm van evenwicht gevonden.

Layla heeft sinds kort vriendinnen gevonden, *Hanan* wil niet meer terug naar Marokko. Ze vindt België leuk, heeft veel vriendinnen op school en kan in voldoende mate haar weg vinden. Ook *Fatima* vond haar draai, toen haar man haar inschreef voor de Nederlandse les en toen ze leerde waar ze de bus moest nemen en zo. Ondertussen kent ze een beetje de weg en kan ze buiten gaan wandelen. Ze is België gewoon geworden, zegt ze. Ook *Aya* wende tenslotte aan haar nieuwe woonplaats:

'Ik begrijp mensen die hun leven wagen om naar hier te komen. Want in Marokko zijn het altijd problemen. 't Is niet dat er een dag tussen zit, dat je zegt van "eindelijk!". Als je kinderen hebt, sta je elke dag op met de idee: "Ga ik vandaag iets te eten vinden voor hen?" Kijk, als je hier geld geeft, je ziet waarvoor je geld geeft, je krijgt er iets voor terug. Maar daar lijkt het precies al steek je het geld in [de grond], het werpt geen vruchten af.' [...]
'Het verschil tussen België en Marokko is dat je in Marokko, ook al heb je gestudeerd, altijd op hetzelfde niveau eindigt. [...] Hier voel je dat elk jaar beter is dan het vorige jaar. Daar in Marokko is dit jaar hetzelfde als... In Marokko is elke dag dezelfde. Ja ik heb daar dertig jaar gewoon op één en dezelfde plaats blijven staan. Hier weet ik dat als ik bijvoorbeeld Nederlands ga leren, dat ik dan werk heb, dat ik kan beginnen, dat ik naar niveau 1 kan gaan. Ik kan verder studeren en een opleiding volgen en dan kan ik nog een stapje hoger. Op die manier weet ik dat ik kan vooruitgaan. Daar niet, daar blijf je gewoon...' (Aya 2/03/2005)

We merken dat er stilaan een gevoel van controle in het leven van de vrouwen opduikt. Ze beheersen een aantal vaardigheden, ze kennen het gebruik van de bus, ze kennen in beperkte mate de weg, ze hebben een aantal sociale contacten uitgebouwd, sommigen volgen Nederlandse les,... Het bereiken van evenwicht in deze tweede fase van het model, lijkt sterk samen te vallen met het overschrijden van een aantal grenzen. De eerste stap hierbij is het overschrijden van de drempel van het eigen huis.

Toch is er slechts sprake van een wankel evenwicht. Verveling, heimwee en eenzaamheid zijn gespreksonderwerpen die blijven terugkeren:

'Nee ik voel me nog steeds niet op mijn gemak. Elke dag leer je iets meer, maar niet genoeg. Ik heb nog het taalprobleem... dat blokkeert me nog altijd. [...] Ik ga niet zeggen dat ik 100 procent op mijn gemak ben. Ik ben beter dan tevoren, maar niet helemaal op mijn gemak. Want ik weet niet wat ik mis in mijn leven... zijn het meer activiteiten of misschien de familie? Mijn ouders? Want ik was erg gehecht aan mijn ouders. Dus... het was moeilijk voor mij...

Zelfs mijn gezondheid. Ik heb veel kilo's verloren... ik voel me niet meer op mijn gemak zo. Ik was een beetje dikker dan nu. Ik woog 64 kilo en nu 54, zelfs niet ...53. Dus tien kilo minder. Maar zo voel ik me niet meer op mijn gemak, ik zou graag wat verdikken, wat kilos recupereren, want als ik bij de dokter ben, dan zegt hij: "Gaat het goed met jou?". Hij zegt: "Je moet eten, dat is al hé. Als je goed eet, dan verdik je"³⁶.' (Amal 6/04/2005)

De verveling die de vrouwen, bij hun vertrek uit Marokko, hoopten achter te laten, blijkt in België nog steeds op de loer te liggen. Aya (18/02/2005) vertelt: *'Alle mensen in Al Hoceima leven op dezelfde manier. Er is niets nieuws onder de zon. Elke dag opstaan, kuisen, afwassen, boodschappen doen... Maar als je boodschappen gaat doen, dan ben je binnen een uur terug thuis, want alles is in de buurt. Alle mensen leven er op dezelfde manier, behalve als er een feest is of zo. 't Is voornamelijk werken.'* Ook hier leidt ze een eentonig leven van verveling. Ze zoekt troost bij haar familie in Marokko, maar die kunnen zich niet inleven in haar situatie. Ze zeggen (2/03/2005): *'Verveling, daar leven wij ook in, ook al hebben wij ouders. Jij weet dat je daar zit....'*

Ook Layla spreekt over dit onderwerp. In Marokko leefde ze goed, maar de plaats waar ze woonde was niet leuk. Het dorp was immers leeggelopen en het waren vooral vrouwen die achterbleven. *'We verveelden ons'*. Hier is het niet anders, al begint het stilletjes aan te beteren. Een maand geleden pas leerde ze Fatima en Hanan kennen. De andere vrouwen die ze leerde kennen via de Nederlandse les, zijn ouder. Al maken deze lessen en de paar vriendinnen zeker een groot verschil, toch verveelt ze zich, tot op vandaag, enorm. Ze mist haar vriendinnen uit Marokko.

Wanneer de vrouwen het over gevoelens van heimwee hebben, dan gaat het vooral over het concreet missen van achtergebleven of overleden vrienden en familieleden in Marokko. Voor alle vrouwen vormt de 'moederfiguur' de concretisering van deze gevoelens van gemis en van heimwee. Dat is logisch, omdat in vele gezinnen de kinderen voornamelijk door hun moeder opgevoed werden, aangezien hun vader in het buitenland verbleef. Verder blijven vele vrouwen tot aan hun huwelijk thuis wonen. De band tussen moeder en dochter wordt hierdoor dan ook enorm sterk:

Fatima denkt heel vaak aan haar moeder. Zij stierf op jonge leeftijd (11/04/2005): *'Als ik een moeder had, dan kon ik bij haar zitten, voor gezelschap.'*

---

³⁶ Ook hier merken we weer hoe eten en corpulentie gerelateerd worden aan geluk en welbevinden.

Amal vierde haar huwelijk in België zonder haar moeder. Ze vertelt: 'Ik was content, maar vond het toch heel spijtig dat mijn familie er niet was. 't Is waar, mijn broer en mijn vader waren er, maar mijn moeder had problemen met haar visa, dus zij kon niet komen en daar was ik echt gechoqueerd van. Ik kon toch niet trouwen zonder mijn moeder? Zij die me opgevoed heeft, die me altijd geholpen heeft en die me raad gegeven heeft? [...] Ze heeft veel geweend. En ik heb ook veel gehuild tijdens het huwelijk, omdat ze er niet was. Ze heeft me elke vijf seconden gebeld. Ze stopte niet met me te telefoneren, zodat het zou lijken alsof ze toch bij me was tijdens mijn huwelijk. [...]' (Amal 6/04/2005)

Aya tenslotte, toont ons het gemis van haar moeder en van een uitgebreide familie bij de zorg voor haar kindje. Zo legt ze de Koran in het bedje van haar kind, want het is de gewoonte dat je je kindje de eerste 40 dagen na de geboorte nooit alleen laat. Aangezien ze steeds alleen is met haar kind, kan dat deze opdracht niet volbrengen. Op aanraden van haar moeder, vertrouwt ze op de aanwezigheid van de Koran als extra bescherming.

Naast verveling en heimwee, spreken deze vrouwen ook over eenzaamheid. Door het gemis van familieleden en vrienden uit Marokko en door de verveling die hiermee verweven zit, liggen eenzaamheid en isolement voortdurend op de loer:

Aya voelt zich bijvoorbeeld geïsoleerd van de buitenwereld. Ik ben haar eerste bezoek sinds ze, anderhalf jaar geleden, in België toekwam. In het weekend gaat ze regelmatig op stap met haar man, maar door de week voelt ze zich eenzaam. De weinige contacten die ze had zijn afgesprongen, enerzijds omwille van haar zwangerschap, waardoor ze moest stoppen met de Nederlandse les, anderzijds omwille van de interne conflicten tussen Berbers (*Aya*) en Arabieren (haar nieuwe vrienden). Zij zou dan ook graag wat mensen kennen om door de week mee af te spreken. De weekends (en avonden) blijven voor haar man gereserveerd.

We merken tenslotte dat een aantal vrouwen moeilijk de weg vinden in de stad. Dit kan verklaard worden door verschillende factoren: door te weinig contact met de buitenwereld, door analfabetisme en door een onbekendheid met het gebruik van straatnaamborden...

Tolk F: 'stadsschouwburg? ... Bondgenotenlaan?...Quick? ... Fochplein?...Gare? Je moet toch een paar straten kennen hé Layla: Bondgenotenlaan, Diestsestraat, Naamsestraat, ...'

Voor deze vrouwen is er dus min of meer een eind gekomen aan de enerzijds verplichte én anderzijds gekozen opsluiting in hun huis en in hun metawereld-slakkenhuis. Zij hebben een aantal drempels overschreden (sommigen meer dan anderen) en komen tot een nieuw

evenwicht. Een evenwicht dat echter wankel is. De geïnterviewde vrouwen vertonen een gevoel van controle, hoe klein ook. Positieve en negatieve gebeurtenissen kunnen dit controlegevoel echter beïnvloeden, zodat het toeneemt of afneemt, wat kan leiden tot vijandigheid tegenover de buitenwereld.

8. Structuur versus cultuur

De Belgische samenlevingsstructuur, waarin de gezinnen terecht komen, wordt positief ervaren. Deze structuur draagt bij tot het vinden van het wankel evenwicht, waarvan hierboven sprake. De dagdagelijkse realiteit is niet altijd zo rooskleurig, dat bewijzen de schrijnende woonomstandigheden van sommige gezinnen en de problemen die ze dagelijks ondervinden. Maar het systeem wordt, ondanks mankementen, goed bevonden: in vergelijking met Marokko worden de belastingen positief beoordeeld en de werking van administratie- en politiediensten, het rechtssysteem, de vrijheid, de sociale zekerheid en ....de uitstekende verzorging in het ziekenhuis. De ziekenhuiservaringen vindt u in bijlage. Ze vormen een mooi voorbeeld van positieve ervaringen in België.

Opvallend is tenslotte dat de positieve ervaringen hier vooral gelinkt worden aan infrastructuur, werk, sociale zekerheid, mooie gebouwen, (materiële) zekerheid en (dito) vrijheid,... niet of minder aan mensen, cultuur, gewoonten,...Voor deze dieperliggende aspecten grijpt men terug naar het land van herkomst.

9. Marokko als vakantiebestemming

Marokko als eindbestemming is voor het merendeel van de vrouwen geen optie meer. Ze willen niet meer terug en bekijken hun leven in België dan ook op langere termijn. Voor sommigen is Marokko een zeer begeerde vakantiebestemming. Voor andere vrouwen (Aya) hoeft zelfs een vakantie in het land van herkomst niet meer, ware het niet dat hun ouders er wonen. Zij gaan liever elders op vakantie. Slechts Fatima en Amal dromen ergens nog van een terugkeer, maar denken dat praktische belemmeringen houden hen op lange termijn in België zullen houden.

'Nu ben ik getrouwd. Ik denk niet dat ik ga terugkeren naar Marokko. Misschien op een dag gaan we samen. Maar mijn man, ik denk niet dat hij dat zal accepteren. Want hij is hier opgegroeid en hij houdt van België. Ik begin ook van België te houden, 't is een leuk land en al, maar ik weet het niet...hoe zegt men dat: Iemand die opgegroeid is in een land, is verbonden met zijn land. [Ze vertelt nog dat haar man moeilijk werk zal vinden in Marokko,

aangezien hij de taal niet goed beheerst] Hij heeft zijn leven hier uitgebouwd, ik denk niet dat hij gaat terugkeren met mij. Je weet het nooit hé, misschien als we gepensioneerd zijn of wanneer we.... We weten het nooit. We weten het niet.’ (Aya 6/04/2005)

Drempel 3: Het huis in de migratie.

Reconstructie van het thuisland en constructie van een metawereld

‘Ik verveelde me, want ik kende echt niemand en ik kon bij wijze van spreken zelfs niet aan de deur gaan staan, want weet je....[...] Twee maanden lang waren we hier eigenlijk gewoon thuis. Slapen eten thuis.’ (Fatima 11/04/2005).

Fatima vertelt dat zij, in het begin van haar verblijf hier, zelfs niet aan de deur kon gaan staan. ‘Niet aan de deur gaan staan’ wil zeggen dat zij niet op de drempel van haar huis kon gaan staan en deze al zeker niet kon overschrijden om de buitenwereld te gaan verkennen. Die eerste tijd was zij dan ook volledig georiënteerd op het interne van het huis. Een huis dat door haar man ‘gekozen’ werd en deels door hem werd ingericht. Ze komt terecht in een vrouwenwereld, die nog niet de hare is.

Het huis vormt in Marokko de kern van de vrouwenwereld. Voor het huwelijk is het ouderlijk huis de kern, na het huwelijk trekt de vrouw in bij de (familie van de) man. (Al zijn er vandaag variaties op dit thema mogelijk). Dit nieuwe huis wordt nu de kern van de vrouwenwereld.

De deur en daarmee samenhangend de drempel van het huis vormt de symbolische grens tussen het private, de interne vrouwenwereld en de externe mannenwereld. De kern van de vrouwenwereld wordt dan ook begrensd door deze drempel. Deze vormt haar eerste bewegingsgrens. Het huis isoleert één familie van andere families en grenst de vrouwelijke ruimte af van de externe mannenwereld. Het huis wordt echter pas volledig een vrouwenruimte als de man het huis verlaat om te gaan werken. Het huis vormt dan wel de kern, maar de eigenlijke vrouwenwereld is veel groter dan de vier muren van het huis. Overdag strekt de vrouwenwereld zich in Marokko immers uit tot aan de grenzen van het dorp. Tijdens de dag, wanneer de mannen het dorp verlaten om te werken, wordt elke interne kern geopend en in relatie gebracht met de anderen, zodat men komt tot één vrouwelijke ruimte. De grenzen zijn niet aangeduid, maar worden bewust of niet bewust door de vrouwen

zelf gelegd in de uitvoering van hun dagelijkse activiteiten. Om haar woning te beheren, dient de vrouw een aantal elementen buiten het huis, doch binnen het dorp, te zoeken en moet ze derhalve de grens van haar woning overschrijden. De vrouwen van het dorp hebben parallelle taken uit te voeren en ontmoeten elkaar voortdurend bij de waterputten, in de bossen, in de weiden, op de wasplaatsen of onderweg ernaartoe. Men spreekt met elkaar af, en helpt elkaar. De grenzen van de vrouwengroep overschrijden zo de grenzen van de woning. Dit kan echter pas wanneer de mannen het dorp verlaten hebben.

De grensoverschrijding heeft ook een visueel karakter. Eens buiten de vrouwenwereld, buiten de grenzen van het dorp, wijzigt de vrouw haar kledij. Zij schermt zich af door het dragen van een lange mantel en sluier in donkere kleuren, die eigen zijn aan de mannenkleding.

Voor stadsvrouwen zijn de grensverleggingen van de vrouwenwereld verschillend van het platteland. De stad is uiterlijk immers een mannengemeenschap. De mannen verlaten overdag de stad niet, zoals zij in het dorp doen. Ze werken er, houden winkels open, gaan naar de markt voor de aankopen,... In tegenstelling tot de situatie op het platteland, wordt de stad dus geen open entiteit voor de vrouwen en valt er geen eenheid, geen groepsgevoel te onderkennen binnen deze helft van de populatie. Niet iedereen is een bekende en dit zorgt voor gevoelens van wantrouwen. Dagelijks contact met de ruimte buiten de woning is in de stad ook minder evident dan op platteland. De vrouw moet immers (door o.a. technische snufjes) niet noodzakelijk de grens van het huis overschrijden voor dagelijkse activiteiten. De leefwereld van de vrouw wordt dan meer geconcentreerd binnen grenzen van het huis. Buiten kleedt ze zich als een plattelandsvrouw die naar stad komt. Door deze fysieke afsluiting wordt echter ruimte gecreëerd voor het ontstaan van een vrouwen netwerk binnen de stedelijke mannenwereld. Temidden van vreemden construeren vrouwen hier een netwerk dat zowel uit verwanten bestaat als uit vrienden en kennissen en dat wordt geactualiseerd in bezoeken. Dit steeds vrouwen netwerk is meer 'in beweging' dan dat van het platteland. Er gaan vrouwen weg en er komen er steeds bij (Cammaert 1985: 77, 81-82, 92-97, 105-107, 144, 149-153).

Uit bovenstaande anekdote merken we dan ook dat Fatima's wereld en bewegingsruimte plots erg klein geworden is. Ze kon niet aan de deur gaan staan en kon dus zeker de drempel van het huis niet overschrijden. Haar wereld werd beperkt tot de kern van de vrouwenwereld, namelijk het huis. Alle uitbreidingen hiervan, zoals het dorp en het vrouwen netwerk in de stad, vielen weg.

Bovenop deze fysieke beperking van de levensruimte, komt het feit dat Fatima, net als de andere vrouwen uit het onderzoek, in een nucleair gezin leeft, waardoor ze de enige vrouw des huize is. In Marokko biedt een huis daarentegen vaak huisvesting aan een 'extended family'. Er wonen dan meerdere vrouwen samen, waardoor er binnenshuis alvast (gewenst of niet gewenst) meer sociaal contact mogelijk is. Ook dit is dus in migratie niet het geval, waardoor het isolement in het begin nog groter is.

Een volgende factor die de vrouw in het begin parten speelt is het feit dat het huis nog niet 'haar huis' is, aangezien het tot dan enkel de man huisvestte³⁷. Het vergt enige tijd om er 'haar huis' van te maken. Een ander probleem met betrekking tot het huis als kern van de vrouwenwereld, wordt gevormd door de onregelmatige werkuren of de werkloosheid van sommige mannen. De mannen van Amal en van Iman werken op onregelmatige uren en in ploegensystemen, de man van Fatima werd werkloos omwille van ziekte. Op momenten waarop het huis in Marokko normaalgezien een vrouwenwereld is, zijn deze mannen dus thuis. Zeker in het begin, wanneer de vrouw volledig op de vier muren van haar woning georiënteerd is, kan de mannelijke aanwezigheid de beschikbare ruimte voor de vrouw nog inperken.

Tenslotte kan de interne vrouwenwereld van het huis in migratie niet alleen afgetekend worden tegenover de (externe) mannenwereld, maar eveneens tegen een (vreemde) buitenwereld, een Westerse en volledig nieuwe wereld. Het externe wordt, in tegenstelling tot Marokko tweeledig: mannelijk én Westers. Dit maakt deze nieuwe buitenwereld mogelijk nog meer bevreemdend dan de mannenwereld in Marokko. Misschien is ze zelfs beangstigend (Cammaert 1985: 178-179, 214).

Aangezien Fatima van een plattelandsetting verhuisde naar een meer stedelijke setting in Europa, naar een anonieme woning aan een drukke steenweg, moest ze van de vrouwengroep van het dorp achterlaten en een vrouwennetwerk proberen uit te bouwen in een vreemde stad in een vreemd land³⁸. Zij kende hier nog niemand en kon dan ook in deze tweeledige 'vreemde' externe wereld niet aan de deuropening gaan staan.

---

³⁷ Meestal gaat het hier ook om minderwaardige tijdelijke huisvesting in afwachting van iets beters. Een aantal gezinnen verhuisden in de loop van het onderzoek.

³⁸ Aangezien Fatima een deel van haar jeugd in Meknes doorbracht, kunnen we ervan uitgaan dat zij beide vormen: vrouwengroepen en -netwerken gekend heeft.

De verhalen van de andere vrouwen zijn voornamelijk variaties op het thema dat via Fatima ter sprake is gekomen. Niet voor elke vrouw was de vrouwenruimte in migratie van het begin af even begrensd, maar toch zijn er vele gelijkenissen te bespeuren.

1. Een vochtige huis voor de vrouw

Ook vandaag komt de vrouw die naar België migreert, terecht in het huis dat haar man ‘uitgekozen’ heeft. Gezinnen die niet in een sociale woning verblijven, beschouwen hun woning meestal als een tijdelijke verblijfplaats. Een aantal vrouwen verhuisden in de loop van het onderzoek, andere waren zoekende. Één vrouw trok bij haar zus in (Layla), een andere vrouw kreeg een sociaal appartement toegewezen (Aya) en nog een andere vrouw verhuisde naar een groter appartement, dichtbij haar schoonouders (Amal). Van de zes huizen die ik bezocht waren er twee sociale woningen, één klein, maar mooi appartement, een kleine, zeer vochtige studio, een kleine studio en een vochtig huis met tuin (Cf. Cammaert 1985:179). Aangezien het huis de plaats is, waar de vrouw in (het begin van haar) migratie het meest verblijft en van waaruit ze haar vrouwenwereld uitbouwt, is het niet verwonderlijk dat vochtige en/of kleine woningen voor vrouwen een veel groter probleem vormen dan voor hun mannen. Een duidelijk voorbeeld hiervan vinden we bij Aya:

Wanneer haar man het huis uit is... *‘Wenkt ze me dat ik moet meekomen “Viens voir ma chambre.” Ze laat de vochtplekken in de kamer zien...[...] De ingebouwde kastmuren druipen van het vocht; het water loopt ervan af. De leggers zijn bekleed met natte plasticen zakken. Hun nieuwe, houten bed vertoont schimmelplekken, de muren staan vol zwarte vochtplekken. Het loshangend behang is aan twee kanten beschimmeld. [...] Sommige van haar broeken vertonen schimmelplekken en ook op haar beautycase zit een harig laagje. Kuisen, opdrogen,... het helpt allemaal niet. Geen geschikte leefomgeving voor een kindje van zeven maanden. “Moi je suis tellement heureuse de déménager!” (Aya 30/03/2005)*

Zij woont met haar man en kind in een kleine, uiterst vochtige studio. Omdat de slaapkamer onbruikbaar is door het vocht, beperkt haar leefruimte zich tot één kamer. Regelmatig kaart zij dit probleem aan bij haar man. Hij vindt dit vochtig onderkomen ook niet leuk, maar wimpelt haar klachten – in haar ogen – nogal snel af. Hij heeft andere zorgen en bezigheden. Van ’s morgens vroeg tot ’s avonds laat is hij het huis uit voor de Nederlandse lessen en een VDAB-opleiding. Hoewel beide partners de kwaliteit van het huis als een probleem beschouwen, is het toch vooral de vrouw die hier de lasten van draagt. Zij is soms immers,

zeker in het begin van haar verblijf in België, letterlijk³⁹, maar meestal figuurlijk opgesloten binnen de grenzen van haar huis.

2. Van het ‘huis van de man’ naar het ‘huis van de vrouw’.

Met het huwelijk wordt de vrouw over de drempel van een nieuw huis gedragen. In migratie is dat niet anders. De vrouw zal zich deze nieuwe ruimte eigen moeten maken om er de vrouw des huize te kunnen worden. Ze kan dit doen door het huis zodanig te transformeren, dat het, ondanks de verschillende indeling, op haar vertrouwde woonomgeving gaat lijken.

In Marokko vormt het huis een gesloten eenheid met weinig vensters, soms omgeven door rasterwerk. In migratie komen vrouwen vaak in een huis met grote ramen terecht. Veel Berberfamilies gebruiken dan gordijnen en jaloezieën om het huis af te sluiten, zeker wanneer onbekenden of burens makkelijk het huis binnen kunnen kijken. Zo recreëren zij dit traditionele element. Wie geen last heeft van ‘binnenkijkers’, doet dit niet noodzakelijk (Cammaert 1985: 179-180).

Drie woningen zijn deels geschilderd in hevige kleuren: paars, oranje,... die doen denken aan de kleurrijke kledij van de plattelandsvrouw⁴⁰. De huizen van de plattelandsvrouwen (Layla en Iman), die nooit in de stad gewoond hebben, zijn opvallend versierd met vele plastieken bloemen. Tapijten vinden we bij elke familie terug. De meeste huizen bevatten, net zoals in Marokko, weinig meubelstukken⁴¹. Vaak worden typisch goedkope en populaire meubelstukken uit het nieuwe land samen geplaatst met objecten die aan de Marokkaanse, Berberse en Islamitische wereld doen denken. We vinden verder veel decoratieve elementen, die verwijzen naar het thuisland⁴²: schilderijtjes, foto’s van Marokkaanse landschappen en van verwanten,... Bij veel gezinnen is ook religieuze decoratie aanwezig⁴³: ingekaderde teksten uit de koran, een klok die oproept tot gebed,....

Het versieren van de muren met afbeeldingen van personen en van landschappen zag ik in Marokko amper. In België komt dit vaker voor. Deze decoratieve elementen wijzen op het in stand houden van een psychologische band met het thuisland. Zo worden materiële elementen, die in de thuiswereld geen evidente functie vervullen, in migratie met betekenis geladen (Cf. Salih 2001:667 & Cammaert 1985:84, 181-182).

---

³⁹Sommige Berbermannen vertrouwen de vreemde omgeving niet en zullen daarom, uit veiligheidsoverwegingen, hun vrouw verbieden om het huis te verlaten zonder zijn aanwezigheid (Cammaert 1985: 178). Dit was expliciet het geval bij één van de zeven vrouwen van het onderzoek.

⁴⁰Alleen het huis van Fatima is opvallend donker en weerspiegelt de kleuren van de man en van de vrouw, die het huis verlaat.

⁴¹Slechts twee huizen staan vol met meubels.

⁴²Slechts bij Amal, gehuwd met een Marokkaan van de tweede generatie, was dit omzeggens niet het geval.

⁴³Alleen Aya vormt hierop een uitzondering. In haar woning was geen religieuze decoratie te bespeuren.

Ook de Tv en de schotelantenne vormen aspecten, die de vrouw helpen haar 'thuis' te reconstrueren. Soms zijn meerdere Tv's aanwezig, alsook Cd-spelers, video's, Dvd-spelers. De helft van de Belgische Berberhuizen vertoonden opvallend grote, open ruimtes. Alle meubelstukken worden hieroe zo ver mogelijk aan de kant geschoven. Zo benadert de indeling van de woning die van het thuisland. Deze indeling laat toe om de ruimte voor verschillende doelen te gebruiken, waardoor een dynamisch karakter ontstaat. Een voorbeeld van dynamiek is het multifunctionele gebruik van de kleine tafel. Deze kleine, lichte tafel met bijpassend plasticen tafelkleed, wordt verschoven naargelang het tijdstip van de dag. Veel gezinnen eten aan deze tafel, men serveert er de thee, maakt er zijn huiswerk... Soms is deze lichte en 'mobiele' versie vervangen door een zwaardere salontafel, maar zelfs dan wordt die verplaatst in functie van de noden. Elk gezin bezat, naast de kleine, multifunctionele tafel, ook een grote, westerse 'eettafel'. Het gebruik van deze tafel varieert. Sommige gezinnen gebruiken de hoge tafel voor het nuttigen van de maaltijd, terwijl de kleine tafel dienst doet voor de theeceremonies. Andere gezinnen eten nooit of sporadisch aan de grote tafel en gebruiken steevast de 'salontafel'. Soms staat deze grote tafel letterlijk in een hoek van de kamer 'geperst', wat aangeeft dat zij niet dezelfde 'centrale' plaats inneemt als bij de meeste Vlaamse gezinnen (Cf. Cammaert 1985:183).

Bij een tafel, groot of klein, hoort natuurlijk ook een maaltijd. Vele vrouwen koken met de middelen die ze hebben zo goed mogelijk op de traditionele manier. De maaltijden zijn ook, net zoals thuis heel uitgebreid. De ingrediënten vinden ze voornamelijk in Brussel, maar ook een aantal Marokkaanse en Vlaamse winkels uit het Leuvense worden bezocht. Af en toe voert men in de keuken een meer 'Westers' experiment uit en soms worden 'typische gerechten' van het thuisland aangevuld met Westerse elementen. Men eet dan bijvoorbeeld een mengeling van Marokkaans en Vlaams brood bij de tajine...

Ook de 'manier van tafelen' uit het thuisland, wordt vermengd met nieuwe elementen. Het ene gezin eet aan de kleine tafel met de rechterhand uit één grote schotel, het andere gezin eet aan de hoge tafel en gebruikt naast rechterhand en de grote schotel, eveneens een bord, een mes en een vork (Cammaert 1985: 187).

In de ruime context van migratie zien we twee tendensen van adaptatie aan de omgeving. Bij aankomst zit de Berbervrouw vaak 'opgesloten' binnen de vier muren van haar huis of appartement. Van hieruit zal zij haar wereld opbouwen en uitbreiden naar een vrouwennetwerk. Op een eerste niveau zien we enerzijds dat de vrouw het huis zoveel

mogelijk aan het thuisland aanpast. Anderzijds neemt ze gaandeweg ook nieuwe materiële elementen uit het gastland op. Vaak zal ze bepaalde tekens doorlaten, maar er een andere inhoud en gebruik aan geven. We spreken dan van ‘selective permeability’. Op die manier zal de Marokkaanse vrouw in migratie gaandeweg het ‘huis van haar man’ transformeren in een vrouwelijke thuis, die haar ‘dubbele thuiswereld’, haar ‘dubbel behoren’ visualiseert.

Ook het eten en de eetgewoonten reflecteren de dubbele of multipele identiteit die stilaan gecreëerd wordt. Ingrediënten uit het thuisland worden gecombineerd met ingrediënten uit het nieuwe land. Daarenboven smeedt voedsel een gevoel van behoren en van identiteit. De consumptie van voedsel is een symbolische incorporatie van de plaats die het oproept.

Op deze manier construeren Marokkaanse Berbervrouwen een thuis in het buitenland, die hun ‘vertrouwde’ én hun ‘nieuwe’ wereld bevat. Salih (2001:667) stelt zich hierbij de vraag of deze transnationale constructie van een ‘thuis’ voldoende is om het gevoel van afscheuring en discontinuïteit te kunnen overwinnen: *‘Kunnen we op die manier Marokkaanse migrantenvrouwen en hun families definiëren als echt simultaan levend in twee landen?’*

Op dit eerste niveau vinden veranderingen en verschuivingen plaats in de wereld van de Berbervrouw, maar niet in die mate dat het gehele Berbersysteem in vraag gesteld wordt. Tenslotte vindt dan een groeiende adaptatie aan de omringende cultuur plaats. Men evolueert in de richting van grotere culturele similariteit. Bepaalde gebruiken gaan voortvloeien uit een interactie tussen de eigen gebruiken en die van het gastland.

Een tweede niveau van adaptatie zorgt er pas voor dat het Berbers grenzensysteem aan het wankelen gebracht wordt. Op dit niveau situeren zich het ontstaan van de nieuwe vrouwennetwerken. Deze grensoverschrijding is vooral op psychologisch vlak heel belangrijk. De aard van de nieuwe relatie doet er minder toe. Wanneer de vrouw haar woning verlaat en stilaan een netwerk uitbouwt, overschrijdt ze een nieuwe grens, namelijk de grens tussen haar eigen wereld en de Europese wereld. Als vrouw begeeft zij zich dan in de wereld van de man én in de Westerse wereld (Cammaert 1985: 207- 211). Dit tweede niveau van adaptatie komt hieronder uitgebreid aan bod in ‘drempel 4’.

Drempel 4: De slakkenvrouw komt uit haar huisje en vormt een vrouwennetwerk.

Het belang van ‘de school’.

We zagen reeds drie drempels die de vrouw overschrijdt. De eerste drempel is het huwelijk, de tweede drempel vormt de grens van het land en een derde drempel die ze overschrijdt laat

haar binnegaan in haar nieuwe huis. In dit huis zal zij, zeker in het begin van haar migratie, ‘noodgedwongen’ veel tijd doorbrengen. Tijd die ook nodig is om het huis dat haar man ‘uitkoos’ te transformeren tot de kern van de vrouwelijke ruimte. De huisinrichting zal mettertijd een soort van dubbel thuisfront gaan symboliseren. De vierde drempel leidt haar het huis weer uit, externe wereld in.

Het is anno 2005 nog steeds zo dat vrouwen in de eerste dagen, weken of maanden voornamelijk aan het huis gekluisterd zijn. Zij zijn in het begin dan ook volledig aangewezen op hun slakkenhuisje. Deze ‘schelp van vertrouwde elementen’ vormt hun eerste bron van informatie en hun eerste bron van hulp. Ook al is hun wereld in die periode tamelijk gesloten, toch is het slakkenhuis, ook in het begin van de migratie op een aantal vlakken permeabel. Hierdoor sijpelt informatie uit de buitenwereld het huis binnen. Zo maakt de vrouw op een ‘veilige’ manier kennis met de buitenwereld, zonder een effectieve stap over de drempel te moeten zetten.

Een eerste ‘veilige’ vorm van contact met de buitenwereld vormen de gesprekken met man en kinderen. De man vormt in het begin van de migratie vaak de enige contactvorm voor de vrouw op volwassen niveau. Het kind krijgt in migratie een rol als mediator toebedeeld. Het brengt dan informatie vanuit de buitenwereld binnen. Dit beïnvloedt de relatie tussen moeder en kind. Wie zeer jonge kinderen heeft kan uiteraard niet over deze informatiebron beschikken. De informatie die de vrouw verwerft via haar huisgenoten is echter niet afdoende om haar uit haar isolement te halen. Een tweede ‘veilige’ vorm van contact is de Tv. De Tv is niet alleen een bron van contact met de buitenwereld, maar is tevens, zoals we verderop nog zullen zien, een belangrijke bezigheids- en vrije tijdsfactor voor de vrouwen. De Tv is, zoals in het thuisland, een mediërende factor tussen de interne en de externe wereld. In migratie medieert het toestel tevens tussen de bekende wereld en het onbekende westen. Immers, ook al woont de vrouw reeds in het Westen, het is voornamelijk via de Tv dat ze met de buitenwereld in contact komt. Zeker in het begin van de migratie. Tv is dan vaak enige manier om de vrouw uit haar isolement te halen. Ze gebruikt het toestel meer dan in Marokko. In eigen land was Tv-kijken een nevenactiviteit, waaraan de hele familiegroep participeerde. Het had een unificerende functie. In België wordt het een essentiële tijdsvulling voor de vrouw. De beeldbuis krijgt in Europa trouwens een scheidende functie. Men kijkt in stilte, waardoor de mannenwereld van de vrouwenwereld gescheiden wordt. De vrouwen vergelijken de andere, Westerse wereld, die ze op Tv zien, met de eigen levensruimte (Cammaert 1985:184-185, 191, 213).

We zagen nu hoe informatie uit de wereld het huis binnendringt. Dit is voor de vrouw een veilige voorbereiding op haar daadwerkelijke stap in de buitenwereld. Volgens Cammaert zal de vrouw in migratie na een relatief korte of lange periode, de grens van haar nieuwe woning ook effectief gaan overschrijden. Dat doet door het overwinnen van een aantal drempels. Dit betekent evenwel niet dat ze gaat doordringen tot alle domeinen van de buitenwereld. Ze tracht de grensoverschrijding te actualiseren volgens de basisstructuren die geldig waren in haar traditionele thuiswereld.

1. Subdrempel 1: taallessen

De nieuwkomersvrouw zal contacten gaan leggen met vrouwen uit de buurt. Wanneer er meerdere Marokkaanse vrouwen in eenzelfde gebouw leven, zal dat makkelijker gaan, vooral wanneer de bewoners uit dezelfde Berberstreek afkomstig zijn. Het contact met Berbers is vooral van belang voor plattelandsvrouwen, aangezien zij vaak alleen het Berbers machtig zijn. Af en toe spelen interne conflicten uit het thuisland een rol. Soms worden deze conflictgrenzen overbrugd. Ook contacten met niet-Marokkaanse vrouwen komen voor. De houding van niet-Marokkaanse buurvrouwen kan hierbij een belangrijke rol spelen. De participatie van niet-Marokkanen aan het netwerk wordt echter vertraagd door de ideeën van Marokkanen over Europa, door de taalverschillen en door de houding van sommige Vlamingen. Cammaert bestempelt het spel van wederzijdse uitnodigingen met andere (Berber)vrouwen, als de eerste terreinuitbreiding of grensoverschrijding vanuit de woning naar de wereld.

20 jaar na publicatie van het werk van Cammaert, vormt niet het contact met (Berberse of Marokkaanse) buurvrouwen de eerste drempeloverschrijding naar de externe wereld, maar wél de stap richting Nederlandse les. Het is het informele circuit van opvang en hulpverlening, dat de vrouwen tot aan de lessen brengt. De meeste vrouwen werden door hun vader, man of broer ingeschreven voor de taallessen. Over het algemeen weten ze niet exact hoe ze bij de lessen Nederlands en bij de cursus Maatschappelijke oriëntatie terechtgekomen zijn. Hun man of vader heeft dit geregeld, maar verder... Alleen de hoger opgeleide vrouwen vormen hierop een uitzondering. Ook zij werden op weg geholpen door hun mannelijke voogd, maar hebben wel meer kennis van procedures en instanties en dergelijke. Voor vele vrouwen is de stap naar de school een eerste echte stap in de buitenwereld. Een eerste stap richting zelfredzaamheid ook. Hierdoor breidt hun territorium buitenshuis uit, hierdoor maken zij gebruik van het openbaar vervoer, hier leggen zij de basis van het

vrouwennetwerk en hier maken zij in een veilige context kennis met een aantal Vlaamse vrouwen. De cursussen zijn een officiële kennismakingssituatie. Hierdoor kan het spel van uitnodigingen op gang gebracht worden.

Er blijft echter sprake van een begrensde vrouwengroep of vrouwennetwerk. Want de lessen worden in Leuven (Casa Blanca, Kessel-Lo) alleen voor vrouwen georganiseerd. Ook blijft de ruimte waarin de vrouwen zich begeven, een zeer veilige en begrensde ruimte. De leeromgeving is immers grotendeels georganiseerd in functie van de doelgroep. We zien dan ook dat de vrouwen hun vrouwelijke ruimte uitbreiden en een netwerk opbouwen in 'relatief veilige' omstandigheden. Het opgebouwde vrouwennetwerk bestaat voornamelijk uit Marokkaanse vrouwen. Vrouwen met een andere nationaliteit of godsdienst, rekent men tot de 'kennissen'.

Anders is het voor de schoolgaande jeugd. Ook zij overschrijden een eerste subdrempel dankzij hun inschrijving in de middelbare school, maar daar komen zij niet in een evenzeer beschermde omgeving terecht. De onthaalklas, met andere nieuwkomers, biedt bescherming, maar is wél gemengd. We merken dat voor deze middelbare schoolstudenten de drempeloverschrijdingen elkaar veel sneller opvolgen. Zij zitten in een gemengde groep en zijn de hele dag door omringd door de autochtone bevolking. De meisjes bouwen in deze context een vriendengroep uit, die vanaf het begin veel multicultureler is. De school en de vriendengroep vormen voor hen de belangrijkste informatie- en referentiekkanalen.

Het emancipatorisch effect van scholing

We haalden hierboven vooral het belang van de lessen (NT2) aan, in functie van het uitbreiden van het vrouwennetwerk en de vrouwenwereld. Maar natuurlijk reikt het emancipatorisch effect van scholing verder dan een opbouw en uitbreiding van de vrouwengroep en dan het veilig verwerven van kennis over de omgeving en hoe er mee om te gaan. Scholing 'an sich' is ook belangrijk. In moderne samenlevingen is educatieverwerving immers één van de essentiële voorspellers van het succes van de levensloop. Onvoldoende scholing kan tot uitsluiting leiden. Een sleutelaspect in de achterblijvende integratie van de Noord-Afrikaanse populatie in Europa is hun lage educationele verworvenheid. Echter, niet etnische origine vormt de verklaring voor hun lage schoolse verwervingen, maar wel de socio-economische kenmerken van de regio van herkomst. In 1992 was het moeilijk om in België Berberse meisjes te vinden die de secundaire school afmaakten of die een hogere opleiding genoten hadden. Anno 2005 lijkt er, althans voor de Berbergroep waarmee ik

kennismaakte in een studentenstad die Leuven is, een lichte verandering te zijn opgetreden. De drie tolken, meisjes van de tweede generatie, volgen een hogere opleiding na hun secundaire studies. Onder de zeven nieuwkomersvrouwen bevinden zich twee hogeschoolden, vier matig tot goed gealfabetiseerden en één analfabete. Scholing vinden alle vrouwen belangrijk, maar dit komt niet voor iedereen op de eerste plaats. Ook de mate waarin men geschoold wenst te zijn en de definitie van ‘scholing’ die men hanteert, varieert. Aangezien de vrouwen niet van een terugkeer dromen, vinden zij het wenselijk om minimaal de taal te leren. Al is het maar vanuit de ondervinding, dat dit een grote troef is bij het vinden van werk. Wie een basisdefinitie van ‘scholing’ hanteert, beschouwt het leren van de taal als onderwijs. Wie een meer veeleisende definitie van scholing hanteert, spreekt over het behalen van een diploma (hoger onderwijs).

Een aantal factoren zijn kenmerkend voor hoger opgeleide Berbervrouwen. Ze stimuleren het uitbouwen van een studiercarrière. In de eerste plaats is aanmoediging door anderen belangrijk. Vooral de opinie en houding van de ouders ten aanzien van studies spelen hierbij een rol. Ten derde is ook speciale buitenschoolse studiebegeleiding een motiverende factor. De-identificatie is een vierde belangrijk element. Vrouwen willen dan niet worden zoals hun moeder. Voor de hoog opgeleide *Amal* was dit zeker het geval:

‘...Want mijn familie heeft niet de kans gehad om te studeren. Ik praat niet over deze generatie, maar bijvoorbeeld over de generatie van mijn grote zus en mijn ouders. Vooral de vrouwen hebben niet veel kunnen doen, ze hebben niet kunnen werken, ...ze hebben hun studies vroeg moeten onderbreken. Ik wil niet hetzelfde doen als zij. Ik wil het beter doen of iets extra doen. Hoe zeg je het... ik wil niet worden als een papegaai, die alleen zegt: “Voilà dat is wat mijn moeder gedaan heeft en ik doe hetzelfde”. Neen ik wil iets beter doen, iets extra zeg maar... Dat wil zeggen: lezen, soms activiteiten doen [...] Maar verder heb ik niets speciaals, alleen mijn studies. Ik wil iets doen daarna, ik wil niet hetzelfde doen of misschien wil ik beter zijn dan anderen, ...ja ik wil graag iets speciaal zijn in de familie, ja zelfs als ik kinderen heb en nu ik getrouwd ben, dan zal dat me niet tegenhouden mijn studies af te maken. Ik ga me niet alleen bezig houden met de kinderen. Ok ik zal me bezig houden met mijn kinderen en met mijn man en mijn huis, maar ik wil ook iets voor mij. Bijvoorbeeld tekenen of activiteiten doen in dat domein. Ik hou van tekenen. Dat lijkt me leuk. En dan zijn er vrouwen die zeggen: “Maar je zal geen tijd hebben met je man en met je kinderen”. Daar trek ik me niets van aan. Ik doe wat ik wil, ja. (Amal 06/04/2005)

Het feit dat Amal de jongste telg is uit een grote familie kan haar studiercarrière positief beïnvloeden hebben. Oudere dochters moeten immers vaker dan hun jongere zussen meehelpen in het huishouden. Hierdoor blijft minder tijd over voor studies.

Een zesde factor is de financiële situatie van het gezin waarin men opgroeit. Een zevende element is het voorhanden zijn van voldoende informatie. Zo merken we bij de jonge *Hanan*, die middelbare studies volgt, en bij haar ouders een gebrek aan kennis over de mogelijkheden die er bestaan op vlak van studies en studiefinanciering. Net zoals de andere lagergeschoolde vrouwen, wil zij voornamelijk studeren met het oog op een concrete job.

Ook de materiële condities van de omgeving zijn belangrijk. Een plekje om te studeren is een must, maar dat is niet in elk nieuwkomershuis terug te vinden. Of de attitude ontbreekt (en/of) het huis is van slechte kwaliteit. Een negende aspect dat de motivatie beïnvloedt, is de peergroep. Van belang zijn contact en uitwisseling met een peergroep, bestaande uit zowel Marokkaanse als (vooral) niet-Marokkaanse leden. Een tiende aspect is het tijdsperspectief. Er moet in de toekomst gepland kunnen worden. Een laatste bepalende factor is uiteraard het individu en zijn persoonlijke beslissingen. (Cammaert 1992:87-102 & Courubage 2005: 223-226).

Ter besluit onthouden we uit eigen onderzoek vooral dat een zekere vorm van 'scholing' door iedereen, mannen én vrouwen belangrijk geacht wordt. Toch gaat de schoolcarrière van de mannelijke gezinsleden vaak voor op die van de vrouwen. Zeker bij financiële problemen.

Wie een basisdefinitie van scholing hanteert, zal makkelijker afhaken bij praktische en financiële problemen. Wie onder studeren méér catalogeert dan het louter beheersen van de geschreven en gesproken taal, zal niet alleen studeren omwille van mogelijke werkgelegenheid, maar evenzeer omwille van het emancipatorische effect van het leren zelf. Bij financiële en praktische moeilijkheden zal deze groep minder snel geneigd zijn om af te haken. Men stelt dan soms 'uit', maar schrijft studeren zeker niet 'af'.

We merken doorheen de verschillende gesprekken ook dat het schoolsysteem en de verschillende scholingsmogelijkheden niet voldoende gekend zijn bij de nieuwkomersgezinnen. Tenslotte valt het op dat de nieuwkomersvrouwen die in Marokko (of in België) studeren, niet de gezinsoudsten zijn. Het zijn de jongere telgen van het gezin, die de tijd hebben om te studeren, die ambitieus zijn, die 'anders' willen zijn dan hun moeders (de-identificatie) en die kunnen rekenen op een steunende achterban.

2. Subdrempel 2: groepsactiviteiten in een ‘beschermde’ omgeving.

Vrouwen die hun kinderen in de externe wereld naar school brengen, zetten volgens Cammaert een tweede belangrijke stap. Het traditionele gedrag verandert: men begeeft zich in de stad, de mannenwereld bij uitstek. In Marokko kende de vrouw deze externe wereld een beetje. Ze kreeg hierover informatie via verschillende kanalen. Via de mediërende oude vrouwen, via gesprekken met jongeren, via het eigen opmerkingsvermogen, ... In (het begin van) de migratie is die externe mannenwereld echter een volledig onbekende wereld. De man kan een belangrijke rol spelen bij het zetten van deze tweede stap richting onbekende externe wereld⁴⁴ (Cammaert 1985: 190-194).

Geen van de geïnterviewde vrouwen hoeft vandaag kinderen naar school te brengen. We vinden echter wél een andere subdrempel terug. Als tweede subgrensoverschrijding zou ik willen duiden op de deelname aan groepsactiviteiten, die verband houden met de lessen en die georganiseerd worden door de ‘Integratiedienst’, door het ‘Onthaalbureau’,... De lessen Nederlands vormen een eerste gelegitimeerde reden om de buitenwereld te betreden. Wanneer vrouwen eveneens het huis verlaten om deel te nemen aan andere activiteiten, zoals yoga, aerobics, infosessies allerhande, ..., die binnen diezelfde veilige cocon georganiseerd worden, dan zetten ze een tweede stap.

Niet elke vrouw ‘kan’, ‘mag’ en ‘wil’ deze stap echter zetten. Een paar voorbeelden:

Fatima zette de eerste stap buitenshuis onder begeleiding van haar man. Ze gaat naar ‘school’ en neemt ondertussen ook deel aan verschillende activiteiten die georganiseerd worden voor allochtonen. Zij ontwikkelde stilaan een klein vrouwen netwerk, waarbij soms een bezoek op het programma staat. Anders is het voor *Iman*, die wel deelneemt aan de lessen, maar niet ‘mag’ deelnemen aan andere activiteiten. Zij maakt deel uit van het vrouwen netwerk van *Fatima*, maar mag als getrouwde vrouw niet op bezoek gaan bij haar vriendinnen. Tenslotte is er *Aya*. Zij overschreed op korte tijd de eerste twee drempels, maar omwille van haar zwangerschap en omwille van stukgelopen contacten, keerde ze terug naar de kern, naar haar woning.

3. Subdrempel 3: Hoogdrempelige activiteiten in een ‘beschermde’ omgeving.

Een derde grensoverschrijding is het ontmoeten van andere vrouwen in de externe wereld. Uit de contacten die Berbervrouwen aan de schoolpoort leggen, ontwikkelt zich een spel van bezoeken. Deze vrouwenbijeenkomsten breiden progressief uit. Toch blijft er sprake van een

---

⁴⁴Wij zagen hierboven reeds dat in de huidige situatie de man, al bij het overschrijden van de eerste subdrempel, een belangrijke rol speelt bij het uitbouwen van een vrouwen netwerk en vrouwenwereld (= de vierde drempel) door zijn vrouw.

begrensde groep. De participanten zijn namelijk enkel vrouwen en er is eerder sprake van het uitbouwen van een netwerksysteem, zoals in de stad, dan van het uitbouwen van een vrouwengroep, zoals op het platteland. De vrouw overschrijdt de grens van haar woning naar buiten toe, maar ze treedt niet binnen in het externe milieu. Eerder past zij de traditionele principes van relatieopbouw toe op een nieuwsstedelijke omgeving en bouwt zo een vrouwennetwerk uit (Cammaert 1985: 190-194).

In de nieuwe context overschrijden de vrouwen een derde drempel wanneer zij deelnemen aan georganiseerde uitstappen met een hogere drempel (Bokrijk, de zee...) of wanneer ze op eigen houtje met een aantal vriendinnen (dus niet onder begeleiding) aan activiteiten deelnemen: een uitstap naar het wereldfeest te Leuven, een dagje winkelen op de braderie,... Dit zijn activiteiten in de externe wereld, waarvan ze soms tijdens de lessen op de hoogte worden gebracht, activiteiten die niet georganiseerd en begeleid zijn, waarbij de vrouwengroep kleiner is en waarbij er iets meer met de autochtone bevolking in contact getreden wordt. Op Aya en Iman na, bevonden alle vrouwen zich in deze fase. Dit is echter niet zo evident. Het merendeel van de Marokkaanse vrouwen is immers moeilijk te bereiken en deelname aan georganiseerde uitstappen ligt vaak moeilijk (Ingrid Stouffs 28/07/2005). De vrouwen die ik leerde kennen, zijn wat dit betreft waarschijnlijk meer geëmancipeerd.

4. Subdrempel 4: De ‘bescherming’ voorbij.

Een vierde subdrempel zijn de effectieve contacten met de autochtone bevolking. Een volledige blootstelling aan ‘de ander’, een deelname aan activiteiten uit het Vlaams sociaal-cultureel en vrije tijdsleven. Deze drempel werd door geen enkele vrouw overschreden.

Ondertussen zagen we dat de vrouwen uit het onderzoek, met behulp van hun mannelijke verwanten, de eerste stap over de drempel van hun woning zetten. Een sleutelmoment is de inschrijving voor en deelname aan de lessen NT2 (en MO). Scholing vormt een acceptabele reden om de grenzen van het huis te overschrijden. Al is het maar omdat een (in het Nederlands) geschoolde vrouw haar kinderen meer hulp en kansen kan bieden in de opvoeding. De stap naar de school vormt voor de vrouwen, naast kennisverwerving, het begin van de uitbreiding van hun vrouwennetwerk én het begin van een ‘veilige’ kennismaking met de externe wereld.

De (mannelijke) familieleden begeleidden de stap naar de buitenwereld (subdrempel 1: NT2). Net zo begeleidt de Integratiesector de stap naar ‘leren’ en naar activiteiten in een eerder

gesloten en begeleide groep (subdrempel 2 & 3)⁴⁵. Een deel van de geïnterviewde vrouwen heeft de derde subdrempel reeds overgestoken. De vierde beschreven drempel is echter moeilijker te overbruggen:

'Migranten van de eerste generatie komen immers niet in contact met grote delen van de Belgische culturele realiteit. Sociaal hebben ze zich nooit bij de meerderheid gevoegd en de contactzone tussen de twee groepen is eng gebleven. Ze leven verder in de eerder gesloten wereld van hun Berbercultuur. De migranten passen hun cultureel systeem traag aan de nieuwe context aan. In verschillende opzichten hangen ze vast aan het oude referentiekader en vertrouwen ze op hun beproefde waarden.' (Cammaert 1992:87-89)

Meer dan tien jaar later lijkt deze uitspraak voor vele nieuwkomers dus nog te gelden. Zij nemen voornamelijk deel aan activiteiten die zich binnen de tweede en derde subdrempel situeren. Deze activiteiten zijn voornamelijk georganiseerd door de integratiesector en vormen een parallel aanbod voor nieuwkomers en voor allochtonen, naast het aanbod voor de autochtone bevolking. Dit parallelle aanbod is belangrijk voor de vrouw. Zij kan zo gestaag de eigen wereld en het eigen netwerk uitbreiden. Het aanbod biedt echter slechts in beperkte mate een verruiming van de wereld van de nieuwkomersvrouw. De stap over de vierde subdrempel, naar het autochtone aanbod toe, kan haar beperkte wereld nog ruimer maken. Het begeleiden naar en het overschrijden van deze vierde subdrempel (naar het autochtone sociaal-culturele en vrijetijdsleven), blijft echter op een laag pitje staan.

Drempel 5: naar de hulpverlening

Stap voor stap betreden de vrouwen de wereld buiten het huis. Ze creëren netwerken en maken kennis met het gastland. Alle vrouwen die ik ontmoette, zetten hun eerste stappen buiten het huis met de hulp van en onder begeleiding van een (meestal mannelijk) familielid. De aanwezige familie, schoonfamilie of vrienden van de echtgenoot vormen voor de vrouwen de eerste schakels in het contact met de 'buitenwereld'. Ze maken hen wegwijs in de nieuwe

⁴⁵ Er wordt voornamelijk gefocust op de eigen activiteiten en op de eigen doelgroep, namelijk allochtone vrouwen.

omgeving⁴⁶. Zo werden Fatima en Hanan bijvoorbeeld voor het eerst rondgeleid in Leuven (o.a. een bezoek aan de Carrefour), door een Youssefs Brusselse vriend en zijn dochters.

Deze veelal Marokkaanse cocon vormt voor de vrouwen ook een vangnet bij problemen. Wanneer dit ‘vangnet’ niet optimaal functioneert, niet meewerkt of foutieve informatie verspreidt, wordt het voor de vrouwen echter moeilijker om de eerste stappen in de externe wereld te zetten. De meeste vrouwen zijn bij hun aankomst niet op de hoogte van de onthaalinitiatieven die er voor hen te vinden zijn. Zij rekenen voor hun onthaal op hun partner en op hun (schoon)familie. Ze zien het expliciet als de taak van de man om hen wegwijs te maken in de nieuwe omgeving en daar hoort dan ook de inschrijving voor de taallessen en dergelijke bij (Timmerman 2000:212). Zij verwachten zich aan een informele opvang en die krijgen ze meestal ook. Het hulpverleningsconcept, de maatschappelijk assistent waar ze met hun vragen terecht kunnen, kennen ze niet of amper.

‘Immers, in Marokko doe je iets voor je familie, maar voor een andere persoon...dat zit niet in de cultuur, je kan alles doen voor je familie of zelfs voor je burens, maar je moet niet vragen dat ze voor iemand iets zouden doen... niet dat er geen solidariteit is onder de Marokkanen... een buur is familie hé, ze noemen dat geen burens. De familieband is geweldig groot, maar...’
(Ingrid Stouffs 28/07/2005)

Wanneer we hierbij bedenken dat vele onthaalinitiatieven in de buitenwereld gesitueerd zijn en dus (door de vrouw) zelf opgezocht dienen te worden, dan kunnen we spreken van een dubbele drempel naar de hulpverlening toe. Enerzijds is er een culturele drempel. Men kent de onthaalinitiatieven niet en men is het niet gewoon om met vragen naar officiële instanties te gaan. Anderzijds bevinden de hulpverlenende instanties zich in de externe wereld, die niet alleen de mannenwereld is, maar ook de Europese wereld. Weinige instanties gaan op huisbezoek. Dat maakt dat de vrouw de drempel naar de mannenwereld én naar de onbekende, Europese wereld moet kunnen overschrijden om in contact te komen met de hulpverlening.

Het slakkenhuis vormt de eerste hulpbron in migratie. Dat de vrouwen niet altijd op een directe manier in contact treden met de hulpverlening, hoeft dus op zich geen probleem te zijn

---

⁴⁶Opm.: Aangezien er bij aankomst nog geen echt vrouwen-netwerk of vrouwengroep is waarlangs men informatie verkrijgt, is de vrouw op de mannenwereld aangewezen voor het verkrijgen van kennis over de nieuwe omgeving. We hadden het er al over, dat beide seksen het gewoon zijn om informatie uit de eigen sekse-groep te ontvangen. Deze relatief nieuwe situatie kan dan ook voor communicatieproblemen zorgen, waardoor de man bijvoorbeeld geen informatie weet te geven, die voor de vrouw en haar wereld van belang is.

(al kan dit in sommige gevallen natuurlijk wel). Veel problemen kunnen immers via het informele netwerk opgelost worden. Wanneer men toch de stap naar een eerder onbekende, officiële vorm van hulp zet, zijn er verschillende mogelijkheden. Sommige vrouwen laten het oplossen van de ondervonden problemen volledig over aan hun echtgenoot. Het is zijn taak. Andere vrouwen stellen zich achter de schermen actief op. Zij maken gebruik van de geboden hulpverlening door hun man op pad te sturen. De hulpinstanties liggen immers in zijn 'wereld'. Het gebeurt ook (maar minder) dat man en vrouw zich samen naar een bepaalde instantie begeven. Op haar eentje zal de nieuwkomersvrouw echter niet zo snel op pad kunnen gaan om hulp te vragen. *'... Ergens mogen zij zelf geen stappen zetten. Dat wordt niet gezien als een goede karaktertrek... Een assertieve vrouw zijn in Marokko is bijna zoveel als een slechte vrouw zijn. En als je zo opgevoed wordt, dan ga je al geen initiatief nemen of naar de maatschappelijk assistent gaan met je vragen,...'* (Ingrid Stouffs 28/07/2005) Vaak maakt het gezin in zijn geheel wel gebruik van de aangeboden dienstverlening, maar zelden de vrouw op zichzelf.

De enige vrouwen die wél meer actief op stap gaan en in de externe wereld hun vragen stellen, zijn Amal en Layla. *Amal* groeide op in de geëmancipeerde stad Meknes en voltooit hogere studies. *Layla* is wat dit betreft haar tegenbeeld. Ze woont uitzonderlijk als vrouw alleen, ver van haar ouders en kan dus geen beroep doen op een echtgenoot of vader om zich met externe zaken bezig te houden. Zij is verplicht om uit haar huisje te komen en de wereld te verkennen. Deze tocht verloopt moeizaam. Enerzijds omdat ze de taal niet machtig is en omdat de structuren waarin ze terecht komt, nieuw zijn, anderzijds omdat ze nooit geleerd heeft om in de externe wereld 'mannenzaken' af te handelen. Voor haar geldt dan ook terecht de opmerking: *'...de vrouw, ... ze gaat inderdaad traag vooruit, maar je moet wel weten dat de stap die zij daar zetten, voor ons een evidente stap is, maar een hele grote stap in vergelijking met hun cultuur. Dus in die zin vind ik wel dat ze vooruit gaan en goed vooruit gaan en als dan de man...'* (Ingrid Stouffs 28/07/2005)

Eens de stap naar de Nederlandse les gezet is, komen de vrouwen als het ware automatisch in contact met een aantal officiële instanties. De stap wordt kleiner om, naast de informele hulpverlening, ook van de formele hulpverlening gebruik te maken. Opvallend is dat deze formele hulpverlening niet als zodanig geduid wordt en gekend is door de vrouwen. Wat vele vrouwen bijvoorbeeld benoemen als 'de school', waar ze Nederlands leren, is in feite een bredere samenwerking van initiatieven. *'De school is wat wij [de integratiedienst] de vrouwenwerking noemen. En de vrouwenwerking daaraan werkt Open School samen met*

ons. Ook de lessen maatschappelijke oriëntatie rond gezondheid en politiek etc. zetten we daarin, ... We doen ook een aantal keer per jaar aan yoga en een kinesiste komt jaarlijks oefeningen doen. In het begin van het jaar komt ook het CAW uitleg geven over hun werking. Dan noemt dat 'CAW', maar uiteindelijk wordt ook dat "school" voor de vrouwen. Om de maand komt het CAW naar "de school" en dan kunnen ze al hun administratieve en juridische vragen stellen. Ze weten dat ze bij die of die persoon terecht kunnen met hun vragen en het is vooral de naam die voor hen belangrijk is.' (Ingrid Stouffs 28/07/2005)

Het blijkt dat de vrouwen in mindere mate de instanties kennen, maar dat personen (van die instanties) hun wel bijblijven. In feite gaat het voor hen hier om de verdere uitbreiding van het 'informele' (vrouwen)netwerk. Ze weten dan bij welke personen ze terecht kunnen, maar (vaak) niet welke organisatie deze personen juist vertegenwoordigen⁴⁷. De vrouwen ervaren de stap naar de officiële instanties dan niet als een nieuwe stap. De hulpverleners en dienstverstrekkers worden in de vertrouwde, informele netwerkstructuur geïncorporeerd.

Het verder doortrekken van het informele karakter van de hulpverlening merken we ook aan het feit dat de vrouwen hun vragen in eerste instantie aan de lesgevers stellen. Eerder dan naar onbekende, bevoegde instanties te gaan, zal men een lesgever hulp vragen bij vertalingen of bij het invullen van formulieren. Deze personen behoren immers al tot de hun vertrouwde wereld.

Ook een 'autochtone onderzoekster aan huis' gaat uiteindelijk tot het informele netwerk behoren en wordt regelmatig met vragen geconfronteerd. Die worden meestal verpakt als terloopse opmerkingen (Cf. Ingrid Stouffs 28/07/2005). Pas na een grondige kennismaking komen meer expliciete informatie- en vertalingvragen naar boven. Een aantal gespreksonderwerpen komen regelmatig opnieuw aan bod. De erbarmelijke, vochtige of kleine huisvesting vormt een steeds wederkerend onderwerp. Zeker voor vrouwen en voor werkloze mannen, die meer binnen verblijven, vormt dit een bron van ergernis. Ook financiële problemen en onduidelijke rekeningen komen aan bod. Verder worden veel praktische vragen gesteld, rond de schoolplicht, rond het vinden van een crèche, rond het vinden van goedkope elektrische apparaten, ... Tenslotte komen, bij een minderheid van de gezinnen, ook problemen rond religieuze praktijken naar voor.

---

⁴⁷Dit geldt uiteraard niet voor alle vrouwen.

Deel IV: Een focus op het Vlaamse sociaal-culturele leven en het vrije tijdsleven

In deel III maakten we kennis met vijf drempels in het leven van de Berbervrouw in migratie. Wij zagen hoe ze een eerste grote stap zetten bij hun *huwelijk*. Een volgende drempel die ze overschrijden en die vaak aan dit huwelijk verbonden is, is de *migratie*. De vrouw verlaat de eigen woning en begeeft zich op korte tijd over verschillende landsgrenzen heen. In haar nieuwe thuisland overschrijdt ze dan een derde drempel: ze gaat het *huis* binnen, dat ze zal transformeren tot de *kern van haar vrouwenwereld*. Een vierde drempel die de vrouw overschrijdt is diezelfde huisdrempel, maar dan naar de *buitenwereld* toe. Ze zet de stap naar de school en ontmoet hier de eerste (niet-verwante) vrouwen van haar *vrouwennetwerk*. Een vijfde drempel tenslotte, is de stap naar de *hulpverlening*. Een stap die sommige vrouwen zetten, wanneer ze eenmaal de drempel van het huis naar buiten toe overschreden hebben.

1. Een vrouwennetwerk in de buitenwereld: de gelaagdheid van de vierde drempel

De vierde drempel, zo zagen we, is opgebouwd uit een aantal subdrempels. Ten eerste is er de stap naar de school ('taallessen') waar de vrouw andere Berbervrouwen tegenkomt. Daarna de deelname aan activiteiten die van hieruit georganiseerd of gepromoot worden ("beschermd" groepsactiviteiten), waardoor de vrouw een vorm van vrije tijdsbesteding uitbouwt, parallel aan het autochtone aanbod. Een derde subdrempel ("hoogdrempelige 'beschermd' activiteiten") vormen de (dag)uitstappen met organisaties voor allochtonen (Integratiedienst, Onthaalbureau,...) en de uitstapjes met vriendinnen naar activiteiten, georganiseerd vanuit een commercieel (braderie,...) of multicultureel (Wereldfeest,...) oogpunt.

Een vierde subdrempel tenslotte ("de 'bescherming' voorbij"), overstijgt het parallelle aanbod. Deze drempel wordt overschreden, wanneer zij hun netwerk uitbreiden naar de autochtone vrouwen toe en wanneer zij deelnemen aan activiteiten uit het reguliere aanbod, waar ze met deze Vlaamse vrouwen in contact komen.

Op deze vierde drempel, die in deel III reeds aan bod kwam, wil ik inzoomen, met de bril van sociaal-cultureel werker recht op de neus. Er zal dieper ingegaan worden op de verschillende subdrempels, we zullen het hebben over buurvrouwen, over het belang van de Nederlandse lessen, ... Om tenslotte te eindigen bij de vierde subdrempel, die bestaat uit de contacten met de autochtone bevolking en de deelname aan het autochtone sociaal-culturele en vrije tijdsaanbod.

1.1 Subdrempel 1: taallessen

De buren

Een eerste subdrempel in het vormen van een vrouwennetwerk is voor Cammaert de contacten die de Berbervrouw zoekt met haar buurvrouwen. Ook al beschouwen we dat contact in dit onderzoek niet meer als de eerste stap over de subdrempel, toch is het uitbreiden van het netwerk via de buren zeker een vermeldenswaardig thema. We merken immers dat de vrouwen bij wie het onderwerp aan bod kwam, best wel wat te vertellen hebben over de relaties met hun buren.

Zo blijkt dat de vrouwen niet zomaar bij onbekende buren zullen aankloppen. Er dient een vorm van officiële uitnodiging te zijn, vooraleer een eerste contact plaatsvindt, waaruit mogelijk een netwerk groeit. Zelfs wanneer de buren Berbers zijn, dan nog blijft een officiële kennismaking nodig. Wie in een Berberse buurt woont, bouwt dan ook niet noodzakelijk meteen contacten uit.

Fatima's buren waren wél de eersten aan wie zij dacht bij het uitbouwen van haar contacten. Als die maar eens over de vloer zouden willen komen met hun kinderen... Maar tot nog toe is dat niet gebeurd. Meer nog, haar man vertelt: 'Mijn buurman, die heb ik de eerste keer vanachter in de tuin een hand gegeven en dag gezegd. Nu wil ik hem steeds weer 'dag' zeggen, maar hij negeert mij en zegt geen woord tegen mij. Het enige wat hij nog tegen me gezegd heeft onlangs is: 'zeg ge moet uwen auto niet voor mijn deur parkeren hé.' (23/03/2005) Zijn vrouw vervolgt het verhaal: *'Die hiernaast woont, die is niet echt vriendelijk. Als een keer de radio aanstaat, dan begint hij al te kloppen op de ramen. Toen we eens bezoek hadden op een avond, waren we buiten een beetje aan het praten en de man van die familie was verschrikkelijk kwaad. [...] En wat doet hij? Hij kleedt zich uit en gaat in de tuin zitten en dat is wat beschamend voor ons. Een eindje verderop woont een dokter en die is wel heel vriendelijk, die zegt altijd dag en zo, maar deze mensen zeggen nooit dag. Er zijn vriendelijke en minder vriendelijke. Ik zou nochtans graag willen dat die vriendelijk zouden zijn, openstaan voor ons, dan kan ik koken en het eten met hen delen. Zoals die buurvrouw aan de overkant, toen we suikerfeest hadden, hebben we haar uitgenodigd en ze hebben met ons gebarbecued. We hebben samen gegeten. Dat vond ik leuk, want in de Islam heb je 'rechten van de buren'. In de Islam: 40 buren langs hier, 40 buren langs daar... Ik wil graag vriendelijk zijn voor de mensen en hen gebakjes geven en zo, maar als ze er niet voor*

openstaan...[...] Wat ik doe is ook voor anderen, ik verwacht niets terug. 't Is niet omdat iemand komt dat we anders gaan doen dan we zijn. We zijn onszelf, wat we voor onszelf maken, maken we ook voor de ander'.

Ze vertelt verder: 'Als we voorbij die oude man [in de straat] rijden, dan zwaait hij naar ons, dat is leuk. Ik heb medelijden met hem, want hij is echt oud. Als ik wist dat hij het aanvaardde, dan zou ik graag voor hem koken...[...]' (Fatima 11/04/2005).

Fatima laat in deze anekdote duidelijk zien dat ze het contact met haar burens belangrijk vindt en op prijs stelt. Voor haar is het zelfs meer dan een louter sociale aangelegenheid. Ze spreekt immers over de 'rechten van de burens in de Islam'. Ze ziet het als haar plicht om voor haar burens te zorgen. In de Koran en de Sunna vinden we inderdaad voorschriften over het omgaan met burens. Zo moet een moslim, wanneer hij het goed stelt, ervoor zorgen dat zijn burens geen honger hebben. Verder mogen moslims niemand schade berokkenen: 'Wie zijn burens beledigt, hervalt in ongeloof'. Tenslotte wordt een beloning voorspeld voor wie geduldig een lastige buur verdraagt (Bogaert 2005).

In haar pogingen tot contact met haar burens, zien we dat Fatima haar thuiswereld voor een deel probeert te reconstrueren. En dit op basis van een gebod uit de Koran. Ze probeert de grenzen van haar huis uit te breiden naar haar burens toe, een situatie die ze kent vanuit Marokko. Uit het isolement van het huis breken, kan ze in haar ogen immers het best door het nastreven van contacten met haar burens. Dat is echter buiten de mentaliteit van haar (Vlaamse) burens gerekend, buiten de wederzijdse misverstanden en buiten de realiteit van grauwe huurhuizen gelegen aan een steenweg, waarin eigenlijk niemand wil settelen.

Fatima's stappen in de wereld van de Leuvense Berbervrouwen hebben, dankzij de lessen NT2, meer succes. Wat de Belgen betreft, houdt ze het op een aftastend zoeken naar contact. Deze slak zit in haar huisje en doet af en toe een poging om de eigen culturele kalkschaal te verlaten en op zoek te gaan naar contact met de cultuur van de buitenwereld. Ze kan dit echter maar doen op de manier die voor haar gekend is, onder de vorm waarin ze gesocialiseerd is.

De uitgangspunten en omgangsvormen die Fatima hanteert bij het zoeken naar contact, komen niet altijd overeen met die van 'de' Belgen. Haar strategie en de plaats waar ze naar contact zoekt, komt overeen met die van Marokko. Deze strategie lijkt minder succesvol in België.

Mogelijk zoekt ze, vanuit haar eigen achtergrond, op de verkeerde plaatsen naar sociaal contact (met de autochtone en de allochtone bevolking) en ziet ze daarom de andere mogelijkheden niet die er in België wél zijn.

De School

Contact met de burens vormt dus niet de eerste stap die effectief resulteert in een netwerk. Deze piste wordt na een tijd ter zijde gelaten. De vrouwen die ik leerde kennen, gingen allemaal op één of andere manier naar ‘school’: ze volgden lessen Nederlands of Frans of zaten in de onthaalklas van de middelbare school. Stuk voor stuk vertelden ze dat ze door deze ‘scholing’ wél hun vriendenkring konden uitbouwen. De lessen Nederlands vormen immers een ‘officieel’ kanaal van kennismaking tussen de vrouwen, waardoor wederzijdse uitnodigingen voor bezoeken mogelijk worden. Het keerpunt binnen het geïsoleerde leven van de vrouwen heet dan ook ‘school’. Zeker de school, zoals die in Kessel-Lo georganiseerd wordt, met lessen alleen voor vrouwen.

Fatima volgde na haar aankomst in België lessen Nederlands bij haar in de buurt. De groep waarin ze terecht kwam was een gemengde groep. Mannen en vrouwen van verschillende nationaliteiten zaten er samen. Ze ontmoette er geen andere Marokkanen en ging er aldus van uit dat zij de enige Berbervrouw in de streek was. Omwille van ziekte onderbrak zij haar lessen. Nadien zat de cursus vol. Ze besloot zich dan in te schrijven voor de lessen van Open School in Kessel-Lo, iets verder van huis. Ze vertelt dat ze hier veel minder Nederlands bijleert, maar dat haar sociale contacten er wel bij varen. Na meer dan een half jaar verblijf in België, leert ze hier haar eerste Marokkaanse ‘vriendinnen’ kennen. Klasgenoten met een andere nationaliteit kent ze veel oppervlakkiger dan haar landgenoten. Zoals gezegd zou ze graag ook wat Vlamingen leren kennen, maar voorlopig moet ze het doen met mij en met één van de buurvrouwen die met haar praat.

(G)een voldoeninggevend netwerk

Het is echter zeker niet zo, dat het samen les volgen met vrouwen van voornamelijk Noord-Afrikaanse afkomst, automatisch leidt tot het uitbouwen van een voldoeninggevende vriendinnengroep. Hiervoor zijn verschillende redenen. In de eerste plaats volgen de nieuwkomers samen les met vrouwen van de eerste generatie, die al jaren in het land verblijven en elkaar al beter kennen. Ten tweede zitten verschillende generaties vrouwen bij elkaar. De jongere nieuwkomers vinden weinig aansluiting bij de oudere generatie. Ten

derde vormen de spanningen tussen Berbers en Arabieren voor sommige vrouwen en vriendschappen een probleem:

‘Toen ik op het onthaalbureau studeerde, waren er enkele vrouwelijke Arabieren waar ik mee overweg kon. Ik verbrak deze relatie echter toen er op een dag een Arabische man en een Tsjetsjeense vrouw hun verjaardag vierden. We werden uitgenodigd om op café iets te gaan drinken voor hun verjaardag en ik belde naar mijn man om toestemming te vragen. Het was in orde, ik mocht iets gaan drinken. Maar de Arabieren wilden perse een cadeau kopen voor de man (niet voor de vrouw, dus dat vond ik nogal link). Dat wilde ik niet. Ik wilde geen cadeau kopen voor een man. De Arabieren kochten er wel één. Op café zaten ze snel te drinken om weg te kunnen, want ze hadden hun man niet verwittigd over het uitje. [...]. Ze vroegen me waarom ik naar mijn man belde om toestemming te vragen. Ik zei dat ik toestemming krijg, totdat ik op heterdaad betrapt wordt [, omdat ik iets niet gevraagd heb]. Zo krijg ik zeker geen problemen. Op dit cafégebeuren ben ik afgeknapt en ’t was gedaan met de vriendschap.’ (Aya 18/02/2005)

De aversie tegenover Arabieren is een veel weerkerend thema in de gesprekken met Aya en haar man. Haar ervaringen in België bevestigen haar idee alleen maar: ‘Arabieren zijn niet te vertrouwen’. De sociale identiteit van een individu is geconstrueerd uit een groot aantal sympathieën en attachments, die elk op zichzelf gedefinieerd worden door een serie van culturele concepten. Bij de constructie van sociale identiteit zijn drie conceptuele clusters van belang, namelijk afkomst, plaats en verwantschap. Wat afkomst betreft geloven vele Marokkanen dat de sociale geografie bijdraagt aan het karakter van de persoon en haar zelfs determineert. Zij zijn extreem gevoelig voor verschillen in lokaal gebruik en zoeken constant naar informatie over hoe mensen van verschillende achtergronden spreken, zich gedragen en relaties vormen met anderen. Kennis van de afkomst is niet zomaar een ‘wetenswaardigheid’, maar wordt gezien als nuttige informatie om interpersoonlijke banden al dan niet tot stand te brengen⁴⁸. Afkomst wordt vaak benoemd via het ‘Arabier’ of ‘Berber’ zijn van een persoon. Ook in de literatuur worden deze categorieën vaak behandeld als bestaande groepen met onderscheiden sociale en culturele karakteristieken.

Het is waar dat men soms gebruiken en praktijken terugvindt bij Berbers, die je niet vindt bij Arabieren, toch is de overlap vaak zo groot dat je de idee van een totaal verschillend volk kan

---

⁴⁸Een mooi voorbeeld is de schoonzus van Aya, die bij het binnenkomen meteen aan haar vraagt of Tolk C. een Berber of een Arabier is.

verwerpen. Hét grote onderscheidend kenmerk blijkt de taal te zijn. Arabisch (maar geen Berbers) spreken versus Berbers (en Arabisch) spreken. Hoewel er geen eenduidig onderscheid bestaat tussen Arabieren en Berbers als socio-culturele entiteiten, wordt de kennis van de afkomst van een persoon toch als nuttige informatie beschouwd (Rosen 1979: 92-93).

Hanan, die in de onthaalklas les volgt, is de enige vrouw die een voldoeninggevend netwerk uitgebouwd. Hiertoe behoren een Belgische schoolvriendin, haar (allochtone) school- en klasgenoten, de (allochtone) jongeren die ze leert kennen op het openbaar vervoer (aan het station) en de Marokkaanse vriendinnen van haar moeder, Fatima. De andere vrouwen beschouwen hun netwerk als een stap in de goede richting, maar ze vinden er (nog) geen volledige voldoening in. De leegte, veroorzaakt door het achterlaten van de familie en van de vrouwengroep in Marokko, wordt niet volledig opgevuld.

De vrouwen zouden hun kringetje graag aanvullen met Vlaamse vriendinnen⁴⁹. Alleen... hoe breng je dat in de praktijk? Taal en drempelvrees vormen een hinderpaal. (Omgevingsanalyse PRIC 2002:7). Uit het onderzoek blijkt dat het voor de Berbervrouw geen probleem is om Vlamingen in haar eigen huis en in haar eigen kring te ontvangen. De omgekeerde stap zorgt echter wel voor problemen. De Berbervrouw moet dan haar slakkenhuis, haar veilige cocon, verlaten en zelf in de wereld van de autochtone Vlaamse vrouw stappen.

We kunnen besluiten, dat het voor de meeste vrouwen niet duidelijk is hoe zij precies bij de school terecht gekomen zijn. Toch is deze school een belangrijk aspect in hun leven geworden. Zij vormt voor velen een structurerende tijdsinvulling, maar is evenzeer een motivatie om de deur uit te gaan, om de weg te verkennen, om de bus te nemen,... Op school leggen ze hun eerste contacten. Ze krijgen er uitnodigingen en worden geïnformeerd over bepaalde activiteiten. Af en toe komen er spreeksters, die bepaalde thema's (rond gezondheid, juridische problemen, etc.) met hen uitdiepen. Natuurlijk komt ook het leren van het Nederlands aan bod. Dit lukt echter beter in een gemengde groep (mannen en vrouwen van verschillende afkomst), dan in een homogene groep Berbervrouwen. Voor sociaal contact en voor het uitbouwen van een netwerk, blijkt een homogene groep dan weer wél gewenst. Sommige vrouwen kunnen, mogen of willen ook niet anders, dan zonder mannen les te volgen. In één enkel geval bleek de les Nederlands trouwens min of meer gebruikt te

---

⁴⁹De mogelijkheid bestaat dat het om een sociaal wenselijk antwoord gaat.

worden als excuus om aan de buitenwereld de wil tot 'integratie' te tonen (Cf. Timmerman 2000:213).

De Nederlandse lessen hebben directe en indirecte functies. De directe functie is zeer duidelijk. Nederlands is immers de gesproken taal in de streek en een groot deel van de vrouwen heeft hier slechts een beperkte kennis van. Voor vrouwen die geen Nederlands spreken is het voordeel van deze cursussen enorm. Ze veranderen alle aspecten van het dagelijkse leven en hebben een emanciperende functie. De taal geeft de beste mogelijkheden om te integreren in de samenleving op sociaal, economische en politiek vlak. Deze indirecte functies van de Nederlandse les zijn te vergelijken met die van de georganiseerde etno-religieuze activiteiten, maar bieden als extra dimensie de mogelijkheid om vrouwen van andere culturen te ontmoeten, inclusief Belgen. Deze contacten verbreden de horizon van de vrouwen en maken het contact met de Belgische samenleving 'closer' (Peleman 2002:736).

1.2 Subdrempel 2: groepsactiviteiten in een 'beschermde' omgeving.

De schoolgerelateerde activiteiten (activiteiten die vanuit de 'school' georganiseerd worden voor de vrouwen) vormen een tweede subdrempel. Vrouwen worden uitgenodigd voor het kerstfeestje van Open School, voor yogalessen, voor multiculturele evenementen, georganiseerd door de integratiedienst en de wijkbureaus,... In de toekomst komen er praatgroepen met autochtone en allochtone vrouwen,... Sinds kort is er ook een sportaanbod. De vrouwen kunnen leren zwemmen, fietsen, badmintonnen en aerobickeken in 'de school':

Sport

Meteen als we het lokaal binnenkomen, trekken de vrouwen de gordijnen dicht. Mannen in sportkledij en blote benen, komen het lokaal binnen en brengen judomatten aan. De vrouwen nemen ze over en kiezen elk een mat uit. Eens de mannen verdwenen zijn, begint de verkleedpartij. (Ze hebben hun sportkledij al onderaan.) Jassen gaan uit, djellaba's ook, ... Sommige vrouwen doen hun sluier uit of vervangen hem door een makkelijker model. [...] De oefeningen worden enthousiast, maar niet altijd correct meegedaan. Ze lukken niet altijd, maar zorgen wél voor veel hilariteit. De vrouwen proberen elkaar hier en daar een schop te verkopen, er wordt enthousiast in de handen geklapt, broekspijpen worden steeds opnieuw wanhopig in de kousen gestopt en sluiers worden herhaaldelijk herbonden. Soms is het stilletjes, soms is de zaal gevuld met Berbers gegiechel. Wanneer het sommigen te warm wordt, prutsen ze aan de ventilatie in de hoop die aan de praat te krijgen.

Tenslotte is het er een af en aan geloop van vrouwen. Fatima komt halfweg de les binnen. Zij weet dat er 'sport' is, maar kan onmogelijk het uur onthouden. Na een telefoontje aan Fatima, komt Layla tenslotte ook nog opdagen, tien minuten voor het leseinde⁵⁰. (Aerobics 26/04/2005)

Tot zover de sportlessen voor vrouwen, die de integratiedienst sinds dit werkingsjaar organiseert. Een succes zijn ze zeker, al zijn ze in sommige opzichten amper te vergelijken met het 'reguliere' circuit. De vrouwen die (mogen) ingaan op dit aanbod, dat zich buiten de lessen, maar binnen de school situeert, overschrijden zo de tweede drempel. Zij komen dan op andere momenten, dan louter de lesmomenten, ook het huis uit. En ze nemen in aanwezigheid van Marokkaanse landgenotes deel aan een veilig en beschermd aanbod, dat enigszins parallellen vertoont met het modale Vlaamse aanbod.

Vele vrouwen kwamen in Marokko niet of amper met sport in contact. De jongere vrouwen kregen soms wel sportlessen op de middelbare school, de oudere vrouwen niet. Opvallend is ook het verschil in sportbeoefening tussen plattelandsbewoners en bepaalde stadsbewoners. In een stad als Meknes zijn er sportmogelijkheden voor vrouwen te vinden. In Nador daarentegen....

Aya vertelt over het leven in Nador. Sportactiviteiten voor Berbervrouwen zijn in het Noorden van Marokko niet vanzelfsprekend. Tijdens haar jeugd was er geen georganiseerd aanbod. Met de komst van de Arabieren in de streek is de jongere generatie vrouwen wel beginnen buiten komen en is er een vorm van verenigingsleven ontstaan. Er bestaan ondertussen een aantal sportclubs, maar het zijn vooral de mannen die daar deel van uitmaken. Sporten is voor Berbervrouwen dan ook geen gewoonte.

In Meknes is er een groter aanbod voor vrouwen. *Fatima's* zus en schoonzus wonen er. Zij sporten samen in een zaaltje, waar aparte uren voor mannen en voor vrouwen gelden. Ook *Amal* sloot er zich een tijdje aan bij een sportclub:

'Gescheiden weliswaar, want als je sport dan beweegt er nogal veel en met mannen erbij is het toch anders. [...] Met vrouwen onder elkaar kan je een short en T-shirt aandoen en je haar loslaten. [...] Met mannen erbij, akkoord, maar dan moet je je hijab aanhouden en dat

---

⁵⁰Met Timmerman (2000:212) kunnen we dit meer veralgemenen, veel respondenten zijn niet gewend aan onze 'tijd'- en 'kalenderconcepten'. Vooral bij Fatima valt dit aspect op.

is toch niet handig om mee te sporten. [...] Dus als je me vraagt hoe je vrouwen hier kan laten sporten, is het antwoord eenvoudig: door aparte sport uren voor vrouwen te voorzien! Ik hoop dat we [hier] zalen vinden om activiteiten te doen, maar niet gemengd, zie je. Want ons probleem... er zijn wel veel activiteiten, er zijn veel zalen, maar die zijn altijd gemengd en dat stoort me erg, want dat mogen we niet. Maar ik denk dat als er zalen enkel voor vrouwen zijn,... Of de sportinstructrice dan Belgische of Marokkaanse is, dat interesseert ons niet, maar dat het niet gemengd is, alleen voor vrouwen. Bijvoorbeeld een zaal voor sport, een zaal voor ...activiteiten om te leren koken voor vrouwen... om te leren... ik weet het niet...andere activiteiten, zolang het niet gemengd is.

Ik spreek niet over school, daar heeft elk zijn tafel, maar ik spreek vooral over sport. Ik kan niet spelen met een sluier aan. En 't zijn ietwat nauwsluitende uitrustingen. We zijn meer op ons gemak als het onder vrouwen is. Maar hier is het zelden... er zijn vrouwen die graag sporten, maar ze praktiseren niet, omdat ze bijna geen zaal vinden....[...]

We hebben schrik van mannen. Het is een kwestie van respect, we zijn meer op ons gemak. Je kan je amuseren en zo, maar met mannen erbij is er altijd iets dat niet gaat...[...]

Ja... in school stoort me dat niet, daar zitten meer jongens dan meisjes, de proffen zijn ook mannen, maar daar weet ik dat het om iets serieus gaat. Maar sport dat is eerder om je te amuseren en beetje bij beetje wordt dat iets anders.

Hier [in Brussel] is een zaal enkel voor vrouwen... er zijn niet veel machines, maar juist voldoende [...] Wij houden niet van gemengde sporten, want er zijn mannen die... 't is waar er zijn mannen die de vrouwen echt respecteren, die het niet uitmaakt wat ze draagt en wat ze doet, maar er zijn anderen, die komen om te lachen. Die komen naar jou en stellen vragen. 't Is daarvoor dat we dat vermijden vanaf het begin. Onze religie verbiedt ons dat. Daar hebben we geen keuze in'. (Amal 25/02/2005)

Het verhaal van Amal toont ons dat het sportaanbod voor vrouwen in Meknes volledig anders is dan dat van Al Hoceima. Ze is voorstander van een gescheiden sportaanbod voor mannen en vrouwen. Niet de nationaliteit is van belang, wel het geslacht van de deelnemers. Ze ziet het gescheiden sporten ook niet volledig als een keuze die ze te maken heeft, maar als een religieuze verplichting. De religieuze verantwoording brengt echter praktische voordelen met zich mee. Gescheiden sporten beschermt de vrouw namelijk tegen de keurende blikken van de man en het voorkomt de erotisch geladen momenten, die volgens Amal onvermijdelijk samenhangen met activiteiten in deze sfeer. Wanneer het om meer 'serieuze' zaken gaat, zoals gemengd les volgen heeft ze er minder moeite mee om in een gemengde groep te zitten.

Zoals in de eerste anekdote beschreven, zien we dat de Integratiedienst van Leuven alvast een eerste initiatief biedt voor een gescheiden sportbeoefening. Er worden op die manier redelijk wat vrouwen bereikt.

Één van hen is Fatima, moeder van Hanan. Via Layla werd zij op de hoogte gebracht van het bestaan van een sportclubje voor vrouwen, georganiseerd vanuit 'de school'. In Marokko heeft ze nooit aan sport gedaan, maar in België probeert ze dit wel. Ze ging al een keer naar de 'tennis' [badminton] en volgde een yogasessie. Tijdens de paasvakantie vergezelde haar dochter haar bij het eerste bezoek aan de aerobics. Dat deze aerobics op woensdagvoormiddag doorgaat weet ze, het uur kan ze echter niet onthouden. Tenslotte neemt ze zich voor om te leren fietsen. Ze kreeg er via de school een uitnodiging voor. Fatima is duidelijk gemotiveerd om deel te nemen aan de activiteiten. Ze heeft echter geen besef van de begin- en eindmomenten van de activiteiten (Cf. Timmerman 2000:212). Het is haar eveneens onduidelijk wie de eigenlijke organisator (de Integratiedienst) van de activiteiten is. Voor deelname liet ze zich leiden door mond aan mondreclame. Alles bij elkaar genomen, zien we dat Fatima in België reeds een grote stap gezet heeft. Zij tuimelde, vanuit de lessen Nederlands, in het sportaanbod voor allochtone vrouwen.

1.3 Subdrempel 3: Hoogdrempelige activiteiten in een 'beschermde' omgeving.

De derde subdrempel bestaat uit de georganiseerde activiteiten met een hogere drempel, zoals een daguitstap naar Bokrijk,.... Activiteiten buiten het Leuvense, waarvoor vervoer nodig is en die duidelijk meer met ontspanning te maken hebben dan met 'scholing'. Andere activiteiten die tot deze derde subdrempel behoren, zijn (grote) evenementen die georganiseerd worden door de autochtone bevolking en waar de Marokkaanse vrouw in een niet-begeleide groep naartoe gaat. Hier is 'de school' soms wel medeorganisator en reclamemaker, maar ze fungeert dan niet als begeleiding van de vrouwen.

Fatima, Hanan en Layla overschrijden deze derde drempel regelmatig. Ze gaan samen naar het feest in het Provinciegebouw en naar het Leuvense Wereldfeest (25/05/2005) en naar de braderie in de stad,...

1.4 Subdrempel 4: De 'bescherming' voorbij.

De vierde subdrempel werd tot nog toe door geen van de vrouwen overschreden. Diepgaand contact met Vlamingen, Vlaamse vriendinnen, de deelname aan het Vlaamse vrije tijdsleven

en verenigingsleven,... De vrouwen willen graag Vlaamse vrouwen leren kennen, maar geen van hen weet hoe dit aan te pakken.

Een Parallel aanbod

Het wederzijds voorstellen van Vlaamse organisaties aan de vrouwen en van de vrouwen aan deze organisaties verloopt moeizaam. In het verleden deed de Integratiedienst een experiment om Marokkaanse vrouwen in te werken in een autochtone organisatie (deelname aan een naaicursus van de KAV). Dit experiment mislukte, omwille van de zware inspanningen die het vraagt om deze vrouwen hierin te begeleiden.

De autochtone (vrouwen)organisaties doen wel regelmatig wat beroep op de integratiedienst, maar het gaat dan niet om allochtone vrouwen te integreren in de eigen gelederen. Eerder heeft men een culturele kennismaking met 'de ander', voor de eigen groepsleden, voor ogen. Men maakt hiertoe gebruik van vormingsprogramma's die de Integratiedienst aanbiedt. Dat gaat van laagdrempelige Marokkaanse of Algerijnse kookworkshops en henna-activiteiten, tot getuigenissen over het leven van de migranten van de eerste en tweede generatie. De workshopbegeleidsters zijn allochtone vrouwen van de eerste of tweede generatie, die goed Nederlands spreken. Ze krijgen hier een opleiding voor. De nieuwkomersvrouwen komen hier logischerwijs niet aan bod.

Men komt op die manier wel tot kennismaking en horizonsverruiming, soms ook tot een vorm van uitwisseling tussen mensen en organisaties, maar tot echte samenwerking rond integratie komt het meestal niet.

Momenteel kunnen we dan ook spreken van een parallellisme in het aanbod. Er zijn verenigingen voor vrouwen en er zijn verenigingen voor allochtone vrouwen. Er zijn sportclubs voor Belgen en sportlessen voor allochtone vrouwen. Er worden uitstappen georganiseerd voor jan modaal en aangepaste uitstappen voor allochtone vrouwen,...

Dit gelijklopende aanbod is begrijpelijk, logisch en tot op zekere hoogte ook wenselijk. De (nieuw gekomen) allochtone vrouw heeft immers, zoals uit de uitwerking van de vierde drempel: 'netwerkvorming buitenshuis' bleek, in de eerste plaats nood aan het uitbouwen van een vrouwennetwerk, van een thuis in de buitenwereld. 'Contact met de eigen gemeenschap', 'begeleiding' en 'geborgenheid', staan zeker in het begin dan ook centraal. Verder heeft de allochtone vrouw een ambigue houding ten aanzien van de lokale bevolking. Ze wil haar leren kennen, maar is tegelijkertijd zeer wantrouwig. Omwille van dit alles is een parallel aanbod voor deze vrouwen een must.

Wie echter de kennismaking met de autochtone vrouw in praktijk wil brengen en wie de stap naar het reguliere sociaal-culturele middenveld wil zetten, komt voor een grote kloof te staan. Een wel zeer hoge drempel dus.

Marokkaanse vrouwen worden niet ingewerkt in het Vlaamse vrije tijdsleven, in het verenigingsleven en in het bestaande cursusaanbod. Hierdoor kunnen zij wel de tweede⁵¹ en derde⁵² subdrempel overschrijden, maar blijft de stap over de vierde subdrempel nog heel groot.

Dat er geen voldoende samenwerking is tussen autochtoon en allochtoon aanbod, wil uiteraard niet zeggen, dat ‘andere’ vrouwen er niet welkom zijn. Op een aantal activiteiten van de Integratiedienst zijn autochtone vrouwen bijvoorbeeld zeker welkom, maar in beperkte mate weliswaar. De betrokken vrouwen zijn voornamelijk vrouwen uit de buurt en de activiteiten worden ook niet bekend gemaakt bij het grote publiek. Er is dus niet meteen een actieve werving van de autochtone bevolking voor de eigen activiteiten. Een voorbeeld:

Vroeger kregen de allochtone vrouwen zwembles in aanwezigheid van mannen. Sommigen deden dan lange kleren aan om dit euvel op te lossen, maar voor een aantal vrouwen was de aanwezigheid van mannen een reden om thuis te blijven. Sinds een jaar hebben de vrouwen het zwembad voor zich alleen. Omdat er overschot aan ruimte is, wordt de activiteit ook voor autochtone vrouwen opengesteld. Er wordt reclame gemaakt via de wijkwerking. Ook de fietsactiviteit staat hiervoor open. In het najaar van 2005 zullen conversatiegroepen worden opgericht met Vlaamse vrouwen uit de buurt. Die vrouwen worden door het wijkbureau toe geleidt. Het gaat om een reeds bestaande, geëngageerde groep vrouwen, die al enigszins met de allochtone vrouwen bekend is. Bij activiteiten in het buurthuis vallen zij al eens binnen en als er ontspanningsoefeningen gedaan worden door de kinesisten, nodigt de begeleiding hen ook soms uit om erbij te komen zitten. Het is dus voor de beide groepen vrouwen niet zo'n grote stap meer. Ze kennen elkaar al een beetje. De Integratiedienst probeert om alles in kleine stapjes te doen. (Ingrid Stouffs 28/07/2005).

Ook hier lijkt te gelden, dat de Vlaamse vrouw meer dan welkom is om zich aan te sluiten bij de Marokkaanse vrouw en haar vriendengroep. Maar dat de omgekeerde weg voor hen veel

---

⁵¹Subdrempel 2: groepsactiviteiten in een ‘beschermd’ omgeving.

⁵²Subdrempel 3: Hoogdrempelige activiteiten in een ‘beschermd’ omgeving.

moeilijker is. De schuchtere slakkenvrouw nodigt je liever in haar huisje uit, dan in jouw huis, in jouw wereld, op bezoek te komen.

Het Parallellisme voorbij

De hoge drempel waar allochtone (en autochtone) vrouwen voorstaan, wanneer ze van het ene aanbod naar het andere willen stappen, kan vermoedelijk door samenwerking van beide aanbodzijdes verlaagd worden. Er moet dan op twee sporen gewerkt worden.

Het is uiteraard niet de bedoeling om het parallelaanbod teniet te doen. Wél om de overgang te versoepelen.

Binnen de integratiesector kunnen sommige activiteiten (niet álle) systematisch opengesteld voor autochtone vrouwen. Hiervoor moet dan langdurig en op ruimere basis reclame gemaakt worden. Een proces van lange adem. Verder kan bewust reclame gemaakt worden voor activiteiten buiten het eigen milieu en kunnen organisaties in ‘de school’ binnengehaald worden, om hun activiteiten voor te stellen. Eveneens een evenwichtszoekend proces van lange adem.

Ook aan de kant van de autochtone verenigingen en organisaties is er werk aan de winkel. Vlaamse verenigingen kunnen voorgesteld worden aan allochtone vrouwen en het kan interessant zijn om deze verenigingen te begeleiden bij het aantrekken en opnemen van Marokkaanse vrouwen in hun middens. Een diepgaandere samenwerking tussen beide aanbodzijdes en een informele aanpak naar de Berbervrouw toe, dringt zich dan op.

Uiteraard is dit een mogelijke ideaalversie van het verhaal en betreft het hier een zware en intensieve taak die met de bestaande mensen en middelen vermoedelijk niet naar behoren kan uitgevoerd worden, maar het werken op deze twee sporen kan een manier zijn om isolement te doorbreken, om ‘samenleven’ te bevorderen, om van een oppervlakkig contact tot een diepgaandere kennismaking met de ander te komen. We zijn er de dag van vandaag vaak maar al te zeer van overtuigd dat socio-culturele integratie en welbevinden van nieuwkomers automatisch zullen voortvloeien uit het bemachtigen van werk. We vergeten hierbij echter dat werk en zeker ‘boeiend’ werk (vandaag) niet voor iedereen is weggelegd. We vergeten hierbij ook dat betaald werk voor andere mensen, niet altijd tot de mogelijkheden behoort. (Om het extreem te stellen: Een analfabete vrouw, nieuw in België en opgegroeid in een milieu waar vrouwen geen betaalde arbeid buitenshuis verrichten, zal misschien geen idee hebben hoe ze aan dit gegeerde werk kan geraken.)

Integratie hoeft niet noodzakelijk alleen voort te vloeien uit of gelijk te zijn aan ‘professionele integratie’. Er bestaat in België een uitgebreid sociaal-cultureel middenveld, dat evenzeer als

de arbeidsmarkt kan aangesproken worden bij het opnemen van (nieuw gekomen) migranten in hun rangen.

2. Over de vierde subdrempel: de stap naar het autochtone aanbod.

Vanuit deze idee tracht ik hieronder op een aantal aspecten in te gaan, die een licht kunnen werpen op ‘de Berberse nieuwkomersvrouw en het sociaal-culturele en vrije tijdsleven⁵³ in België’. Hiertoe bekeek ik de dagdagelijkse invulling van hun leven in België. Ik ging op zoek naar hun interessesferen, naar hun kennis van het autochtone aanbod en naar de communicatiekanalen die de vrouwen kennen en gebruiken. Tenslotte onderzocht ik actief onder welke voorwaarden ze een nieuwe stap in de buitenwereld zouden overwegen.

2.1 Het dagelijkse leven in België

Le temps passe vite

De vrouwen ervaren het leven in België als ‘zeer druk’. Ze zeggen hierdoor niet veel andere dingen te kunnen doen, dan hun dagelijkse bezigheden:

‘[...] ik heb echt de indruk dat de tijd snel gaat. [...] De dag loopt, dus ik heb echt geen tijd om... Ik weet niet, misschien is het de indruk... of misschien is het, omdat ik niet veel van die organisaties ken, waar ik me kan inschrijven en activiteiten kan doen of misschien is het altijd hetzelfde... de school en Arabische les geven en mijn schoonouders bezoeken, naar huis gaan...’ (Amal 6/04/2005)

‘Altijd school hé, om zes uur aiaiaiai... dan ben ik moe...en dan moet ik terug gaan slapen... Zo gaat dat.’ (Hanan 19/04/2005)

Dit ervaren van ‘drukte’ en van een tijd die sneller vooruit gaat dan in Marokko, kan erop wijzen dat het leven in België inderdaad sneller verloopt. Belgen racen immers maar al te vaak (en maar al te graag) tegen de tijd. Anderzijds kan deze ervaring ontstaan, door de grote hoeveelheid nieuwe informatie die de vrouwen op korte tijd te verwerken krijgen en door de vele mogelijkheden die er in België zijn, waarvan ze nog niet eens de helft in beeld krijgen. Tenslotte, een laatste hypothese, kan het zijn dat deze indrukken van een ‘snel en druk’ leven deel uitmaken van de cultuurshock en de cultuurverwarring, waaraan vele vrouwen bij het begin van hun verblijf in België ten prooi vallen. Maar hierover hadden we het eerder al.

---

⁵³Vrije tijd verwoordde ik als ‘de tijd dat je niet met man, je kinderen of met het huishouden bezig bent’.

Invulling van het dagelijks leven

Een aantal bezigheden vinden we systematisch terug in het leven van meerdere vrouwen. Velen zijn door de week min of meer aan het *huis* gekluisterd. Zij koken, doen het huishouden en zorgen voor man en kinderen. Dit wil daarom niet zeggen dat zij geen hulp krijgen van hun man. Maar door de week is deze soms aan het werk of volgt hij een opleiding. Uitjes met de echtgenoot staan voornamelijk in het weekend op het programma. Men gaat dan naar Brussel naar de markt of bezoekt er vrienden en familieleden. Sommige gezinnen ontvangen regelmatig logees.

De meeste vrouwen gaan door de week naar de Nederlandse of Franse *les* of ze volgen een andere opleiding. Niet iedereen heeft een even vol lesprogramma. Buiten de lesuren wordt soms nog enige tijd aan studie besteedt. Vrouwen die hoger opgeleid zijn, lezen regelmatig een boek. Één van deze vrouwen geeft in het weekend vrijwillig Arabische les aan analfabete vrouwen. Zo creëert ze een zinvolle vrijetijdsbesteding voor haarzelf en voor andere vrouwen. Deze vrouwen symboliseren haar moeder, een analfabete vrouw, die ze leerde lezen en schrijven in Marokko. Haar schoonfamilie zorgt voor de logistiek en de infrastructuur bij het lesgeven. Net zoals de lessen NT2 voor de nieuwkomersvrouwen méér zijn, dan louter het leren van het Nederlands, zo zijn ook de Arabische lessen – gegeven door een nieuw gekomen vrouw - voor andere vrouwen méér dan Arabische les alleen. Deze lessen hebben een indirecte functie. De vrouwen oefenen door de lessen immers ook andere, creatieve vaardigheden, ze kletsen tijdens de pauze bij met koffie en gebak, ze wisselen ideeën uit en leggen contacten. De lessen geven hun weekinvulling meer structuur,... De Arabische lessen versterken ook de zelfwaarde van deze weinig geschoolde vrouwen. Via mond aan mond reclame breidt de groep zich uit.

Wanneer de vrouwen niet voor het huishouden zorgen of les volgen, gaan ze graag *winkelen*. De meesten geven ook aan graag te *dansen*, maar doen dit thuis of tijdens feesten. Een paar vrouwen volgen op onregelmatige basis *sportlessen* bij de Integratiedienst. Anderen geven aan graag aan sport te willen gaan doen. Dé bezigheid die we echter in alle gezinnen terugvinden is *Tv-kijken*. Vrije momenten worden opgevuld door (het aandachtseisend gedrag van) de televisie.

Uit de dagelijkse bezigheden van de vrouwen, wil ik twee belangrijke aspecten verder uitwerken: familiebezoeken allerhande en Tv-kijken. *Fatima* drukt het mooi uit. Haar vrije tijd ziet er in België hetzelfde uit als in Marokko: '*Tv, familie en tuin, kif kif*'. (11/04/2005)
Tv, (tuin) en familie zijn elementen, die voor de vrouwen ook in Marokko van belang waren.

Familie is belangrijk voor alle vrouwen. Er gaat geen bezoek voorbij of ze vertellen over de familieleden die ze laatst bezochten of die ze ‘morgen’ zullen bezoeken. Contacten worden goed onderhouden. Geen enkele gehuwde vrouw woont echter bij haar ouders of schoonouders. *Aya* maakt ons duidelijk dat dit een ‘geluk’ is. Ze bezoekt haar schoonouders veel, maar apart wonen, geeft haar meer vrijheid. *Amal* is daarentegen erg gehecht aan haar schoonfamilie en zou er het liefst dicht in de buurt wonen. Volgens Timmerman (2000:194) is het al dan niet inwonen van de nieuwkomer bij de (schoon-)familie belangrijk voor de vormgeving van haar sociaal netwerk. Enerzijds geeft familie steun en zorgt ze voor opvang in het nieuwe land, anderzijds is ze een vorm van sociale controle.

Wanneer ik bij de gezinnen op bezoek kom, staat de *televisie* bijna altijd aan of wordt deze prompt aangezet, als was het om de gebrekkige communicatie op die manier op te vangen. De Tv heeft in de gezinnen verschillende functies en is meer dan puur tijdverdrijf. Ten eerste vormen de Tv-programma’s een geliefkoosd gespreksonderwerp. Er wordt met mij gediscussieerd over het nieuws en over documentaires. Vooral documentaires over de streek van herkomst, worden met belangstelling onthaald. Ook over quizzen, muziekprogramma’s en over Marokkaanse en Arabische soaps wordt gesproken. Men verduidelijkt waarover de soaps gaan en welke verschillen er zijn tussen de verschillende (Arabische en Marokkaanse) zenders. Op Layla na, bezitten alle huishoudens een ‘schotelantenne’. Deze vormt als het ware een extensie van de Marokkaanse thuiswereld. Ook daar is het bezit van een schotelantenne immers alomtegenwoordig. Op Tv kunnen de gezinnen dezelfde zenders ontvangen als in het thuisland. In de tweede plaats valt dan ook de continuïteit op tussen het land van herkomst en het nieuwe land.

Wanneer de man des huize thuis is, wordt hij overal meteen meester van de afstandsbediening. Hij bepaalt de posten. Tussen de gezinsleden onderling is er trouwens een groot verschil in beeldbuisinteresse. De Tv heeft in dat opzicht een scheidende functie. Meer mannen dan vrouwen volgen het nieuws op één, op RTL of op Al Jazeera. Sommige mannen volgen het nieuws op verschillende momenten van de dag en op verschillende zenders. Ze houden ook van documentaires. Zo volgen ze de gebeurtenissen in de wereld op de voet. Tot slot valt ook Arabische, klassieke muziek bij hen in de smaak. De jongeren tonen een voorkeur voor muziekzenders en muziekprogramma’s. TMF, een Arabisch ‘Swingpaleis’, ed. passeren de revue. De vrouwen vinden documentaires en nieuwsberichten minder

interessant⁵⁴. Sommigen kijken naar films en soaps op Egyptische posten, soms bekijken ze een Vlaamse serie. Regelmatig maakt het ook niet echt uit wat er op Tv te zien is. Het toestel wordt dan gebruikt als remedie tegen de eenzaamheid. Men zet de Tv dan aan, zonder er naar te kijken. De stemmen en soms de beelden vormen dan de achtergrond waartegen ze hun huishouden verrichten.

De Tv kan eenzaamheid verdrijven en het isolement verbreken,... maar ook het tegendeel is waar. Als vijfde functie kunnen we stellen dat voor sommige vrouwen (Amal) de Tv een vorm van isolement betekent. De Tv trekt hen aan, waardoor ze minder makkelijk op stap gaan en geen moment meer vrij hebben.

Behalve Tv en parabole als tijdverdrijf en gespreksonderwerp, als symbool van isolement én van het doorbreken ervan, als symbool van de Arabische wereld en als symbool voor kennis en nieuwsgaring, kunnen we tenslotte nog een laatste functie van de televisie onderscheiden, namelijk de integratiefunctie. Wanneer ik *Aya* en Abdul in hun nieuwe appartement bezoek (14/05/2005), vertelt Abdul me vanaf nu geen schotelantenne meer te hebben en dus geen Arabische posten meer te kunnen ontvangen: '*Wij wonen in België*'. Toch is het even op de tanden bijten. *Aya* mist de Egyptische films, Abdul mist het nieuws uit de Arabische wereld. Gelukkig vertonen de Franse posten heel af en toe een Arabische film.

De beslissing om geen schotelantenne meer te nemen, staat voor dit gezin duidelijk symbool voor hun 'integratie in' en hun 'keuze voor' België.

2.2 België biedt... meer

Tot hiertoe maakten we kennis met de invulling van het dagdagelijkse leven van de Berberse nieuwkomersvrouwen. Een leven dat hier en daar zeker een voortzetting van hun leven in Marokko is. Er zijn in het Leuvense echter nog veel andere activiteiten te doen, die leemtes kunnen opvullen en die voor nieuwe contacten kunnen zorgen. Ik koos er een aantal uit en legde ze aan de vrouwen voor⁵⁵: kennen ze deze activiteiten en bezigheden? Hebben ze er interesse in? Zouden ze er aan deelnemen? ....

Algemeen

Over het algemeen geven vrouwen aan geïnteresseerd te zijn in het aanbod. Maar 'de ondervraagden [...] zeggen te weinig kennis te hebben van de verenigingen in hun gemeente

---

⁵⁴Amal vormt hierop een uitzondering.

⁵⁵Opm. Sport kwam eerder al uitgebreid aan bod en dit thema wordt hier niet meer herhaald.

en vinden vrijetijdsactiviteiten vaak te duur om aan deel te nemen. Er is verder vraag naar meer contacten met andere verenigingen en met Belgen'. (Omgevingsanalyse PRIC 2002:5) Vrouwen zijn geïnteresseerd. Ze zouden graag de gegevens van organisaties en van activiteiten uit de buurt hebben⁵⁶. Niet zozeer om er meteen aan deel te nemen, maar wel 'om te weten dat het aanbod er is'. De wetenschap dat er een aanbod is voor als je iets zou willen doen en de wetenschap dat er ook allochtone verenigingen in de buurt aanwezig zijn, is voor sommigen blijkbaar belangrijker, dan de deelname aan het aanbod of de vereniging zelf. Ook hier balanceren de vrouwen op de drempel en laten ze graag de informatie over de buitenwereld hun huis binnenkomen, zonder meteen ook zelf de stap naar buiten te moeten zetten. Pas wanneer er voldoende vertrouwen gegroeid is, zal men zelf de stap naar het aanbod buiten zetten. De informatie over wat er buiten te beleven valt, mag het slakkenhuis binnenkomen, maar de slak twijfelt nog om haar huisje te verlaten en om naar dit aanbod toe te gaan)

De redenen waarom vrouwen zouden willen deelnemen aan activiteiten en verenigingen uit de buurt zijn uiteenlopend. De vrouw wil op die manier de verveling tegengaan. Ze wil onder de mensen komen, een babbeltje slaan, vrienden maken, tegemoet komen aan de eigen interesses, iets bijleren,... Vooral de nood aan sociaal contact komt steeds opnieuw aan bod, maar wel binnen bepaalde grenzen: *'Ik wil wel sociale contacten, maar ook niet teveel, want ik ben getrouwd en ik moet zien met wie ik contact leg...'* (Aya 2/03/2005).

Creatieve activiteiten

Op verschillende plaatsen in het Leuvense kan er creatief gewerkt worden. Er zijn clubs, workshops en verenigingen allerhande, waar je kan leren tekenen, schilderen, fotograferen, vilten, borduren, naaien,... Onze gesprekken hierover werden al gauw herleidt tot de basis: tekenen, schilderen, naaien, borduren,... Over het algemeen ligt *handwerk* beter in de markt dan tekenen. Het is een bekende bezigheid voor vrouwen. Geen van hen deed dit ooit in clubverband, al kennen ze in de stad (Meknes) wel andere vrouwen die wél in een dergelijke club zitten of die er een opleiding voor volgen. De meeste vrouwen zijn autodidact en handwerkten in Marokko alleen of samen met een kleine groep vriendinnen tijdens informele, huiselijke bijeenkomsten. Niet iedereen is gebeten door de handwerkmicrobe, maar de meeste vrouwen geven aan dit graag terug op te nemen. Liefst in groep dan, zodat ze van elkaar kunnen leren.

---

⁵⁶Dit gebeurt niet altijd. Informatie wordt soms met mondjesmaat gegeven om een 'overload' aan informatie te vermijden. Een begrijpelijke reden dus. Anderzijds merken we dat dit 'te veel' aan informatie dus ook positieve kanten heeft.

Het aspect 'tekenen' kwam alleen bij de hoger opgeleide vrouwen aan bod. De ene vrouw (Aya) is autodidact, de andere vrouw (Amal) kreeg als enige van de respondenten, tekenles op de middelbare school in Meknes. Beide vrouwen zouden graag hun talent verder ontwikkelen, maar momenteel is dat niet aan de orde.

Café

België is een land van cafés. Verschillende lagen van de Belgische bevolking vinden regelmatig hun weg hier naar toe. Een aantal vrouwen bezochten en bezoeken uitzonderlijk de cafés in België. Vaak zijn het eenmalige ervaringen. Aya, wiens man in Marokko een café uitbaatte, woonde met diens toestemming een verjaardagsfeestje op café bij. Als ze er het geld voor had, zou ze dat nog wel eens doen. (Zo zijn er trouwens vele dingen)

Het cafébegrip roept tegenstrijdige gevoelens op. Sommige cafés kunnen niet door de beugel, andere dan weer wel. Men vertelt dat in Marokko een café anders is dan in België. Je kan in een zaak ofwel eten ofwel drinken, niet de twee. Roken doen ze er wel. De nieuwkomers wijzen me op de (voor hen belangrijke) specifiekere onderverdeling van deze algemene term. Iets gaan drinken, ok, maar dat kan niet overal. Men maakt een onderscheid tussen een bar en een café (van cafétaria). In een bar drinkt men alcohol, in een normaal café drinkt men koffie of thee. De meeste vrouwen geven aan dit laatste de voorkeur, aangezien alcohol voor moslims verboden is. Om een duidelijk beeld te krijgen, moeten er dus meer genuanceerde vragen gesteld worden.

Niet alleen de invulling van de term 'café' leidde tot misverstanden. Ook andere begrippen uit het uitgangseven kregen een lichtjes andere invulling, dan dewelke ik voor ogen had. Zo bijvoorbeeld het begrip 'discotheek'. De jonge meiden spreken af en toe over een discotheekbezoek. Het duurde even vooraleer ik doorhad dat een optreden van een groep op de Provinciale Vrouwendag, door hen óók onder die noemer werd geplaatst. Ze kunnen er immers dansen. *Restaurantbezoek* is ook een rekbaar begrip. Slechts één koppel gaat af en toe uit eten. Anderen stellen zich tevreden met afhaalmenu's of met een bezoekje aan de quick. Fatima vertelt verder dat haar man een aantal eetgelegenheden in de Brusselse Brabantstraat kent, maar er gaan uit eten is er nog niet van gekomen.

Bibliotheek

Op het eerste zicht lijkt het gebruik van een bibliotheek niet aan de orde, wanneer we het hebben over voornamelijk laaggeschoolde vrouwen. Toch werd hiernaar gepolst. Je kan er immers niet alleen Nederlandstalige en Franstalige boeken uitlenen. Er is ook een Arabische

sectie aanwezig. Verder kan je er gratis gebruik maken van het internet, is er een uitgebreide Cd- en videocollectie en vind je aan de ingang flyers en folders allerhande. Van alle vrouwen maakt alleen Amal (louter in functie van haar studies) gebruik van een bibliotheek. Anderen geven aan de bibliotheek te kennen (o.a. door een bezoek tijdens de lessen ‘Maatschappelijke Oriëntatie’), maar er geen gebruik van te maken. Geen van de vrouwen weet trouwens dat er Arabische boeken te vinden zijn en dat je er ook terecht kan voor het raadplegen van het internet en voor het ontlene van Cd’s en video’s. Sommigen weten niet waar de bibliotheek te vinden. Een enkele vrouw van het platteland verteld ons niet vertrouwd te zijn met het concept ‘bibliotheek’. Ze weet niet wat ze er zich bij voor moet stellen. Ze is er nog nooit geweest en ook in haar geboortestreek is het geen gekend fenomeen.

Wanneer we het hebben over het lezen van boeken vertellen sommige vrouwen hun boeken van schoolvriendinnen te lenen. Anderen hebben dan weer interesse in een abonnement bij een boekenclub.

Concert, Dans en Theater

Een voor Vlamingen al wat minder voor de hand liggende vrije tijdsbesteding zijn dansvoorstellingen, bepaalde theatervoorstellingen en optredens. Ook voor nieuwkomersvrouwen liggen deze sociaal-culturele bezigheden niet voor de hand. Binnen deze activiteiten kunnen we trouwens nog differentiëren.

Wanneer gevraagd wordt naar kennis van en aanwezigheid bij optredens en dansvoorstellingen, interpreteren een aantal vrouwen dit meteen als een vraag naar ‘discotheekbezoek’. *Optredens* zijn wel gekend. We spreken dan niet over concerten à la AB of Werchter, maar over kleine optredens op het Wereldfeest of op de Vrouwendag. Hierbij wil ik in de kantlijn vermelden dat het voor de meeste vrouwen niet duidelijk is welke organisatie deze activiteiten organiseert en waarom. *Dansvoorstellingen* bevinden zich aan het andere uiteinde van het continuüm. Het is een volledig onbekend aanbod en ook hier ontstaat meteen de verwarring met een discotheek. Niemand is er ooit naar toe geweest. En ‘*Hoe kan je dan weten of je het graag ziet?*’ De hoogst opgeleide vrouw geeft aan er wel interesse voor te hebben. Ze is benieuwd.

Ergens tussenin op het continuüm bevinden zich *theatervoorstellingen*. Deze zijn er in alle maten en soorten. Een aantal vrouwen heeft al een komische voorstelling bijgewoond. Amal op de universiteit van Meknes, waar regelmatig activiteiten (zangnamiddagen, sketches en theater) voor de studenten georganiseerd worden en Fatima in België als uitstap bij de lessen Nederlands. Een man bracht hen aan het lachen. Dat was leuk. Andere vrouwen hebben

geen ervaring met het theater of vinden het maar niets: *'Dat is iets voor jonge kinderen'*,... De taal speelt ook een remmende factor bij het bijwonen van theatervoorstellingen in Vlaanderen. Zelf theater spelen tenslotte, neemt geen enkele van de vrouwen in overweging.

Verenigingsleven

Geen van de geïnterviewde Marokkaanse nieuwkomersvrouwen is lid van een *vereniging* of *organisatie* in België. Vlamingen, actief in het verenigingsleven, zullen, wanneer ze verhuizen, in hun nieuwe buurt gemakkelijk terug op zoek gaan naar een organisatie of vereniging die bij hen past. De Berberse vrouwen die ik leerde kennen daarentegen, zijn van thuis uit niet vertrouwd met het verenigingsleven en gaan hier dus in België niet automatisch naar op zoek. Volgens Aya komen de vrouwen in het Noorden van Marokko niet buiten. Zij doen niet aan sport en zitten niet in verenigingen. Deze zaken zijn eerder weggelegd voor de mannen (Aya 10/12/2005 & Cf. Timmerman 2000:194). Dat wil echter niet zeggen dat er niets in groep gedaan wordt. Het tegendeel is waar. Het betreft alleen geen formele bijeenkomsten.

Ook hier bleken een aantal concepten voor de vrouwen moeilijk te vatten. 'Buurtvereniging' of 'buurtwerking' werden tamelijk eng geïnterpreteerd: 'samen barbecuen met de burens'.

Een enkele jonge plattelandsvrouw kon zich ook niet veel voorstellen bij de concepten 'vereniging' en 'organisatie' zelf.

De begrippen blijken dus niet altijd even duidelijk, maar de meeste vrouwen geven wel aan graag (wat meer) dingen samen met andere vrouwen te doen: sporten, handwerken, feesten,... Belgisch of Berbers gezelschap, dat is in principe bijzaak: 'Hoe meer vrouwen hoe meer vreugd'.

Tenslotte blijken de meeste nieuwkomers (ook de ondervraagde mannen) geen kennis te hebben van het *allochtoon verenigingsleven* in de buurt. Dat er in Leuven een moskee te vinden is, blijkt ook niet iedereen te weten.

Een allochtoon educatief en sociaal-cultureel aanbod kan echter, naast het autochtone educatieve en sociaal-culturele aanbod, een belangrijke pijler zijn voor de integratie en emancipatie van allochtone vrouwen. Etnisch-religieuze activiteiten, zoals Arabische lessen, koranlessen, informatiesessies,... die voor vrouwen georganiseerd worden vanuit de allochtone verenigingen, zijn hiertoe van belang. Hun directe functie is het verhogen van de kennis van de vrouwen over hun cultuur en religie. De meeste Berbervrouwen weten immers over hun religie alleen maar wat anderen, meestal mannen, hun gezegd hebben. Informatiesessies kunnen hun bewust maken van hun rechten en hebben dan een

emancipatorische functie. Deze activiteiten hebben echter ook belangrijke indirecte functies. De sociale dimensie is van belang. Vrouwen die weinig extrafamiliale contacten hebben, worden samengebracht. Het sociale aspect is misschien een indirect aspect, maar zeker geen verborgen neveneffect. De vrouwen erkennen dit indirecte aspect immers zelf als belangrijk. Etnische en religieuze activiteiten zijn voor veel vrouwen van belang, omdat ze, net zoals de lessen NT2, acceptabele wekelijkse activiteiten buiten het huis zijn, waar sociale contacten gelegd kunnen worden. Er zijn immers vrouwen die vrij zijn in hun doen en laten, maar er zijn er ook die niet naar buiten kunnen of mogen. Religie en taallessen uit het allochtone aanbod of uit het aanbod van de integratiesector, kunnen voor sommigen een uitkomst bieden (Peleman 2002:734-736).

Bioscoop

Een laatste activiteit die ik met de vrouwen besprak, was het bioscoopbezoek. Een activiteit uit de vrije tijdssfeer, waarvan de drempel voor de Marokkaanse vrouwen hoger was, dan ik me kon voorstellen. Stilletjesaan besepte ik waarom. De bioscoop bleek voor sommigen een 'poel des verderf'. (Buitelaar 2000:148 en Stouffs 28/07/2005).

Als vrouwen al naar de film gaan, dan is dat voornamelijk in het gezelschap van hun man, broer of vader. Nooit op hun eentje. Alleen de vrouwen die gehuwd zijn met een Marokkaan van de tweede generatie (*Amal, Zeinab*) vertellen af en toe als koppel naar de bioscoop te gaan. Niet dat ze dat onder vriendinnen niet zouden kunnen, maar het komt er niet van... Een andere, hooggeschoolde vrouw (*Aya*), wijst me de filmprogrammatie in de Passe Partout aan en vertelt erbij graag naar de film te willen. Maar haar man heeft nooit 'tijd'. Wanneer ik echter met een concreet voorstel op de proppen kom, houdt ze, ondanks haar interesse, de boot af. Misschien is ook dit een uiting van de drempelvrees die ze tevens op andere momenten vertoont.

Voorzichtig kunnen we hieruit besluiten dat het al dan niet naar de film gaan, blijkt af te hangen van een aantal factoren. Zo zal een vrouw over het algemeen niet zo snel geneigd zijn om op haar eentje naar de film te gaan. Ook niet in gezelschap van een vrouwengroep. Indien ze een bioscoop bezoekt, gaat ze samen met haar man (of mannelijke voogd). Het hangt dan vaak van de man af of dit effectief gebeurt. Belgische Marokkanen blijken hier alvast wel voor open te staan, zo blijkt. Vrouwen met een in België geboren man gaan makkelijker naar de film, dan vrouwen met een in Marokko opgegroeide man.

Vrouwen afkomstig uit de stad vertonen meer interesse voor een bezoek aan de bioscoop dan vrouwen van het platteland. De plaats waar deze vrouwen opgegroeid zijn en de ideeën die er heersten over de ‘cinema’ beïnvloeden hun huidige visie en interesse.

Zo vertelt *Amal*, hoogopgeleid en afkomstig van de stad, dat ze hier soms met haar man, een Marokkaan van de tweede generatie, naar de film gaat. Zoiets zou in Marokko nooit in haar hoofd opgekomen zijn.

‘Cinema, euh, wanneer ik een film wilde zien, huurde ik die en ik bekeek die dan thuis, want cinema bij ons, dat was niet... Ik weet het niet, maar je hebt altijd iemand nodig die bij je is de hele tijd. Want er zijn niets dan jongens en als die een meisje alleen zien, dan beginnen die te lachen en om het even wat te zeggen. Neen, dat is niet leuk. [...] Ik spreek van de cinema’s dicht bij ons, die zijn niet echt geweldig, de cinema’s in de grote steden die zijn anders, die zijn niet vol met jongens, maar die bij ons, ... zelfs toen de middelbare school een uitstap organiseerde om naar de film te gaan, mocht ik niet meegaan van mijn moeder, ik begreep waarom. Ik wist dat het niet goed was en daarom vond ik het niet vervelend.’ (Amal 6/04/2005)

De overige vrouwen zijn nog nooit naar de film geweest. Ze zijn (alleenstaand of) gehuwd met een Marokkaan en zijn afkomstig van het platteland. In het Rif zijn geen filmvoorstellingen. In de stad Nador wel, maar daar heb je films voor mannen... daar komen geen vrouwen binnen. Het heeft iets obsceens, aldus Tolk F en *Layla*. De oudste vrouw, *Fatima*, vertelt dat film voor kleine kinderen niet zo’n probleem vormt, maar als volwassen vrouw...(11/04/2005) Enerzijds vormt de aanwezigheid van vele mannen een probleem, anderzijds zorgt ook het filmgebeuren op zich voor problemen. Een volwassen vrouw kan het niet maken om naar een film te gaan. Ze ‘mag’ immers geen ‘Onzedige’ scènes bekijken en dit al helemaal niet in het bijzijn van andere mannen... Als nevenaspect speelt hier soms de sociale controle binnen de gemeenschap. Tenslotte weerhouden ook wat praktische aspecten de vrouwen van een bioscoopbezoek: *‘Ik zie die cinema wel, maar ik weet niet goed... hoe een film te kiezen, hoe betalen....’ (Layla 29/04/2005)* Deze onbekende vrije tijdsbezigheid zorgt dus voor heel wat drempelvrees. Dat merkte ik eens te meer, toen ik de vrouwen uitnodigde om een keer samen deze drempel te overschrijden.

2.3 Over de vierde subdrempel heen?

Tenslotte ondernam ik een poging om de vierde subdrempel voor de vrouwen gedeeltelijk overschrijdbaar te maken. Dit was, zoals verwacht, geen sinecure. De tijd bleek te kort om tot echte resultaten te komen. Toch een kort relaas.

Deelnemen aan activiteiten kan maar als het aanbod gekend is. Reeds in het najaar van 2004 werden lijsten van activiteiten en verenigingen verzameld. Hiertoe werden systematisch verschillende flyerwalls bezocht, werd het internet afgespeurd en werden instanties bezocht en aangeschreven: de wijkbureaus, de dienst voor toerisme, 30CC, het PRIC, de Integratiedienst, het Onthaalbureau,... Deze zoektocht leverde echter bitter weinig informatie op. De gegevens die de zoektocht opleverde waren onvolledig, verouderd en versnipperd. Al bij al bleek het bijeenprokkelen van het Vlaamse vrije tijdsaanbod minstens even moeilijk als het vinden en bereiken van de Marokkaanse nieuwkomersvrouw. Geen enkele instantie kon me een overzichtslijst bezorgen, noch van verenigingen, noch van activiteiten.

Aangezien het aanbod voor mezelf al zo moeilijk in kaart te brengen bleek, is het niet denkbeeldig dat ook nieuwkomers met moeite hun weg vinden in dit versnipperde aanbod.

Naast het zoeken naar activiteiten, verliep ook het uitbouwen van contacten met de vrouwen traag. Trager dan gepland. Pas vanaf maart kon met een aantal vrouwen voorzichtig toegewerkt worden naar het 'eenmalig' overschrijden van een volgende subdrempel in de uitbreiding van hun levensruimte buitenshuis. Verschillende verenigingen, vzw's, clubs,... werden gecontacteerd met de vraag naar de geplande activiteiten, naar gratis of goedkope proeflessen,... Over het algemeen was er een positieve ingesteldheid, toch waren we niet bij elke organisatie even welkom. Bij bereidwillige organisaties ondervonden we meer praktische problemen. Toen er, na een tijdje, toch een aanbod opgesteld was, waren er verschillende andere deelnemeremmende factoren: de tijd die het duurde om de vrouwen te bereiken en om hun vertrouwen te winnen, zodat ze uit de geslotenheid van hun huis zouden komen en een stap in een onbekend deel van de buitenwereld zouden zetten, was zo lang, dat tegen die tijd het werkingsjaar ten einde liep. Vermoedelijk was voor de meeste vrouwen een extra jaar veldwerk nodig om zich effectief aan de stap te wagen.

Vragen om deelname aan activiteiten deed ik niet bij elke vrouw op dezelfde manier en op hetzelfde tijdstip. Soms werd dit aspect bij kennismaking vermeld, soms pas later. Soms werden brochures meegebracht, soms deed ik één óf meerdere voorstellen. Soms werd de

vrouw alleen geconsulteerd, soms ook de man,... Ik baseerde me op eerdere ervaringen en op mijn intuïtie.

Na een eerder open aanbod gedaan te hebben, ging ik meer focussen op slechts één activiteit. Cinemazed in Leuven programmeerde 'L'enfant endormi', een Berbers-Marokkaans gesproken film, die in het Nederlands en in het Frans ondertiteld was. Aansluitend bij hun leefwereld dus en ook geschikt voor analfabeten en Nederlandsonkundigen. Tenslotte is er bij een bezoek aan een filmvoorstelling slechts oppervlakkig contact met de aanwezige autochtone bevolking nodig. Het leek een ideaal opstapje dus.

Hieronder schets ik de reacties van twee vrouwen aan wie ik concreet dit aanbod deed. Weer vallen twee eerder vermelde aspecten op: wantrouwen en drempelvrees.

Toen het filmaanbod bij Fatima ter sprake kwam, waren er al voorbereidende gesprekken over haar interessesferen en over deelname aan activiteiten gevoerd. Omwille van eerdere ervaringen in het onderzoek deed ik een filmaanbod naar het hele gezin toe en richtte ik me eerst tot haar man. Ik gaf hem een Franse bundel informatie over de film en pas toen hij zich akkoord verklaarde, kreeg het voorstel werkelijkheidswaarde. Tegen de dag vóór de filmvertoning was er al uitvoerig met alle gezinsleden gesproken over film in België en in Marokko. Toen ik de tickets aan huis afleverde, bleek Hanan dolblij om naar de film te kunnen gaan. Fatima begon echter terug te krabbelen. Ze vertelde me niet te zullen gaan. Ze moest naar Brussel, want haar neefje had verzorging nodig. Even later bleek de datum van dat alibi niet te kloppen. Ze vroeg dan via haar zoon of er veel Marokkanen aanwezig zouden zijn⁵⁷. Ze keek bedenkelijk, maar bedankte me hartelijk.

De avond voor hun uitstapje bekeek ik zelf de film, om aanstootgevende scènes te detecteren en om deze eventueel te melden aan de vader. De film bleek heel zedig.

Uiteindelijk is Fatima niet meegegaan. Ze gaf haar ticket aan Layla. Ondanks mijn herhaaldelijke raad om 'op tijd te komen', kwam het gezin echter te laat aan. Ze stonden voor een gesloten deur. Zo viel het eerste bioscoopbezoek voor Hanan en Layla in het water. Spijtig genoeg kon ik zelf niet met het gezin meegaan die avond. Hun filmavond had er dan vermoedelijk wel anders uitgezien.

---

⁵⁷Veel Marokkanen betekent vaak 'geborgenheid', maar in dit geval betekende het voornamelijk 'sociale controle' bij een activiteit in de taboesfeer.

In deze situatie blijft Fatima op de drempel van haar huisje zitten. Ze twijfelt, maar geeft dit enkel op een indirecte manier te kennen. Nieuwsgierig zendt ze wel haar gezin en vriendin uit. Op zich is het een grote stap die deze familie genomen heeft. Cinemazed is dan wel de goedkoopste bioscoop in Leuven, maar lang niet de meest laagdrempelige. Geen van de meiden was trouwens ooit naar de film geweest. Reken hierbij de taboesfeer waarin bioscoopbezoek ligt en dan mag het duidelijk wezen, dat het uitzenden van ‘haar dochters’ (en man en zoon) voor Fatima ook al een hele stap was. Misschien zal deze vrouw nooit naar de ‘cinema’ gaan, maar als haar gezinsleden het taboe hierrond kunnen doorbreken, is een eerste stap gezet.

Aya nam vanaf het begin een ambivalente houding aan tegenover het deelnemen aan activiteiten. Via de lessen Nederlands had ze vroeger deelgenomen aan een paar georganiseerde uitstappen. Deze kunnen we situeren onder de derde subdrempel⁵⁸. Wanneer ik haar mee uit vroeg, ging ze de ene keer gretig op de vraag in, om de volgende keer de zorg voor haar dochtertje als excuus (?) voor niet-deelname te gebruiken.

Wanneer ik met Aya over de film sprak, was ze eerst enorm enthousiast. Wanneer haar man thuiskwam, sprak ze hem er meteen over aan. De Passe-Partout ging open in de hoop er de filmprogrammatie van Cinemazed in te vinden. Tijdens een volgend gesprek is de interesse echter gezakt. Het koppel heeft andere dingen aan het hoofd: het kindje, een plotse verhuis, ... Tenslotte blijkt dat ik, alle inspanning om een passend aanbod te vinden ten spijt, geen rekening gehouden heb met individuele voorkeuren. Niet alle Berbers zijn immers geïnteresseerd in het zien van Berbers-Marokkaanse ‘cinema’. Abdul heeft wel een band met deze films, voor Aya geldt het tegenovergestelde. Zij houdt niet van Marokkaanse films, maar heeft haar hart verloren aan Egyptische films. Die hebben een beter verhaal.

Zowel Aya als Fatima balanceren op de dunne grens tussen openheid en geslotenheid. Ze hebben drempelvrees. Ook praktische beslommeringen staan deelname soms in de weg. We merken hoe ook hier de slakkenvrouw haar voelhorens weer naar buiten steekt en aarzelt om over de drempel van haar huisje te stappen.

Uiteindelijk bleven beide dames op de drempel staan toekijken. Fatima zond wel haar gezin en haar vriendin Layla uit. Misschien een voorbode voor later? Misschien ook niet.

---

⁵⁸Subdrempel 3: Hoogdrempelige activiteiten in een ‘beschermde’ omgeving.

2.4 Communicatiekanalen

Om het overschrijden van de vierde subdrempel te vergemakkelijken, moeten we ons tenslotte eveneens de vraag stellen hoe het sociaal-culturele middenveld de nieuwkomersvrouwen kan bereiken. Welke communicatiekanalen kunnen ze hanteren om ook bij hén het aanbod bekend te maken? Hiertoe moeten we nagaan welke communicatiekanalen de vrouwen kennen en welke ze op dit moment al gebruiken.

De vrouwen die ik interviewde, hadden met elkaar gemeenschappelijk dat ze nieuw zijn in België en lessen volgen of gevolgd hebben. Er bestaan uiteraard veel verschillen tussen de vrouwen. Wie voldoende gealfabetiseerd is en Nederlands verstaat, heeft meer schriftelijke mogelijkheden dan de analfabete vrouw. Een analfabete vrouw met welwillende en gealfabetiseerde huisgenoten heeft, op haar beurt, indirect meer schriftelijke communicatiemogelijkheden dan (bijvoorbeeld) een alleenwonende analfabete vrouw. Wie veel vriendinnen heeft en vooral wie over vriendinnen uit verschillende milieus beschikt, krijgt veel informatie, die een meer geïsoleerde vrouw niet ter ore komt.

Brieven, krantjes en flyers (fitnessaanbiedingen, de boekenclub, ed.) die in de brievenbus belanden zijn voor de vrouwen een bekend fenomeen. Wie niet kan lezen of schrijven, heeft hier echter niet veel aan. Gealfabetiseerde huisgenoten kunnen dan een hulp zijn. Een aantal vrouwen kent ook de Passe-Partout. Slechts één vrouw, Aya, maakt hier actief gebruik van. Een ander gezin is dan weer vol lof over het gemeenteblad dat aan huis komt. Wie een beetje Nederlands machtig is, haalt hier veel informatie uit.

Niet alle vrouwen blijken trouwens op de hoogte van het flyerconcept, zoals wij dat kennen. Op zoek naar bezigheden, cursussen en activiteiten lopen velen onder ons onbewust langs de verschillende plaatsen in de stad, waar flyers voorhanden zijn. De vrouwen doen dit niet, zelfs niet als ze de taal machtig zijn. Enerzijds omdat ze de vindplaatsen niet kennen, anderzijds omdat zij de gewoonte niet hebben om op die manier naar informatie op zoek te gaan. Opvallend bij één van de vrouwen van het platteland (Layla) is dat zij het gebruik van folders, flyers en brochures helemaal niet kent. In het Rif bestaat dit niet, ze weet niet welke informatie deze bevatten en daarom gaat ze voorbij aan de flyerwalls. Deze zeggen haar immers niets en vallen dan ook niet op. Voor een aantal ondervraagden zijn de enige ‘papierene boodschappen’ die als waardevol beschouwd worden, de flyers die ze via de school krijgen. Hierbij geeft een hun bekende persoon dan een mondelinge toelichting, waardoor de flyer plots een meerwaarde krijgt. Personen en persoonlijk contact zeggen de vrouwen immers meer dan onpersoonlijke organisaties en abstracte brieven.

De mondelinge reclame doet het dan ook beter dan de schriftelijke. Dit laatste dient voor de hoger geschoolden voornamelijk als back-up en vormt op zich geen motivatie om effectief de deur uit te gaan.

Een belangrijke mondelinge bron, blijken de vriendinnen te zijn. Hier geldt uiteraard: hoe meer vriendinnen, hoe meer info. Een onmisbaar instrument hierbij, vormt de GSM, die alle families bezitten. Op die manier is de informele informatieverspreiding voor hen belangrijker dan de formele.

Een zeer belangrijke draaischijf in de communicatie vormt 'de school' of beter 'de samenwerking tussen Open School en de Integratiedienst'. De school geeft de vrouwen een reden om buitenshuis een netwerk uit te bouwen. Dit netwerk is de ene pijler van informatieverspreiding en communicatie, de school zelf is de andere. De leerkrachten zijn voor de nieuwkomers immers bekende gezichten en gaan deel uitmaken van hun netwerk. Via hen en via gastsprekers krijgen de vrouwen informatie over wat er in de streek te beleven valt. De uitleg over activiteiten, gegeven door een vertrouwde persoon (informeel) en gekoppeld aan een flyer als geheugensteun⁵⁹ (formeel) vormt een goede manier van communicatie en informatieverspreiding.

Over het algemeen beschikt *Hanan*, de dochter van Fatima, over de meeste informatiekanalen. Ze is het Nederlands machtig en ze kan lezen. Ook heeft ze op korte tijd veel vrienden gemaakt die haar wegwijs maken. Op school krijgt ze folders mee van activiteiten die er te doen zijn en af en toe komen er gastsprekers (vb. een voorstelling van het JAC) tijdens de lessen. Tenslotte zijn er haar klasgenoten, die haar mondeling en schriftelijk uitnodigen voor verjaardagsfeestjes ed. De school reikt Hanan dus direct en indirect een aantal communicatie- en informatiekanalen aan. Behalve haar eigen school en de vriendinnen die ze er maakte, kan Hanan ook rekenen op informatie via (het netwerk van) haar moeder. De informatie en het activiteitenaanbod dat haar moeder op Open School verkrijgt, komt dus ook bij Hanan terecht: de Provinciale Vrouwendag, het Wereldfeest, een feest op de Provincie.... Al deze activiteiten komt ze op het spoor via de school en (de vriendinnen van) haar moeder.

We concluderen dat mondelinge bronnen interessanter zijn dan schriftelijke bronnen en dat informeel contact met een vertrouwde persoon de informatieverspreiding nóg versterkt. De kans dat de vrouw effectief haar huis verlaat wordt dan groter. Een aantal vrouwen blijkt niet

---

⁵⁹Dus niet als enige vorm van communicatie.

vertrouwd met het flyer- en brochureconcept. Er kan dus eventueel wat aandacht besteed worden aan kennismaking hiermee. Het geven van een beknopt, schriftelijk (met tekeningen en foto's versierd) geheugensteuntje, samen met een persoonlijke en mondelinge 'uitnodiging', is alvast een goede kennismaking die 'de school' reeds toepast.

We zagen ook dat 'de school' voor de vrouwen een belangrijke spil vormt in hun netwerkvorming en in hun kennismaking met de buitenwereld. Het kan lonen deze rol nog verder uit te bouwen, door het verspreiden van informele, mondelinge informatie rond activiteiten, formeel in te voeren. Dit infomoment kan dan niet alleen dienen voor het aankondigen van de eigen activiteiten, of voor die van betrokken organisaties, maar kan evenzeer gebruikt worden voor het voorstellen van organisaties, clubs en activiteiten uit het Leuvense.

Uit de eigen pogingen bleek dat het effectief 'inwerken' van vrouwen in dergelijke organisaties een werk van lange adem is en intensieve begeleiding vereist. De vrouwen geven echter zelf aan graag over informatie rond het aanbod buitenshuis te beschikken. Net zoals de vrouw ter voorbereiding van haar stap naar buiten, beroep doet op de informatie die door de Tv en door haar man en kinderen het huis binnengebracht wordt, zo lijkt de vrouw, ter voorbereiding van haar stap naar activiteiten in de autochtone buitenwereld, graag over de nodige informatie te beschikken, alvorens zelf naar buiten te gaan. Zij breidt als het ware haar netwerk, haar wereld en haar kennis eerst uit in haar hoofd, alvorens zichzelf met de 'echte' buitenwereld te confronteren.

Besluit. Drempels in migratie. De belevingswereld van Marokkaanse nieuwkomersvrouwen, met een focus op het sociaal-cultureel leven en het vrijetijdsleven.

Voor het onderzoeken van de leefwereld van Berberse nieuwkomersvrouwen, opteerde ik voor een kwalitatieve studie, gebaseerd op participatieve observatie en op het interviewen van levensverhalen. Het was de bedoeling om zo dicht mogelijk bij de vrouwen te gaan staan. Daarom koos ik voor een Bottom Up strategie: meeleven, meevoelen en meekijken door de bril van de vrouwen zélf was aan de orde. Pas nadien probeerde ik, vanuit de overkoepelende structuren, hun verhaal een plaats te geven.

De weg naar kennismaking met Berberse nieuwkomersvrouwen was lang. Gecontacteerde organisaties verwezen naar elkaar door of gebruikten officiële kanalen om de vrouwen aan te trekken (een brief aan de valven). Dit terwijl de officieuze weg de meest efficiënte blijkt. De goodwill van enkelingen kan echter een enorme vooruitgang betekenen. Een directe en vertrouwde tussenpersoon, tussen onderzoekster en nieuwkomersvrouw, geeft hierbij het meest kans op slagen. Via deze persoon wordt de onderzoekster sneller gelinkt aan het netwerk van de vrouw. Een indirecte tussenpersoon, die contactgegevens doorspeelt, maar die zelf geen contact opneemt, is minder efficiënt. Ook zelf direct contact zoeken, verloopt minder vlot. Verder werd duidelijk dat het bereiken van de nieuwkomersvrouw niet lukt, via het aanspreken van ‘oudkomers’. Ofwel kennen ze weinig nieuwkomers, ofwel hebben ze moeite met het opnemen van een rol als tussenpersoon. Zij houden zich liever afzijdig.

Na een lange weg te gaan, leer ik tenslotte toch enkele vrouwen kennen. Hun medewerking bleek voor een deel af te hangen van de toestemming van hun echtgenoot (of vader). De man kan dan ook best betrokken worden in het onderzoek. Een andere factor die medewerking bepaalt, is de sociale controle die men vreest van de familie en van de Marokkaanse gemeenschap.

Aan het einde van mijn zoektocht, ken ik zeven vrouwen van Marokkaans-Berberse afkomst. Zij vertoonden, behalve hun afkomst, hun ‘nieuw’ zijn in België (< 5 jaar) en hun deelname aan scholing (NT2, Franse les, OKAN), niet veel overeenkomsten.

Een aantal elementen hebben een invloed op het leven van de nieuwkomersvrouw: de afkomst van de stad of van het platteland, de generatie waartoe men behoort, de mate van alfabetisering of scholing, de mate van ervaring met betaalde arbeid en de waarden die men

hieraan vasthangt, de reden waarom men naar ons land migreert (gezinsherenigster, gezinsvormster, studente, vluchteling, arbeidsmigrante,...), de burgerlijke staat. Indien men gehuwd is, speelt tenslotte ook de nationaliteit en identiteit van de partner een rol. Is het een Belg, een Marokkaan, een Belgische Marokkaan,....

Al deze aspecten oefenen in zekere mate invloed uit op de vrouw in migratie. In de toekomst dringt verder onderzoek naar de invloed van deze verschillende factoren zich op. Hieruit kunnen profielen opgesteld worden om binnen de groep van nieuw gekomen Berbervrouwen te differentiëren.

Tenslotte kan het zijn dat de nieuwkomers als groep, ondanks onderlinge verschillen, meer overeenstemmen met de eerste generatie (oudkomers), dan met de tweede generatie (Ingrid Stouffs 28/07/2005). Ook de vergelijking van nieuwkomersvrouwen met oudkomers en met vrouwen van de tweede generatie, vormt dus een piste voor toekomstig onderzoek.

In zekere zin bleek het toch mogelijk om een rode draad te ontdekken in de basishouding van de vrouwen. Stellen dat wat volgt voor elke vrouw in dezelfde mate opgaat, is natuurlijk een te grote veralgemening.

De houding van de Marokkaanse vrouwen kunnen we typeren als lichtjes wantrouwend (de vrouw is 'op haar hoede') en afstandelijk, maar tevens ook als hartelijk en gastvrij. De meeste vrouwen zijn schuchter en vertonen drempelvrees tegenover deelname aan het onderzoek. Dit uitte zich voornamelijk in wantrouwen tegenover het 'officiële': termen als 'onderzoek' en 'probleem' bleken daardoor problematisch in gebruik en geruststellende documenten, zoals de 'informed consent', misten hun doel. Een geschreven document of brief heeft immers een meer officiële uitstraling, dan een mondelinge overeenkomst. Tenslotte bleek ook het gebruik van een dictafoon niet overal even gemakkelijk.

Gezien hun angst en wantrouwen tegenover deelname aan een onderzoek, werd dan ook veel tijd besteed aan de kennismaking.

Uit ervaringen en onderzoeken komt ook steeds naar voor dat Berbervrouwen redelijk gesloten zijn. Op macroniveau zijn er weinig problemen en toont men zich heel open. Iedereen wil gaan werken, iedereen wil belastingen betalen,... We merken dat de vrouwen vooral gesloten zijn op microniveau. Een vorm van drempelvrees zorgt hier voor problemen bij het instappen in de dagdagelijkse Vlaamse samenleving. Naast deze drempelvrees speelt ook de man een belangrijke rol in het al dan niet deelnemen aan het externe, dagelijkse leven door de vrouw. Maar ook als de man zich positief opstelt, dan spelen vaak nog haar verinnerlijkte traditie en cultuur een remmende rol.

Een ander opvallend aspect aan de Berbervrouw is haar 'nieuwsgierigheid'. Vooral wie alleen woont en dus geen directe referentiepersonen in de buurt heeft, stelt vele vragen over het leven van de (allochtone) Belgen. Hierin zien we een zoektocht naar normen en standaarden om het eigen leven aan af te wegen.

Samengevat kunnen we stellen, dat de houding van de vrouwen tegenover contacten met de buitenwereld en tegenover deelname aan het maatschappelijk leven ambivalent is. Enerzijds wil men graag mensen leren kennen, Belgen en niet-Belgen. Anderzijds is er weerstand tegen een buitenwereld die onbekend en dus 'onbemind' is. Een moeilijk te verzoenen duo. Omwille van deze ambiguïteit lijken vele vrouwen te balanceren op de drempel van hun huis, op de drempel van hun eigen vrouwenwereld in migratie. Zo balancerend, overschrijden zij dan ook niet meteen een direct zichtbare drempel. Ze proberen deze stap eerst in gedachten te zetten. Het is een mentale voorbereiding als het ware. Een voorbereidende fase.

Deze houding, deze nood aan een mentale voorbereidende fase, vinden we op verschillende momenten in het onderzoek terug. Zo zal de vrouw eerst informatie over de buitenwereld trachten te vergaren via haar man, haar kinderen en via de televisie. Daarna pas zal zij haar eerste stappen in de externe wereld zetten. Ze ondergaat als het ware een mentale voorbereiding, vooraleer de echte confrontatie aan te gaan. In een latere fase merken we, gelijkaardig, dat de Vlaming méér dan welkom is in het huis van de nieuwkomer. De omgekeerde stap wordt echter niet makkelijk gezet. Het verwelkomen van de Vlaming in het eigen huis, kan dan gezien worden als een voorbereidende stap naar een wederbezoek. Ook in het ruimere socio-culturele leven en in het verenigingsleven vinden we tenslotte ditzelfde patroon terug. Zo nemen de Berbervrouwen bijvoorbeeld deel aan 'sportlessen voor allochtone vrouwen'. Hierbij maken zij geen enkel probleem van de Vlaamse sportjuf en van de aanwezigheid van enkele Vlaamse deelneemsters. Anderzijds sloot geen van hen zich aan bij een autochtone (sport)vereniging. Ook hier geldt weer dat de Vlaming welkom is in de wereld van de nieuw gekomen Berbervrouw. Zo is er mogelijkheid tot een beperkte confrontatie op eigen terrein. De omgekeerde stap, de stap in de wereld van de Vlaming, blijft voor de nieuwkomersvrouw echter moeilijk te zetten is. Óók wanneer zij buiten het huis komen, blijven ze dus op, één of andere manier, binnen de eigen vertrouwde cocon.

Voorgaande toonde ons dat 'de stap over de drempel' een belangrijk item is voor de Berbervrouw. Een stap die goed wordt voorbereid. In het leven van de vrouw vinden we

trouwens verschillende geritualiseerde drempels en grensovergangen terug. Nemen we, naast deze rituele drempels, ook de hoger genoemde drempelvrees in acht, dan is de ‘drempelmetafoor’ snel geboren.

Een drempel verwijst haast automatisch naar de drempel van het huis, naar de kern van de vrouwenwereld. De drempel vormt zo de grens tussen de interne vrouwenwereld en de externe mannenwereld. In migratie wordt een dubbele drempel gevormd: de externe wereld is hier niet alleen een mannenwereld, maar tevens de onbekende Westerse wereld.

Net zoals de slak is de Berbervrouw een schuchter wezen dat zich in de eerste plaats thuis voelt in haar eigen schelp. Daarom breiden we de drempelmetafoor uit: ‘de slakkenvrouw op de drempel van haar huisje’. Het huisje van de slak is niet alleen letterlijk de woning van de vrouw. Het verwijst tevens naar haar figuurlijke woning, naar de metawereld, waarin ze in migratie terecht komt. Zij kan er zich thuis voelen omwille van de continuïteit met het thuisland. Dit slakkenhuis, deze metawereld is immers opgebouwd uit verschillende elementen: het bevat haar verleden, haar verhalen, haar culturele Marokkaans-Berberse en Islamitische bagage en het bevat de ‘veilige’ familiale cocon, waarin ze door volgmigratie terechtkomt. Deze vreemde, overvolle rugzak zorgt ervoor dat ze traag vooruit gaat, maar geeft haar tevens de mogelijkheid zich ‘thuis’ te kunnen voelen in de nieuwe wereld. Deze slakkenhuismetawereld is enigszins te vergelijken met de luchtbelmetawereld waarin een toerist op vakantie terechtkomt.

De onwetendheid over België en de schuchterheid en drempelvrees van de vrouw, gekoppeld aan de invloed van de huisgenoten en van de gemeenschap, maken de kans groot dat zij zich in haar metawereld gaat of ‘moet’ opsluiten. De slak kruipt dan in haar huisje en is intern georiënteerd. Ze vult de holte in het huis volledig op, waardoor geen informatie uit de buitenwereld in het huis kan komen. Het omgekeerde is echter ook mogelijk. De vrouw laat haar slakkenhuis achter zich en trekt de wereld in. Bijna alle geïnterviewde vrouwen namen een tussenpositie in. Na een intern georiënteerde fase, zitten ze op de drempel van hun huisje en kijken geboeid en nieuwsgierig, maar eveneens angstig, de buitenwereld in. Zij bereiden zich mentaal en praktisch voor op telkens nieuwe, kleine stappen in de wereld.

Het samenspel van de interne en externe wereld bepaalt dus welke positie de vrouw zal innemen in haar huis en in de samenleving. De externe wereld kan er zich dan ook het best op richten om de vrouw uit haar huisje te laten komen, zonder het volledig te moeten achterlaten.

Vooraleer de nieuwkomersvrouw in migratie zich op de drempel van haar slakkenhuis bevindt, heeft ze al een hele weg afgelegd. Een weg vol drempels en vol overgangen. De belangrijkste drempel die de vrouw in Marokko overschrijdt, is die van het huwelijk. In deze context is de uitdrukking: 'De bruid over de drempel dragen' van toepassing. Bij het huwelijk komt de vrouw in een nieuwe omgeving terecht. Ze krijgt een nieuw statuut. Dit is de meest fundamentele overgang in haar leven. Het eerste deel van haar leven brengt ze door in het ouderlijk huis. Het huwelijk luidt het tweede deel van haar leven in. Ze zal (in Marokko meestal) in de onmiddellijke buurt van of bij haar schoonouders gaan wonen. De zorgplicht en de verantwoordelijkheid van haar vader en broers, wordt op dat moment overgenomen door haar kersverse echtgenoot. De vrouw neemt dus haar intrek in een 'vreemd' huis, in het huis van haar man. Ze stapt hiertoe over de drempel van de eigen woning én over de drempel van de woning van haar man.

Voor een aantal vrouwen hangt het huwelijk vroeg of laat onvermijdelijk samen met een migratie naar het buitenland. Vroeger stond gezinshereniging op de eerste plaats als migratiemotief. Vandaag is het belang van gezinsvorming toegenomen. (In de marge vinden we tegenwoordig ook nog andere migratiemotieven terug.) Gezinsvorming en gezinshereniging zijn 'volgmigraties' en zijn op een directe of indirecte manier verbonden aan het huwelijk. Daarom bespraken we het huwelijk als eerste drempel in het leven van de vrouw in migratie.

De migratie zelf vormt dan de tweede drempel. Vandaag verlaten 'gezinsvormsters' niet alleen hun vertrouwde ouderlijke huis bij het huwelijk, maar tegelijkertijd ook hun land. Zij migreren naar een (vaak (on)bekende man in een) onbekend land. Hier vallen dus twee grote levensovergangen samen. Ze vormen een dubbele drempel. Op het verlaten van het ouderlijk huis bij het huwelijk zijn de vrouwen in redelijke mate voorbereid..., maar het oversteken van de landsgrens is voor hen echt een stap in de duisternis. De slak kruipt in haar huisje en laat zich meevoeren...

Zelfs al gaat ze op zoek naar informatie, toch is de nieuwkomersvrouw, net zoals 20 jaar geleden niet of amper voorbereid op haar komst naar België. Dit ondanks de jarenlange migratiegeschiedenis van het land en ondanks de verschillende initiatieven die in Europa voor migranten uit de grond gestampt zijn. De vrouw kent bij aankomst het bestaan van deze initiatieven niet. Daarenboven is zij het niet gewoon gebruik te maken van een uitgebouwde maatschappelijke dienstverlening. Problemen worden vaak in de eigen, informele kring opgelost, in plaats van ermee naar meer 'officiële' instanties te gaan.

Het nieuwe land blijft een grote onbekende voor de vrouw. De communicatie vanuit de externe mannenwereld naar de interne vrouwenwereld, lijkt niet optimaal te verlopen. Kunnen de mannen hun vrouw geen informatie geven over haar wereld, of stelt de vrouw de ‘verkeerde’ vragen... dat laat ik in het midden. Onwetendheid wordt ook in stand gehouden door de ‘mythe van de rijke migrant’. Hierdoor komen in Marokko de minder fraaie kanten van het leven overzee niet aan bod. Tenslotte staat Vlaanderen niet echt hoog op het verlanglijstje der migratielanden, waardoor men er weinig info over vindt en zich er geen specifiek beeld over vormt. De vrouwen komen dus onvoorbereid naar ons land en het is dan ook niet verwonderlijk dat op een aantal van hen de termen ‘cultuurschok’ en ‘overload shock’ van toepassing zijn.

Bij aankomst in het nieuwe land, overschrijden zij meteen een derde drempel, die van hun letterlijke en figuurlijke nieuwe huis. Voor veel vrouwen breekt een moeilijke tijd aan. We zien dat ze zich noodgedwongen, vrijwillig of onvrijwillig terugtrekken in de metawereld, in hun ‘huis’. Dit huis vormt hun eerste bewegingsgrens. Zij zijn georiënteerd op de interne wereld, op dit huis van de man, dat ze mettertijd zullen transformeren tot de kern van hun vrouwenwereld. Het is voor de vrouwen niet gemakkelijk om vanuit het huis, terug de stap over de drempel naar buiten toe te zetten. Ze mag dit niet of kan dit eenvoudigweg niet. De slakkenvrouw blijft hierdoor vrijwillig of onvrijwillig gekluisterd aan haar metawereld, aan haar eigen huis, haar slakkenhuis. Wanneer haar man of vader een opleiding volgt of aan het werk is, heeft hij weinig tijd om zijn gezin rond te leiden. Een taak die hem nochtans toegeschreven wordt. Ook de onbekende taal, gewoonten en gebruiken, de onbekende weg... maken dat de vrouw niet naar buiten kan, mag of durft. Ze voelt zich eenzaam, ze verveelt zich en gaat gebukt onder gevoelens van heimwee, gesymboliseerd in de achtergelaten moederfiguur.

Aangezien zij de buurt nog niet kent en het huis (nog) niet uit kan, is haar vrouwenwereld in het begin van haar migratie veel beperkter dan in het thuisland. Ze beschikt hier niet over een ‘vrouwengroep in het dorp’ of over een ‘vrouwennetwerk in de stad’ die een uitbreiding van haar huis en wereld vormen wanneer de mannen het huis/dorp verlaten. Bij sommige vrouwen wordt de kern van de vrouwenwereld ook nog eens verkleind door een werkloze man, die meer dan anders in huis aanwezig is. De begrensde bewegingsruimte wordt verder in vele gevallen nog minder aangenaam, door de slechte kwaliteit van sommige huizen. Tenslotte zien we dat dit huis in migratie een ‘dubbel binnen’ vormt. De drempel van het huis scheidt de interne vrouwenwereld van de externe mannenwereld én van de Westerse, onbekende buitenwereld. De dorpel wordt voor de vrouw als het ware dubbel zo hoog...

Alvorens zich aan de vierde drempel te wagen en deze hoge, dubbele dorpel terug over te steken, richting buitenwereld, zal de vrouw intern een voorbereidende stap zetten. Zoals we eerder zagen: ... De vrouw overschrijdt niet meteen een zichtbare drempel, maar probeert de stap eerst in gedachten te maken. Hier gaat zij in de eerste plaats het huis van haar man transformeren tot het huis van de vrouw. Het huis wordt zoveel mogelijk aangepast aan het thuisland. Later worden materiële elementen uit het nieuwe land toegevoegd. Met Berberse (Marokkaans-Islamitische) en met Westerse elementen straalt het huis het 'dubbel behoren' van de vrouw uit. De interne wereld verandert stilaan. De vrouw creëert nieuwe gebruiken, maar het eigen systeem wordt niet in vraag gesteld.

In de tweede plaats bereidt ze zich voor op haar eerste stappen naar buiten, door zich op een veilige manier (via haar man, haar kinderen en via de televisie) een beperkt beeld van de buitenwereld te vormen, alvorens hiermee de directe confrontatie aan te gaan. De transformatie van het huis, het uitbouwen van de kern van de vrouwenwereld en de verwerking van de selectieve informatie die uit de buitenwereld het huis binnenkomt, vormt in dit opzicht dus een voorbereiding voor de stap naar buiten.

Pas op een tweede niveau zet de vrouw effectief deze stap over de dubbele drempel, naar de mannelijke en Europese buitenwereld, om er een vrouwen netwerk uit te bouwen. Hier wordt het Berbers grenzensysteem wél aan het wankelen gebracht. Op dit tweede niveau vinden we de gelaagde vierde drempel. De slakkenvrouw komt hier letterlijk uit haar huisje en verlaat hiermee voor een stuk haar metawereld.

De eerste stappen buitenshuis worden overal gezet met behulp van het eigen, informele netwerk, waarin men terecht komt bij migratie. Dit zijn in de eerste plaats de man, de (schoon)familie en/of de vrienden van de man. Het is de man die zijn vrouw inschrijft voor taallessen en dergelijke. Meestal heeft zij geen idee hoe haar man aan deze informatie komt. Het hangt dan ook deels van haar directe omgeving af of de vrouw deze stap buiten het huis kan en zal zetten.

De inschrijving voor de taallessen geeft de vrouwen een legitieme reden om de deur uit te komen, om nieuwe vaardigheden te ontwikkelen en het geeft hen de kans om contacten te leggen en om een netwerk uit te bouwen. Dit netwerk bestaat voornamelijk uit andere allochtone (Berber)vrouwen.

De vrouwen vinden hier een nieuw evenwicht. Dankzij de directe (Nederlands leren, algemene kennis vergaren, ...) en indirecte functies (contacten leggen in een beschermde omgeving, een legitieme reden geven om het huis te verlaten en om vaardigheden te oefenen,...) van de lessen NT2, gegeven binnen een veilig kader en in seksegescheiden

groepen, ontwikkelen deze vrouwen immers al dan niet reële gevoelens van controle en vaardigheden om zich te handhaven in de buitenwereld.

De stap naar de lessen Nederlands vormt echter slechts het overschrijden van een eerste subdrempel binnen de gelaagde vierde drempel. Het evenwicht dat hier gevonden wordt, is nog wankel. Verveling, heimwee en eenzaamheid blijven een rol spelen en de opgebouwde netwerken geven niet genoeg voldoening. We kunnen ervan uitgaan dat, naarmate de vrouw meer subdrempels overschrijdt in de buitenwereld (binnen de vierde drempel dus) en ze dieper doordringt in de autochtone, Belgische samenleving, dit evenwicht stabiel zal worden.

Een tweede subdrempel wordt overschreden wanneer de vrouwen deelnemen aan activiteiten die vanuit 'de school' georganiseerd en begeleid worden of activiteiten van buitenaf die onder begeleiding van 'de school' bezocht worden. We spreken hier van 'activiteiten in een begeleide groep in een beschermde omgeving'. Een voorbeeld zijn de sportlessen voor allochtone vrouwen, die georganiseerd en aangekondigd worden in het kielzog van de lessen NT2. Deze staan niet echt open voor het grote publiek. Er komen voornamelijk Marokkaanse vrouwen, die er, onder begeleiding en gescheiden van mannen, sport beoefenen.

Een derde subdrempel vormen de begeleide (dag)uitstappen voor allochtone vrouwen, georganiseerd vanuit de integratiesector, en de niet-begeleide uitstapjes die vrouwen met vriendinnen maken naar evenementen in Leuven. Soms zijn dit evenementen waar de integratiesector aan deelneemt of waar ze reclame voor maakt. Deze derde subdrempel kunnen we bestempelen als het 'deelnemen aan hoogdrempelige activiteiten in een beschermde omgeving'.

Net zoals de man (of bij uitbreiding de familie) de vrouw begeleidt bij haar eerste stap buiten het huis - waarbij opgemerkt dat niet alle vrouwen deze begeleiding krijgen en dat zij dus soms ook de eerste subdrempel niet overschrijden -, zo begeleidt de integratiesector, onder de vorm van 'de school' deze vrouw naar activiteiten binnen de tweede en de derde subdrempel. Wie begeleidt hen echter bij het overschrijden van de vierde subdrempel? Deze drempel is de overstap binnen het parallelaanbod: de stap van activiteiten voor allochtone vrouwen, naar een deelname aan 'autochtone' activiteiten en verenigingen, binnen de vrijetijdssfeer en de socio-culturele sfeer. Geen van de vrouwen maakte tot nog toe deze overstap. Dit ondanks hun herhaaldelijke vraag naar meer contacten en naar meer contacten met Vlaamse vrouwen. Zonder intensieve begeleiding lijken de vrouwen deze stap ook niet te zullen zetten. Een aantal factoren spelen hierbij een rol: er is de man (familie, schoonfamilie), die al dan niet toelaat om verdere stappen buitenshuis te zetten. In de tweede plaats is er de verinnerlijkte

traditie en cultuur van de Berbervrouw, die haar niet toelaat te veel contacten te zoeken met de buitenwereld. Ten derde is er de ambigue houding tegenover het gastland: men heeft angst voor het onbekende, met zijn andere (slechte?) gewoonten en gebruiken, maar tezelfdertijd is men zeer nieuwsgierig naar de Vlaamse medemens. Ten vierde merken we dat vrouwen, voornamelijk plattelandsvrouwen, van thuis uit geen ervaring hebben met het verenigingsleven of met georganiseerde socio-culturele activiteiten. Een aantal concepten en activiteiten uit deze sferen zijn hen ook minder of niet bekend, ze worden anders ingevuld of er rust een taboe op. Soms weet men op puur praktisch vlak niet 'hoe ergens aan deel te nemen'. Als vijfde element merken we op dat, ondanks recente pogingen (van onder meer Vormingplus) om meer coherentie te verkrijgen, het aanbod binnen de socio-culturele sector en binnen de vrijetijdssfeer enorm versnipperd is. Vrouwen weten niet altijd waar ze moeten zoeken naar activiteiten en naar verenigingen allerhande. Ten zesde is ook de houding van 'de Vlaming' ook niet altijd even open tegenover nieuwe landgenoten. Tenslotte blijkt een aantal vrouwen niet gesocialiseerd te zijn in onze manier van communicatie rond activiteiten en dergelijke. Flyers (flyerwalls of valven) en brochures zijn niet iedereen bekend en, gezien de over het algemeen matige alfabetisatie, zijn niet alle vrouwen bedreven in het lezen ervan,...

Een aantal elementen vallen op.

Ook hier zien we weer dat de officiële en geschreven kanalen minder aanspreken. Het gebruik van informele, persoonlijke en mondelinge communicatiekanalen geeft een beter resultaat. Wanneer een gekend persoon, iemand van het vrouwen netwerk, de aankondiging doet, mist dit dan ook zijn effect niet. Een flyer kan wél ter ondersteuning gebruikt worden. Deze combinatie van mondelinge en schriftelijke communicatie, past 'de school' reeds toe om eigen en gerelateerde activiteiten aan te kondigen, maar haar rol als communicatiekanaal tussen de vrouwen en de externe wereld, kan nog verder uitgediept worden. 'De school' wordt immers door alle vrouwen aangehaald als een belangrijke bron van informatie (rond activiteiten). Zij is dan ook het middel bij uitstek om de vrouwen meer 'vertrouwd te maken' met de verschillende communicatiekanalen en met wat de socio-culturele en vrijetijdssfeer te bieden heeft.

Wat nog opvalt is dat, op het moment van het onderzoek, de vrouwen binnen de cursus Maatschappelijke Oriëntatie van het onthaalbureau, zelf de onderdelen mogen uitkiezen die ze zullen volgen. Hier zijn een aantal opmerkingen te maken. Gezien de hierboven aangehaalde factoren, zal het thema 'vrije tijd, ontspanning en cultuur' waarschijnlijk niet gemakkelijk opgenomen worden in het te volgen pakket. De voorstelling van het aanbod in de brochure

‘België voor beginners’ is voor deze doelgroep vermoedelijk te beknopt en te weinig diepgaand. (Een aantal begrippen en concepten zijn immers niet of niet voldoende gekend en op andere rust dan weer een taboe,...). Een min of meer verplichte opname van dit onderdeel in het pakket, zou een uitkomst kunnen bieden. Want dit, voor hen eerder onbekende aspect van het leven in Vlaanderen, kan op lange termijn misschien een invulling betekenen voor hun behoefte aan meer sociaal contact (met de autochtone bevolking).

Tijdens de vele gesprekken gaven zij trouwens ook aan wél interesse te hebben in het aanbod, in wat er in de streek te beleven valt. Niet om er meteen gebruik van te maken, maar eerder om te weten dát er een aanbod is. Misschien kunnen we ook deze vraag naar informatie kaderen in het eerder aangehaalde feit, dat vrouwen een mentale voorbereiding, een mentale horizonsverruiming doormaken, vooraleer ze effectief de stap over de drempel zullen zetten.

Binnen de vierde subdrempel, ‘de bescherming voorbij’, is het echter niet de bedoeling dat het parallelle aanbod zou verdwijnen. Het vormt immers een veilige thuishaven voor vrouwen die een stap naar buiten wensen te zetten, zonder meteen ‘overrompeld’ te worden. Toch zou dit aanbod idealiter voor sommigen het opstapje naar het autochtone aanbod kunnen zijn. Voorbij de bescherming dus. Momenteel is er wel sprake van een wederzijdse kennismaking tussen beide aanbodzijdes. Er bestaan, op kleine schaal, experimenten met het toelaten van Vlaamse vrouwen bij activiteiten voor allochtone vrouwen, maar tot een echte samenwerking rond integratie lijkt het in Leuven alsnog niet te komen. De drempel tussen beide aanbodzijdes is nog geen ‘opstapje’ geworden.

We zien hier weer ‘drempelvrees’ opduiken. De Vlaamse vrouw is welkom bij de activiteiten voor allochtone vrouwen, maar de omgekeerde stap wordt uit eigen beweging moeilijk gezet. Deze hoge drempel, waar allochtone vrouwen voor komen te staan wanneer ze van het ene aanbod naar het andere willen stappen, kan door samenwerking aan beide aanbodzijdes verlaagd worden. Er moet dan op twee sporen gewerkt worden. De integratiesector kan haar deuren wat wijder en wat systematischer openstellen voor autochtone vrouwen. Verder kan ze bewust reclame maken voor activiteiten buiten het eigen milieu en kan ze externe organisaties oproepen, om zich voor te stellen aan de vrouwen en om samen te werken rond integratie in het autochtone aanbod.

Ook bij de autochtone verenigingen en organisaties is er werk aan de winkel. Zij kunnen zich voorstellen aan en openstellen voor allochtone vrouwen. Hiertoe is een goede begeleiding en ondersteuning voor deze organisaties onontbeerlijk.

Een samenwerking tussen beide aanbodzijdes dringt zich dus op. Uiteraard is dit een (mogelijke) ideaalversie van het verhaal. Het blijft een zware en intensieve taak, die met de bestaande mensen en middelen moeilijk uit te voeren is. Ook uit eigen onderzoek bleek immers, dat de stap naar het reguliere aanbod en naar de gewenste kennismaking met de autochtone vrouw, moeilijk te zetten is. De meeste Berbervrouwen blijven balanceren op de drempel van hun huis en twijfelen.

Een vijfde en laatste drempel, die binnen dit werk aan bod kwam, is de drempel naar de hulp- en dienstverlening toe. We zagen reeds dat de eerste stappen buitenshuis gezet worden met behulp van het familiale netwerk en met het netwerk van de man. Ook de inschrijving voor de taallessen en dergelijke gebeurt via deze weg. Bij hun aankomst zijn vrouwen niet op de hoogte van de onthaalinitiatieven. Zij rekenen er ook niet op. De man (echtgenoot, vader, broer,...) is immers ‘verantwoordelijk’ voor zijn vrouw en deze vrouw schrijft die verantwoordelijke rol ook toe aan haar man. Hij is degene die haar moet rondleiden en verder moet helpen.

Ook voor hulp en voor het verkrijgen van steun valt de vrouw in de eerste plaats op dit informele netwerk terug. Men is immers niet gewoon om hulp te vragen buiten de eigen kring. Aangezien de hulp- en dienstverlenende instanties in de externe wereld liggen, zullen niet veel vrouwen de stap hier naartoe zetten. Dit hoeft niet perse een probleem te zijn. Sommige vrouwen sturen hun echtgenoot in de buitenwereld op pad om de nodige informatie te verzamelen. Voor andere vrouwen, die er niet in slagen om via hun informele netwerk aan de juiste informatie uit de buitenwereld te geraken, kunnen een aantal inleidende en toelidende huisbezoeken, vanuit de maatschappelijke dienstverlening, handig zijn. Al is het maar om, door het verhogen van persoonlijk contact en vertrouwelijkheid, de drempel naar de officiële hulpverlening stilaan te verlagen. We merken immers dat de vrouwen eerder personen tot hun (hulp)netwerk zullen toevoegen, dan organisaties. Zo is bijvoorbeeld wat zij ‘de school’ noemen, in feite een samenwerking van verschillende organisaties. De nieuwkomersvrouw kent hen echter niet altijd als zodanig (dit geldt niet voor elke vrouw in dezelfde mate). Zij zal haar netwerk eerder op persoonlijke basis verder uitbouwen. Zij voegt dan de hulp- en dienstverleensters als ‘personen’ toe aan haar netwerk, waardoor ze in haar vertrouwde cocon terechtkomen. Ze breidt als het ware haar slakkenhuis uit, zonder ‘volledig’ de stap naar ‘buiten’ te moeten zetten.

Op het informele netwerk dat op die manier ontstaat, beroept ze zich bij problemen, eerder dan de formele instanties aan te spreken. Ook hier geldt dus dat de informele weg een goed alternatief biedt om deze vrouwen te bereiken.

Stukje bij beetje kan de vrouw zo de drempel van haar huis overschrijden. Er wordt dan vanuit de informele weg gewerkt, aan een toeleiding tot de meer formele en officiële hulpverlening. Ook aan deze stap kan en moet nog verder gewerkt worden.

Als opmerking wil ik tenslotte nog wijzen op de ambiguïteit van het bestaande informele netwerk, waarin de vrouw bij volgmigratie terecht komt (dit wil zeggen: het netwerk, waar nog geen personen uit de buitenwereld aan toegevoegd zijn). Dit netwerk kan haar eerste hulp en steun zijn. Hierdoor kan ze 'haar draai' vinden in de nieuwe wereld. Anderzijds kan het ook dit netwerk zijn, dat maakt dat alternatieven uit de buitenwereld haar niet bereiken. Het geeft dan als het ware één mogelijke levenswijze aan, maar toont niet de vele andere mogelijkheden, die er zijn. Een open en goed gesmeerd netwerk is voor de vrouw een enorm voordeel. Zij kan dan, via deze informele weg, aan informatie uit de buitenwereld geraken, of wordt (soms) gestimuleerd om deze zelf buitenshuis te gaan zoeken... Wanneer dit netwerk echter niet naar behoren functioneert, zet het een rem op de ontplooiing van de vrouw in ons land. Zeker in dat geval, voor deze groep van vrouwen, is het echt aangewezen om op vlak van de hulp- en dienstverlening (tijdelijk) een meer informele weg in te slaan.

Bijlage 1: De vrouwen voorgesteld.

1. Aya

Dit is de eerste vrouw die ik leer kennen en degene die ik het meest bezocht heb.

Via een e-mail aan de leerkrachten van het Centrum voor Basiseducatie - Open School, kreeg ik haar telefoonnummer.

Aya is 33 jaar (°1972) en op het moment van onze kennismaking is ze 1 jaar en 6 maanden in België. Ze is gehuwd met Abdul (32 jaar) en heeft een dochtertje van 4 maanden en half, dat geboren werd in het ziekenhuis in Leuven. Haar moeder zag het kind alleen maar op foto. Ze opteerden voor een korte naam. Belgen hebben meestal korte namen en ondervinden moeilijkheden bij het uitspreken van lange namen. Volgens haar man kiezen Marokkanen in België dan ook steeds meer voor korte namen.

1. Afkomst

De informante is afkomstig uit Al Hoceima, in het noorden van Marokko en is de tweede jongste in een Berbergezin met 9 dochters. Het zijn er zoveel geworden, omdat haar ouders probeerden een zoon te krijgen. *'Als je geen zoon hebt, wordt dat een beetje als schande gezien. In België is dat niet zo'*, weet ze (10/12/2005). Haar beide ouders leven nog, haar twee oudste zussen zijn overleden. Ze waren getrouwd en hadden kinderen. Haar jongste zus, één jaar jonger dan zichzelf en niet gehuwd, woont nog bij haar ouders, samen met twee andere zussen, wiens huwelijk op de klippen liep.

2. Jeugd en kindertijd

Aya heeft een moeilijke adolescentieperiode gekend. Haar vader was niet zo streng, haar moeder wel. Ze mocht niet veel van thuis uit. Op reis gaan of een uitje naar het strand maken, gebeurde steeds samen met de familie, nooit met vriendinnen, tenzij geaccompanyerd door een zus. Ze had wel vrijheid, maar binnen beperkte grenzen. Zo mocht ze nooit later binnenkomen dan haar vader: *'Dan rende ik naar huis, omdat mijn vader eraan kwam'*. Ze mocht wel haar huwelijkspartner kiezen.

Ze wijdt deze beperkte vrijheid niet aan de traditie, maar aan haar moeder. Die verbood haar onder andere om met bepaalde meisjes om te gaan. Over sommigen werd immers geroddeld.

Ook in het volwassen leven beïnvloedt deze opvoeding haar. Ze kan niet ten volle genieten van de vrijheid die het leven haar hier biedt, want in haar hoofd is ze niet vrij...

Ze gaat op stap met haar man, maar haar opvoeding heeft haar zodanig gevormd, dat ze niet veel alleen buiten komt.

3. Familienetwerk in Europa

Één van Aya's zussen woont in Rijsel. Zij is er getrouwd en heeft een zoontje. In Marokko studeerde ze voor advocaat. Ze maakte de licenties af, maar gaf verdere studies op om naar Frankrijk te gaan. Daar heeft ze nog twee jaar bijgestudeerd. Een andere zus zal in juni trouwen met een Franse Marokkaan en eveneens in Rijsel gaan wonen. Aya kan het huwelijk in Marokko niet bijwonen, maar ze zal haar zus in Rijsel terugzien. Behalve deze twee zussen in Frankrijk, heeft ze ook een aantal nonkels in Nederland wonen. Ze ziet hen echter bijna nooit. Abduls ouders en zus wonen in Lokeren en hij heeft nog een broer, die in Brussel verblijft. Haar schoonfamilie ziet ze wel regelmatig.

4. Studies en werk van de man

In Marokko heeft Abdul gestudeerd, maar hij raakte niet aan de bak met zijn diploma. Daarom werkte hij op café.

In België volgt hij les bij het CVO, bij Open School en op de VDAB. Al heeft hij best een talenknobbel, hij vindt Nederlands een moeilijke taal. Behalve het Nederlands spreekt hij een beetje Frans, Engels en Spaans. Verder spreekt hij Marokkaans, Arabisch en Berbers, zijn moedertaal.

Op de VDAB volgt hij, naast een cursus 'technisch Nederlands' ook een beroepsopleiding. [Tijdens telefonisch contact in juli 2005, bleek hij werk gevonden te hebben.] Hij wordt op de VDAB geholpen om werk te vinden. Enerzijds zou hij graag werken, anderzijds wil hij ook graag een bijkomende opleiding doen: *'Iets met machines'*. Op de vraag of hij zijn werkopleiding graag doet antwoordt hij: *'Ja is goed werk voor in België. Met de handen, maar die zijn nodig.'*

Hij vertelt dat hij studeren makkelijker vindt in België, dan in Marokko. 'T is een indruk. Tijdens zijn studies passeerden Descartes, Aristoteles en Freud de revue, maar eveneens kreeg hij Arabische filosofie te verwerken en dan studeerde hij niet eens aan de faculteit filosofie.

5. Studies & werk van de vrouw

Voor Aya is er een ander verhaal. In Marokko haalde ze haar baccalaureaat en deed ze een hogere studie. Een tijd werkte ze aan de balie van een reisbureau, later deed ze er de boekhouding. Ze heeft twee jaar gewerkt, tot haar man haar ten huwelijk vroeg.

Over werken in Marokko vertelt ze het volgende: (2/03/2005)

'Het is een heel moeilijke situatie. 't Is ofwel jezelf verkopen, ofwel heb je geen werk. Meisjes die aan de gemeente werken, die zijn zeker dat ze nooit buiten gesmeten worden, maar meisjes zoals ik, die gewoon voor iemand werken op kantoor of zo...Daar moet je altijd doen wat ze zeggen.

Ik denk dat ik buiten gesmeten ben, omdat ik zei: "Jullie houden teveel van mijn loon af." ...Ik moest ook examen afleggen en behaalde het diploma. Er was een ander meisje dat niet geslaagd was. Zij had een relatie met een van de bazen en mocht er blijven, maar ik niet. Ofwel moet je jezelf verkopen ofwel heb je geen werk.

[...] Je moet je ook altijd opmaken. Ik ging eerst bij iemand werk zoeken, zonder make-up en in mijn djellaba en die werkgever zei: "Ik zal je wel oproepen als ik je nodig heb." Dat heeft hij dus niet gedaan. Daarna kwam er een meisje dat hij wel aangenomen heeft, omdat hij haar graag mocht. Een paar maanden later kwam het meisje bij mij getuigen dat hij haar had mishandeld. Dat meisje wist dat nog niet... Als ze dat had geweten...Ik had al ervaring van mijn ander werk.

[...] Al die meisjes hebben slechte ervaringen gehad in eigen land, als die naar hier komen, dan denken ze makkelijk: "Was ik hier maar eerder gekomen".'

In België hoopt ze werk te vinden in haar eigen sector. Ze houdt er echter rekening mee dat dat moeilijk gaat zijn. Ze zal nooit goed genoeg Nederlands kennen. Om het even welk werk is daarom goed, zolang ze maar weet dat ze zal kunnen werken.

Aya wil ook dolgraag Nederlands leren. Zij spreekt Berbers als moedertaal. Verder spreekt ze Arabisch en een beetje Frans. Bij aankomst in België is ze spijtig genoeg, maar vier keer naar de les NT2 van Open School kunnen gaan. Toen viel het verdiet dat ze zwanger was.

Haar zwangerschap strooide behoorlijk veel roet in het eten. Zij had zich haar debuut in België anders voorgesteld en vertelt dit tijdens zowat elk bezoek. Deze verstoring van haar plannen, ligt zwaar op haar maag.

2. Amal

Amal leer ik kennen via één van de tolken. Beide vrouwen zijn familie. Amal woont in Brussel, een gebied dat buiten mijn doelstelling valt, maar toch contacteerde ik haar⁶⁰. Een aantal telefonische contacten en een tweetal bezoeken volgden.

De vrouw is 24 jaar oud. 3 jaar geleden reisde ze met een studentervisum naar België. Wanneer ik haar leer kennen, is ze 5 maanden gehuwd met Ahmed, een Brusselse Marokkaan van de tweede generatie én familie van haar. Sinds haar huwelijk is ze op zijn appartement ingetrokken.

1. Afkomst

Amals ouders zijn afkomstig uit Nador. Dit is ook haar geboorteplaats. Ze heeft 5 broers en 2 zussen en is zelf de jongste van het gezin. Met haar oudste zus en met haar moeder heeft ze een speciale band. Qua karakter lijkt ze ook heel erg op haar moeder: ze is correct, perfectionistisch, houdt van orde en is zeer ambitieus. Haar moeder heeft zelf niet gestudeerd en is huisvrouw geworden. Ze staat er echter op dat haar kinderen wél hun studies voltooien. Op 5-jarige leeftijd verhuisde Amal met haar ouders naar Meknes. Hun huis in Nador deed vanaf dan dienst als vakantiehuis.

Amal 6/04/2005 'Het is op het platteland, maar het is tof. Er is alles. [...] want nu hebben ze een 'effort' gedaan om er elektriciteit te leggen en stromend water. Ervoor was dat er niet, was er geen elektriciteit...'

Alle kinderen hebben gestudeerd, maar niet op het niveau van het hoger onderwijs. De meeste broers en zussen hebben het secundair onderwijs beëindigd. Amals oudste zus zette haar studies vroegtijdig stop, aangezien studeren in die tijd niet belangrijk was. Momenteel leert ze lezen en schrijven. Amal is de enige die haar studies 'echt' afmaakt. Zij volgt hoger onderwijs.

Haar oudste zus is getrouwd in Marokko en woont in Agadir. haar middelste zus is niet gehuwd en woont nog thuis. Twee van haar broers wonen in België en hebben hier een

---

⁶⁰ Ik vernam dat ze nog in Leuven gewoond heeft en hoopte dat ze me aan verdere contacten kon helpen. Deze informatie bleek niet te kloppen. Ze woont in Brussel, maar gaf vroeger vrijwillig Arabische les in Leuven.

gezin. Drie anderen wonen in Spanje. Zij gingen allen van huis weg, om te werken in het buitenland en één van hen vertrok om een specialisatie als kapper te volgen.

Haar schoonouders en schoonbroers (respectievelijk 22, 21, 16 en 13 jaar oud) wonen samen in Brussel. Ze ziet hen regelmatig. Amal heeft zelf veel familie in Leuven, maar ze ziet hen niet zo vaak, voornamelijk tijdens feesten ziet ze haar familie.

2. Jeugd en kindertijd

Amal 6/04/2005 'Ik herinner me niets, maar ik weet dat ik een leuke kindertijd heb gehad. [...] Ik weet dat ik geliefd was door mijn ouders. Ik weet dat ik van mijn ouders kreeg wat ik wilde en mocht doen wat ik wilde. Wel binnen bepaalde grenzen natuurlijk. Ik werd door iedereen graag gezien, ook door mijn broers en mijn zussen.'

3. Studies & werk van de man

Ahmed spreekt vloeiend Frans en volgde in zijn jeugd Arabische les in België. Hij beheerst deze taal echter niet. Ook het Berbers spreekt hij niet meer zo goed. Amal daarentegen spreekt Frans en Arabisch van op de Middelbare school. Ze spreekt een klein beetje Engels en thuis leerde ze het Berbers, haar moedertaal. Het koppel spreekt dan ook een mix van Frans en Berbers met elkaar.

Na zijn secundaire studie volgde Ahmed een bijkomende opleiding techniek en momenteel repareert hij machines in een fabriek. Hij werkt in een ploegensysteem. Indien hij de kans heeft, zou hij graag nog bij studeren, maar momenteel gaan de studies van Amal voor. Hier zien we een tegenstelling met het gezin van Aya, waar de studies van de man voorgaan en zij thuis blijft om voor hun kind te zorgen.

4. Studies & werk van de vrouw

Amal studeerde wetenschappen in Meknes. Ze behaalde haar baccalaureaat en studeerde daarna een jaar aan de universiteit van Meknes. In België studeert ze oftalmologie. Bij aankomst studeerde ze twee jaar optometrie aan een dure privé-school in Brussel. Daar kon ze, tot haar spijt, niet met haar hoofddoek terecht. Na twee jaar schakelde ze over naar sociale promotie in Luik voor dezelfde studies. Minder duur en mét hoofddoek. Ze heeft nog een jaar te gaan. Nu ze gehuwd is, liggen haar studies even stil en volgt ze een taalbad Frans, alvorens haar thesisjaar aan te vangen.

In de toekomst zou ze graag haar rijbewijs halen en Nederlands leren. Net zoals Abdul, vertelt ook Amal dat ze het studeren in België enigszins makkelijker vindt dan in Marokko. Ze ondervindt wel moeilijkheden bij het studeren, maar die zijn van een andere aard.

Het belang dat deze vrouw hecht aan studeren blijkt ook uit haar bezigheden in haar vrije tijd. Haar laatste jaar in het thuisland besteedde ze veel tijd aan het leren lezen en schrijven van haar moeder. Nu ze in België woont, doet ze hetzelfde voor andere analfabete vrouwen uit het thuisland. Het is alsof ze aan haar moeder lesgeeft.

In Marokko heeft de vrouw nooit gewerkt. In België ligt dat anders. Af en toe gaat ze babysitten. Verder werkte ze als jobstudent aan de kassa en werkte ze in de schoonmaaksector. Aan deze vakantiejob raakte ze onrechtstreeks via haar broer. Ze werkt nu al een aantal zomers voor dit schoonmaakbedrijf. Wanneer ze haar studies voltooid heeft, droomt Amal ervan te gaan werken bij een opticien. Maar...

6/04/2005 'het té commerciële dat interesseert me niet, zoals het verkopen van brillen en zo. Dat is té ... ik prefereer, ik weet nog niet. Het mag niet overvol zitten, niet te gecompliceerd, niet teveel rekeningen.... Te veel boekhouding bijvoorbeeld, dat niet... gewoon een simpel werk.'

Indien ze in deze branche niet terecht kan, of haar diploma niet haalt, dan droomt ze ervan lerares te worden of verpleegster of maatschappelijk assistent... Ze weet het nog niet goed, maar dromen heeft ze wel.

5. Ambitieuze en veeleisende

Hierboven besprak ik het leven van de twee hoger opgeleide vrouwen die ik leerde kennen. In tegenstelling tot de andere gezinnen, merkte ik bij deze vrouwen en bij hun mannen (Ahmed, een allochtone Belg van de tweede generatie en Abdul, een nieuw gekomen, hoger opgeleide man) zeer hoge levenseisen. Een aantal aspecten wezen erop dat deze personen zeer ambitieus zijn en vooral van zichzelf veel eisen.

Amal (6/04/2005) vertelt wat ze bedoelt: *'Ik wil niet hetzelfde doen als zij. Ik wil het beter doen of iets extra doen. Hoe zeg je het... ik wil niet worden als een papegaai, die alleen zegt: "Voilà dat is wat mijn moeder gedaan heeft en ik doe hetzelfde". Neen ik wil iets beter doen, iets extra zeg maar. Dat wil zeggen: lezen, soms activiteiten doen, ... ik weet het niet... [...]*

Maar verder heb ik niets speciaal, alleen mijn studies. Ik wil iets doen daarna, ik wil niet hetzelfde doen of misschien wil ik beter zijn dan anderen, ...ja ik wil graag iets speciaal zijn in de familie, ja zelfs als ik kinderen heb en nu ik getrouwd ben, dan zal dat me niet tegenhouden mijn studies af te maken. Ik ga me niet alleen bezig houden met de kinderen.

Ok, ik zal me bezig houden met mijn kinderen en mijn man en mijn huis, maar ik wil ook iets voor mij. Bijvoorbeeld tekenen of activiteiten doen in dat domein. Ik hou van tekenen. Dat lijkt me leuk. En dan zijn er vrouwen die zeggen: "Maar je zal geen tijd hebben met je man en met je kinderen". Daar trek ik me niets van aan, ik doe wat ik wil, ja.'

Amal toont zich bescheiden, maar tegelijk zeer ambitieus. Ze balanceert tussen twee werelden. Ze wil enerzijds voldoen aan het beeld van vrouw en moeder, dat de andere vrouwen haar voorhouden, maar tegelijkertijd wil ze meer. Ze wil tijd voor zichzelf en tijd voor hobby's en voor studies.

Ook Aya wil meer dan alleen huisvrouw zijn en moeder spelen. Ze wil Nederlands leren, gaan werken én een goede moeder zijn.

Wat taalbeheersing betreft zijn deze gezinnen zeer veeleisend. Aya (23/02/2005) 'Ik ben zo iemand: als ik iets wil, dan ga ik ervoor. Ik voel de mankementen in mezelf en dan wil ik dat gewoon kunnen.' Ze benadrukt verder zonder kennis van het Nederlands niet vooruit te kunnen. Elke maand zonder les, lijkt een verloren maand. Haar man, Abdul, wijst me vaak op de nuances van het Nederlands die hij nog niet beheerst. Ook Amal wijst erop dat ze een achterstand heeft opgelopen en nog niet perfect de Franse taal beheerst.

6/04/2005 'Ik heb nog het taalprobleem...dat blokkeert me nog altijd. Normaal... ik ben nu drie jaar hier, ik zou echt goed moeten kunnen praten. Perfect... [...]'

Ook qua levensconditie verwachten beide gezinnen veel. Vooraleer het nieuws van hun verhuis komt, vertelt Aya me dat Abdul niet met de huisvestingmaatschappij wil gaan praten over het vocht in hun huis: 'Wacht maar tot ik goed Nederlands kan... ik zou daar meteen naartoe gaan'. (2/03/2005) Aya, is dan ook zeer gelukkig wanneer ze een sociaal appartement toegewezen krijgen. Toch gaat het koppel ook hier voor 'beter'. In het nieuwe appartement wijst Abdul me erop dat in de lift amper een kinderkoets kan. De kinderkamer is 'blauw' geverfd, maar Aya wil haar roze en ze wil een budget krijgen van Abdul om

kindermeubels te kopen. Haar man wil dan weer het (loskomend) behang in de keuken zo snel mogelijk vervangen.

Amal woont in een mooi, nieuw appartement. Toch wil ze groter wonen voor als er kinderen komen. Tegen die tijd wil ze ook zeker werk hebben, want *'met één salaris kom je niet rond'*, weet ze. Tijdens de zomer van 2005 heeft het koppel een nieuwe woonst gevonden, dicht bij Ahmeds ouders.

In de kantlijn moeten we vermelden dat deze ambitieuze instelling vaak gepaard gaat met een contrasterende gelatenheid. De actieve en de passieve houding, alterneren. Zo zal Aya, ondanks haar vechtlust, het huis niet verlaten om daadwerkelijk naar de sociale huisvestingsmaatschappij te gaan. Haar taak bestaat uit het aanporren van haar man. Haar man toont zich soms gelaten, door bijvoorbeeld niet te informeren of ze het sociale appartement hebben toegewezen gekregen... ze staan toch pas vierde op de wachtlijst.

3. Zeinab

Deze jonge vrouw leer ik kennen via Amal. De vrouwen leerden elkaar 3 maanden geleden kennen tijdens de Franse les in Brussel. Amal dacht dat haar verhaal me misschien kon interesseren in het kader van mijn thesis en dat klopte. Een waar sneeuwbaaleffect. In tegenstelling tot de andere geïnterviewde vrouwen, zag ik haar slechts 1 maal.

Zeinab is afkomstig van Nador. Ze is 22 jaar oud (°1983) en woont sinds een jaar samen met haar man in Brussel. Ze kwam naar België als gezinsvormster. Haar echtgenoot is een Marokkaanse Belg van de tweede generatie, een onbekend familielid. Ze ontmoette hem op een huwelijksfeest tijdens zijn vakantie in Marokko. Onder elkaar spreekt het koppel Berbers.

1. afkomst

Tot haar komst naar België, verleden jaar, leefde Zeinab bij haar ouders. Ze heeft 2 broers en 4 zussen en is zelf de middelste van de familie. Haar oudste zus is getrouwd. Ook zij ontmoette haar man op een huwelijksfeest.

2. Jeugd en kindertijd

Zeinab vertelt dat haar ouders haar 'briljant' vonden. Ze waren fier op haar. Met haar moeder heeft deze jonge vrouw een opperbste band. Ze lijken op elkaar en haar moeder geeft haar raad. Ze kent haar geheimen en problemen.

3. Familienetwerk in Europa

In België heeft Zeinab niet echt familie. Één van haar zussen woont in Nederland, maar ze heeft haar slechts tweemaal gezien op de tijd dat ze in Europa is.

4. Studies en werk van de vrouw

In Marokko liep ze school tot het vierde middelbaar. Het Frans dat ze er leerde, raakte in onbruik en daarom startte ze in Brussel terug met een basiscursus. Ook haar broers en zussen hebben gestudeerd. Één van de broers volgt hogere studies. Hun studiecarière was vooral belangrijk voor haar vader, haar moeder hechtte er niet zoveel belang aan.

4. Iman

Iman zie ik voor het eerst op het kerstfeest van Open School. Een aantal maanden later, tijdens een volgende les NT2, nodigt ze me uit voor een bezoek bij haar thuis.

Iman is 20 jaar oud. Ze trouwde in de zomer van 2004 met een oudere man, Hassan. Sindsdien wonen ze samen in een sociaal appartement in het Leuvense.

1. Afkomst

Iman en haar man zijn Berbers, afkomstig uit Nador. Wanneer ik vraag naar haar gezin van herkomst, beginnen man en vrouw spontaan het aantal broers en zussen van haar te tellen. Ze heeft 7 broers. Haar vader heeft 10 kinderen bij haar moeder, maar is daarna met een andere vrouw getrouwd. Ze kreeg er nog 4 halfzussen en -broers bij. De kinderen van haar moeder zijn ondertussen oud genoeg om voor zichzelf te zorgen. 2 dochters wonen nog thuis. Aangezien haar moeder ziek is, willen ze haar voor verzorging naar België laten komen. Volgens Hassan was Iman zeer close met haar moeder: *'Ze is het soort meisje dat altijd onder moeders vleugels heeft gewoond en dat zie je nog, want ze is nogal timide'*.

2. Afkomst man

Hassan is zelf ook geboren in Nador. Hij ging er naar school. Later verhuisde hij naar Spanje, waar hij enige tijd als seizoensarbeider werkte. Van daaruit trok hij verder naar Frankrijk en België. Hij werkte eerst in Brussel, vooraleer in Leuven te stranden voor werk en woonst, nu 3 jaar geleden.

3. Familie in Europa

Momenteel woont de familie (o.a. de vader) van Hassan in Frankrijk. Alleen zijn moeder woont in Marokko, om voor twee ongehuwde broers te zorgen. Hijzelf heeft geen familie in België, in tegenstelling tot Iman. Zij heeft heel wat neven en nichten wonen in het Leuvense. Met hun familieleden in België en buurland Frankrijk hebben ze regelmatig contact.

4. Studies en werk van de man

Hassan spreekt vloeiend Frans en Arabisch, talen die hij op school leerde. Naar buitenstaanders toe behelpt hij zich met Frans. Zijn moedertaal is echter het Berbers. De man volgde een opleiding als magazijnier en werkt in die branche.

5. Studies en werk van de vrouw

Haar man vertelt dat Iman ook Arabisch spreekt, maar dat haar accent haar Berberse afkomst verraaft. Het koppel spreekt onderling Berbers. Iman is in Marokko korte tijd naar school geweest. Sinds kort volgt de vrouw een cursus Nederlands. Dit wordt haar spreektaal naar de buitenwereld toe.

Haar man vertelt tenslotte dat ze toekomstplannen hebben: *'Eerst moet Iman Nederlands leren, daarna haar rijbewijs halen, werk vinden en dan denken we ook aan kinderen.'* (9/03 & 17/03/2005)

5. Fatima

Ik leer Fatima kennen tijdens mijn laatste poging om via de lessen NT2 van Open School, Marokkaanse Nieuwkomers te ontmoeten. Omwille van afwezigheid door een miskraam is zij van de gemengde Nederlandse les in haar eigen deelgemeente overgeschakeld naar de lessen voor vrouwen in Lolanden. Wanneer ik haar leer kennen, kent ze Iman en Layla reeds.

Fatima woont in een deelgemeente van Leuven. In maart is ze zo'n 7 maanden in het land. Samen met hun twee kinderen, Hanen (16) en Ibrahim (15), vervoegde ze in de zomer van 2004, haar man, Youssef. Ze huren een vochtig huis, aan een steenweg.

1. Afkomst

De geboorteplaats van deze vrouw is Midar, een dorpje bij het Noordgebergte. Haar ouders zijn van buurdorpen afkomstig. In haar jonge jaren verhuisde ze met haar ouders naar Meknes. Daar leerde ze haar man kennen. Hij is familie en woonde, samen met zijn broers, in haar geboortestreek. Op haar 20ste huwde ze en volgde ze hem terug naar Midar. Na de geboorte van hun kinderen, trok haar man naar Europa. Fatima bleef achter in het dorp, tot een aardbeving hun huis quasi onbewoonbaar maakte. Daarom woonden ze de laatste 3 maanden voor hun vertrek naar België bij familie in Meknes.

Fatima's ouders zijn overleden. Haar moeder stierf nog voor haar huwelijk. De band tussen moeder en dochter is ook hier heel belangrijk. Ze krijgt tranen in de ogen, wanneer ze over haar moeder vertelt. Haar moeder hield erg veel van haar kinderen, zij waren alles voor haar. Deze houding vindt ze ook bij haarzelf terug, nu ze zelf kinderen heeft. Fatima heeft vier zussen en vier broers. Ze is vijfde van het gezin. Met haar jongste zus heeft ze een speciale band. Ze voedde haar als het ware op. Één van haar broers stierf in Duitsland en liet een vrouw en kinderen achter. Ze heeft hen nooit ontmoet. Een andere broer stierf in Brussel drie jaar geleden. Hij liet een ex-vrouw en hun dochter achter en een vrouw met vier zonen, met deze vrouw en haar kinderen spreekt de familie regelmatig af.

2. Jeugd en kindertijd

Ze herinnert zich van haar jeugd dat ze het goed hadden thuis. Er was veel groen, veel fruit, groenten, druiven, bomen,... ze hadden alles dicht bij hun huis. Toen haar vader nog leefde, hadden ze eigen grond, waar ze vanalles en nog wat op kweekten. Het was daar heel goed.

3. Studies en werk van de man

Youssef vindt Nederlands een moeilijke taal. Hij spreekt Berbers van thuis uit. Verder is hij het Marokkaans en het Frans machtig en spreekt hij een klein beetje Spaans en enkele woorden Nederlands. Hij volgde een cursus Nederlands in België, maar houdt het liever bij Frans. Hij is fier op zijn talenkennis en blij met de idee dat zijn kinderen nog meer talen zullen spreken dan hijzelf. In Marokko heeft hij gestudeerd voor garage. Tot voor kort

werkte hij in België in deze sector, maar een oogaandoening en reuma maakten hem werkonbekwaam. Hij is blij met de belofte van zijn baas terug in dienst te mogen komen, van zodra er beterschap is.

4. Studies en werk van de vrouw

Alleen Fatima's jongste zus heeft gestudeerd. Hiervoor moest ze te voet naar de stad. Na haar studies huwde ze met een welgestelde Arabier. Het koppel woont in Meknes. Naar school gaan was niet verplicht en studies waren in die tijd niet zo belangrijk, maar deze zus wilde het echt. Fatima en de andere kinderen speelden liever. In haar kindertijd ging ze naar de moskeeschool. Ze memoriseerde er de koran, maar leerde er niet lezen of schrijven. Vlak voor haar komst naar België volgde ze tenslotte, samen met haar dochter, een maand Arabische les in Meknes.

Fatima heeft het als analfabete moeilijk met het Nederlands. Ze leer het met vallen en opstaan. De ene keer lijkt ze wanhopig en wijst ze op het feit dat 'iedereen die ze kent beter Nederlands spreekt dan zijzelf'. De andere keer is ze dolgelukkig dat de paasvakantie haar spaart van de wekelijkse confrontaties met haar 'analfabeet' zijn.

Wanneer ik haar wat beter ken, onderneemt ze pogingen om me in het Nederlands aan te spreken. Tijdens een eerste bezoek worden er letterkoekjes geserveerd bij de thee. Haar man blijkt die speciaal voor haar te kopen, opdat ze het alfabet kan oefenen.

Een tijdlang volgde ze Nederlandse les in haar eigen deelgemeente. De weinige taalgenoten die er waren, maakte dat ze er redelijk wat opstak. Nu volgt ze les in Lolanden, Casa Blanca. Nederlands leert ze er niet zoveel. Dit wordt verhinderd door de aanwezigheid van vele Berbervrouwen. Sociaal contact vindt ze er wel. Ze vertelt ons dat haar leerkrachten wel goed zijn, maar dat er teveel Berbervrouwen bij elkaar zitten... en iedereen praat door elkaar. Fatima heeft in Marokko niet kunnen werken. Ze hoopt dat in België wel te kunnen doen. Alle werk is goed.

6. Hanan

Hanan is de dochter van Fatima. Ik leer haar kennen via haar moeder.

1. Afkomst

Hanan is 16 jaar (°1988). Ze werd geboren in Nador en groeide op in Midar. Ze woonde samen met haar moeder en haar jongere broer, Ibrahim, terwijl haar vader in Europa aan het werk was. Haar familie zegt over haar dat ze, als klein meisje, *'heel mooi was en zo klein en heeeeeeel veeeeeel babbelen.'* (19/04/2005) Ze komt goed overeen met haar moeder en heeft een goede band met haar neven en nichten. Met haar broer maakt ze al eens ruzie, maar evenzeer plaagt ze hem af en toe.

2. Studies en werk

Het meisje spreekt een mondje Frans en Arabisch van op school, verder spreekt ze Marokkaans en haar moedertaal, het Berbers. Het Nederlands heeft ze al redelijk onder de knie, waardoor ze zonder tolk geïnterviewd kan worden.

In Midar ging ze naar school tot haar 14de, daarna bleef ze thuis voor het huishouden.

Hanan 19/04/2005

S: 'En waarom was je thuis?'

H: 'Omdat ik stop met school, dan moest ik thuis blijven.'

S: 'Had je geen zin meer?'

H: 'Nee, geen werk, geen zin, geen niks... alleen thuis huiswerk zo... beetje alles proper maken, wassen, afwassen en... da's echt moeilijk poetsen. [...] Was ik een huisvrouw, maar nu niet.'

S: 'Vond je dat leuk?'

H: 'Nee. [...] Als je wilt naar school gaan, dan ga. Als je wilt niet dan moet je niet. [...] Veel mensen gaan nooit naar school in mijn land... mijn mama... [...]'

S: 'En wat wou je doen als je niet naar België gekomen was?'

H: 'Thuisblijven.'

S: 'Thuisblijven? Niet gaan werken? Huisvrouw spelen?'

H: 'Marokko de vrouwen mag... geen werk voor vrouwen. [...] Niet alle Marokkanen, maar de mensen die in dorp wonen... geen werk, maar alleen de mensen die in de stad wonen. [...] Als je in dorp woont, dan kan je niet. Dan moet je koken voor jouw man en voor jouw

kinderen...thuisblijven en afwassen... poetsen. Da's echt moeilijk. [...] Ik vind dat echt veel werk.'

S: 'Ben je dan blij dat je nu hier terug kan studeren?'

H: 'Ja.'

Momenteel volgt ze samen met haar broer les in de onthaalklas (OKAN). Over haar debuut in deze klas vertelt ze (19/04/2005): *'Ik zat daar en ik hoorde, maar ik verstond niets. Neen...'* Ondertussen vertaalt ze zelf voor nieuwe Berberse klasgenoten. Regelmatig vraag ook haar moeder hulp bij het studeren van het Nederlands. Ze heeft echter zelf zoveel werk, dat dat er vaak niet van komt. Wat er na dit jaar zal volgen is haar onduidelijk. ASO, BSO? Ze weet alleen dat ze 'kapster' wilt worden, of een vrouw die de Marokkaanse bruiden kleedt en verzorgt bij hun huwelijk. De weg hier naartoe is echter onduidelijk. Het liefst van al zou ze in de OKAN klas blijven zitten. Ze vindt studeren in België tot nu toe niet zwaarder dan in Marokko het geval was. Wel wijst ze op de verschillen. In België mag je geen ruzie maken met de leerlingen en geen lawaai maken. In Marokko ontstond er soms ruzie met de leraar, die deelde dan slaag uit als manier van orde- en disciplinehandhaving. Haar vader had haar voorbereid op het schoolsysteem in België (19/04/2005): *'De eerste keer was ik naar school geweest en mijn papa zegt: "Hanan pas op, dat is geen Marokko, dat is België. Geen ruzie, geen lawaai. Geen ruzie met leraar..."'* Het liefst zou het meisje, dat in Marokko een werkloze toekomst tegemoet ging, een bijverdienste bij haar studies hebben. Werk vinden in België als Marokkaanse, lijkt haar trouwens geen probleem te zijn.

7. Layla

Layla leer ik kennen tijdens een les Nederlands van Open School. Ik bezoek haar 3 keer, waarvan 1 kennismakingsbezoek en twee interviews met tolk.

Layla is 21 jaar oud. Als plaats van afkomst haalt ze drie plaatsen aan: Nador, Beni Touzine en Temsemen, in het Noorden van Marokko. Ze is afkomstig van het platteland. In België woont ze alleen op een studio in Leuven. Ook haar oudste zus, gescheiden van tafel en bed en moeder van een zoontje van vier, woont alleen. Zij was al eerder naar België gekomen, samen met haar man en zoontje. De rest van Layla's gezin woont in Brussel. Ze gaat er vaak op bezoek, vooral tijdens de weekends. Ze heeft er veel familie wonen. Aangezien het voor

een meisje niet past om alleen te wonen, vertelt Layla regelmatig het mikpunt van roddels te zijn binnen de gemeenschap.

1. Afkomst

Haar gezin van herkomst bestaat uit haar vader, moeder en 4 zussen, respectievelijk 23, 21, 14 en 12 jaar oud. Layla is de tweede oudste zus. In Marokko woonde ze samen met haar moeder en haar zussen. Het huis is nog in hun bezit voor tijdens de zomervakanties.

Layla's vader verblijft reeds 13 jaar in Duitsland en in België om er te werken. Aangezien zijn papieren niet in orde waren, kon hij ook in de vakanties niet langskomen. Hij heeft zijn kinderen dan ook niet opgevoed. Layla beschouwt hem daarom niet als haar vader. In de zomer van 2004 haalde hij tenslotte zijn gezin naar België.

2. Jeugd en kindertijd

Ze vertelt ons dat ze een 'stout' kindje was. Ze duwde kinderen op de grond en zo... Omdat ze een moeilijk kind was, kreeg ze veel slaag. [er bestaat blijkbaar geen Berbers woord voor 'straf' wel voor 'slaa' en 'opvoeden'.]

3. Werk en studies

In Marokko heeft Layla vier jaar gestudeerd. Ze ging naar school tot haar elfde. Ze kan alleen lezen en schrijven. Vaak spijbelde ze. Ze vertelde haar moeder dan naar school te gaan, maar ging in plaats daarvan spelen. Voor de meester maakte het niet echt uit en omdat die veel slaag gaf met een stok, ging ze tenslotte ook niet meer.

Na haar studietijd bleef ze thuis om er te koken, te poetsen en te naaien. Terug studeren in België vindt ze leuk. Toen ze klein was, had ze er geen zin in, maar nu bekijkt ze studeren met heel andere ogen. Ze volgt een heel aantal uren Nederlandse les. Ze krijgt moeilijkere oefeningen, dan de analfabeten in haar groep, maar het niveau is te hoog voor haar. Ze heeft het gevoel niet te kunnen volgen.

Behalve Nederlands hoopt ze ook Frans te leren en haar rijbewijs te halen. Verder hoeft studeren voor haar niet. Ze wil, naar het voorbeeld van haar zus, deels gaan werken en deels taalles volgen. Wanneer ik Layla leer kennen, is werk vinden een belangrijk item in haar leven. De situatie is onduidelijk, maar ik maak uit haar woorden op dat ze schrik heeft weggestuurd te worden of schrik heeft terug bij haar vader te moeten gaan wonen, als ze geen werk heeft voor de 'vervaldatum' van haar kaart. Om te werken, moet je goed Nederlands spreken, zo vertelde men haar op de VDAB. (andere manieren om aan werk te raken, heeft ze

nog niet geprobeerd.) Ze had gehoopt sneller aan het werk te raken en wil alle vrouwen die op het punt staan te migreren, waarschuwen: ‘Geen Nederlands, is geen werk.’ Alle werk is goed voor haar, maar liefst zo veel mogelijk uren, zo blijkt. [op 01/07 verneem ik van tolk F, dat ze Layla via dienstencheques aan werk heeft geholpen]

Als ze kan kiezen... dan wil ze iets met computers doen, of verpleegster of apotheker worden. Op dit moment wil ze zeker werken. Als er ooit kinderen komen, dan zal ze herevalueren. Ze denkt dat haar hoofddoek soms problemen zal opleveren bij het zoeken naar werk. Ze is hier echter niet zo strikt in en doet haar doek niet altijd aan. Ze twijfelt er dan ook over om hem uit te laten op het werk. Om naar de Nederlandse les te gaan, doet ze hem wél altijd aan. Dit wijst erop dat ze zich enerzijds wil inpassen in de groep Berbervrouwen, daar aanwezig. Anderzijds wijst het ook op haar angst voor sociale controle binnen de eigen gemeenschap.

Bijlage 2: Het ziekenhuis, een positieve ervaring.

Een heel aantal gesprekken met de vrouwen hielden verband met de goede infrastructuur van de ziekenhuizen en met de goede zorgen van het verplegend personeel in België. Aangezien het mooi materiaal is met betrekking tot een positieve ervaring in België, geef ik ze hieronder weer.

Aya vertelt over de bevallingen van haar zusters in Marokko:

'In Marokko is het zo dat je moet bevallen met kletsen, daar beginnen ze je gewoon te slagen, totdat je weeën krijgt. En dan word je [...] mishandeld. Er is zo'n uitspraak van: "Vrijen daar hou je wel van hé, maar kinderen krijgen dat gaat veel moeilijker." Ze houden geen rekening met je, je wordt niet gewassen, [...] en als je bevallen bent, mag je meteen naar huis gaan. Je mag niet blijven overnachten. Je moet je eigen dekens meebrengen, je eigen eten, alles... als je het niet meebrengt mag je [blijven zitten] in je eigen miserie. Er zijn wel ziekenhuizen, waar je tegen betaling iets degelijks kan krijgen, maar die zijn héél duur. [...] Alles draait daar om geld. [...] Elke verpleegster die er komt, bijvoorbeeld om je een glas water te bezorgen, die moet je eerst geld geven. [...] In Marokko controleren ze je zwangerschap niet. Er is geen gynaecoloog. Vaccinaties zijn er ook niet verplicht. Hier doe je dat gewoon, daar ga je alleen met je kind naar het ziekenhuis als het ziek is.' (*Aya* 23/02/2005)

De vrouw was er van overtuigd dat haar bevalling in België hetzelfde verloop zou kennen als die van haar zussen in Marokko. Dat ze in België mocht bevallen bleek uiteindelijk een geschenk uit de hemel: *'Je moet hier niet betalen vooraleer je verzorgd wordt. Dat komt later'*. Ze werd goed verzorgd en kreeg een verdoving. Haar man stond aan haar zijde en zorgde voor de vertaling. Om het verschil in de kwaliteit met Marokko te benadrukken, vertelt ze tenslotte het verhaal van haar zus: *'Zij kwam op geboortevisie naar België en werd hier ziek. Ze kreeg hier alle zorgen. Ze ontdekten nierstenen. In Marokko was mijn zus al veel ziek geweest, ze kreeg regelmatig pijnscheuten in haar buik. De dokters oordeelden daar dat het om een maagontsteking ging en schreven haar dan maagtabletten en dergelijke voor.'* (*Aya* 23/02/2005)

Fatima beviel 16 jaar geleden van haar dochter in Nador. Het was een moeilijke bevalling en ze verbleef drie nachten in het ziekenhuis. De bevalling van haar zoon vond plaats in Driouch. Dat was een korte bevalling. Ze vertelt over haar ervaringen in het ziekenhuis:

'In Nador, bij Hanan, bleef ik drie dagen in het ziekenhuis, maar de verpleegsters waren niet echt behulpzaam. Mijn echtgenoot mocht niet mee binnengaan. Dat mocht in Driouch wel. Het was erg. Ik had van de dokters een bakster gekregen en zo en die dokters waren weggegaan en toen ik alleen was in de kamer, is de bakster eruit gekomen. De dokters waren er niet en ik heb hem er dan zelf terug in gestoken. Maar ik heb verkeerd gestoken en het heeft heel hard zitten bloeden. Mijn arm heeft nog weken blauw gezien. De dokters ginder zijn echt niet vriendelijk. [...] Later was ik flauw gevallen en ondertussen hadden ze mijn baby'tje al weggenomen. Ze brachten me naar de zaal boven en toen ik bij kwam en een glas water vroeg aan de dokter, kreeg ik dat niet. Maar als je hun geld geeft, dan gaan ze je wel goed verzorgen...[...] Toen ik van Hanan bevallen was, had ik naar gewoonte een papiertje met zout erin bij, tegen de schrik. De dokter dacht dat het geld was en deed het gewoon open. Eigenlijk zijn ze puur uit op geld. [...]

Ze vertelt verder: *'Een ander meisje dat ik kende, was ook in het ziekenhuis van Nador. Ze was jong en nog niet getrouwd. Ze was heel ziek en lag op sterven. De verpleegsters hebben haar ketting, haar ringen en oorbellen en zo weggenomen, terwijl ze aan het sterven was.'*

(Fatima 11/04/2005)

Momenteel is Fatima 7 maanden in België. Ze droomt ervan om hier nog een kind te krijgen. Ondertussen heeft ze echter twee miskramen achter de rug en telkens werd ze opgenomen in het ziekenhuis. Ze vertelt dat je hier gewassen wordt, dat je een pyjama krijgt...elke dag een nieuwe. Ze vraagt zich af: *'Waarom zijn ze zo behulpzaam?'* Youssef probeert het haar uit te leggen.

Bibliografie

Mondelinge bronnen

- Stouffs, Ingrid, (Integratiedienst Leuven)
2005 Mondelinge mededeling, via formeel gesprek, d.d. 28 juli 2005.

Schriftelijke bronnen

- Atkinson, Robert
1998 The Life Story Interview. Sage University Papers Series on Qualitative Research Methods, 11. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Babazia, Nadia & Judith Perneel, red.
2003 Gezinshereniging. Vragen & antwoorden m.b.t. gezinshereniging in België. Brussel: Steunpunt voor Allochtone Meisjes en Vrouwen.
- Baker, Alison
1998 Voices of Resistance. Oral Histories of Moroccan Women. New York: State University of New York Press.
- Beekman, Aartjan, T.F., Wilma M. de Vries & Carolien H.M. Smits
2005 The CIDI as an instrument for diagnosing depression in older Turkish and Moroccan labour migrants: an exploratory study into equivalence. International Journal of Geriatric Psychiatry 2005 (20): 436-445.
- Boen, Filip, Bart Duriez, Dirk Hutsebaut, Boris Snauwaert & Norbert Vanbeselaere
1999 Living Apart Together? On ethnic identity dynamics and intergroup relations between allochthons and autochthons. Minderheden in de samenleving, 8. Cultuur, etniciteit en migratie. Liber Amicorum Prof. Dr. Eugene Roosens. Marie-Claire Foblets & C.L. Pang, red. Leuven: Acco.
- Buitelaar, Marjo
1993 Vasten en feesten in Marokko. Hoe vrouwen de ramadan vieren. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.
- Cammaert, Marie-France
1985 Migranten en thuisblijvers : een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berbervrouwen. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Cammaert, Marie-France (CIMO)
1992 Fighting for Success. Berber Girls in Higher Education. In Migration. A European Journal of International Migration and Ethnic Relations. Themanummer. The Insertion of Allochthonous Youngsters in Belgian Society, 15. E. Roosens, red. Pp. 83-102. Berlin: Edition Parabolis.

- Courbage, Youssef
 2005 Immigration and Integration of Migrants from the Maghreb in some European Countries – Challenges for future Research. *In* Integrated Policies on Gender Relations, Ageing and Migration in Europe. Lessons from the Network for Integrated European Population Studies (NIEPS), 1. Dragana Avramov & Robert Cliquet, red. Pp. 223-226. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

- Gardet, Louis
 1984 Les hommes de l’Islam. Approche des mentalités. Historiques, 8. Belgique : Editions Complexe.

- Geertz, Clifford, Hildred Geertz, Paul Hyman & Lawrence Rosen
 1979 Meaning and Order in Moroccan Society. Three essays in cultural analysis. Cambridge – London – New York – Melbourne: Cambridge University Press.

- Heering, Liesbeth, Rob van der Erf & Leo van Wissen
 2004 The Role of Family Networks and Migration Culture in the Continuation of Moroccan Emigration. A Gender Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (2): 323-337.

- Hobsbawm, Eric & Terence Ranger, red., met David Cannadine, Bernard S. Cohn, Prys Morgan & Hugh Trevor-Roper.
 [1983] 2003 The Invention of Tradition. United Kingdom. Cambridge: University Press.

- Hockey, Jenny
 2002 Classics Revisited. The importance of being intuitive. *Arnold Van Gennep’s The Rites of Passage. Mortality* 7 (2): 210-217.

- Hottola, Petri
 2004 Culture Confusion. Intercultural Adaptation in Tourism. *Annals of Tourism Research* 2 (31): 447 - 466.

- Kleiman, Susan
 2004 Phenomenology: to wonder and search for meanings. *Nurse Researcher* 4 (11):7-19.

- Kofman, Eleonore, Annie Phizacklea, Parvati Raghuram & Rosemary Sales
 2000 Gender and International Migration in Europe. Employment, welfare and politics. *Gender, Racism, Ethnicity*. Kum-Kum Bhavnani, Avtar Brah, Gail Lewis & Ann Phoenix, red. London – New York: Routledge (Taylor & Francis Group)

- Luyckx, Kristel, red., met Marjo Buitelaar, Marie-Claire Foblets, Patrick Meurs & Christiane Timmerman
 2000 Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen. *Minderheden in de samenleving*, 9. A. De Muynck, Marie-Claire Foblets, B. Hubeau, A. Martens & S. Parmentier, red. Amersfoort – Leuven: Acco.

- McCurdy, David, W. & Spradley, James, P.
1988 [1972] *The Cultural Experience. Ethnography in complex Society.* Prospect Heights Illinois: Waveland Press, INC.
- Mernissi, Fatima
[1984] 1985 'Vrouwen in Marokko aan het woord'. Antwerpen: Het wereldvenster, Weesp, Standaard Uitgeverij.
- Peleman, Katleen
2002 *The Impact of Residential Segregation on Participation in Associations. The Case of Moroccan Women in Belgium.* *Urban Studies* 39 (4):727-747.
- PRIC Vlaams-Brabant
2002 *Omgevingsanalyse Meerjarenplan 2003-2008.* Leuven: Provincie Vlaams-Brabant.
- Salih, Ruba
2001 *Moroccan migrant Women. Transnationalism, Nation-states and Gender.* *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (4):655-671.
- Timmerman, Christiane & Jan Vranken, met Youssef Ben Abdeljelil, Johan Geets en Katrien Van der Heyden.
2000 *Marokkaanse en Turkse nieuwkomers in Vlaanderen.* Antwerpen: OASeS – UFSIA.
- Wolcott, Harry
1995 *The Art of Fieldwork.* Walnut Creek: Sage.
- WRR
2003 *Waarden, normen en de last van het gedrag. WRR Rapporten aan de regering 68.* Amsterdam: University Press.
- Zwier, Gerrit Jan
1989 *Antropologen te velde. De cultuurschok van de veldwerker.* Baarn: Uitgeverij de Prom.

Elektronische bronnen

- []
[2000] *Slakken: Gastropoda of buikpotige.*
Elektronisch document (toegang 10/08/2005).
<http://home.tiscali.nl/~wnn277091/mijnweb5/slakken.htm>.
- []
2003-2005 *Moroccan education.* Elektronisch document (toegang 20/10/05).
<http://www.almaghreb.info/section.php?dir=education&id=home>

- Birrou, Anis, Royaume du Maroc, Le Secrétaire d'Etat auprès du Ministre de l'Education Nationale, de l'Enseignement Supérieur, de la Formation des Cadres et de la Recherche Scientifique, Chargé de l'Alphabétisation et de l'Education Non Formelle.
2003 Stratégie d'alphabétisation et d'éducation non formelle.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://194.204.205.38/NR/rdonlyres/237576E2-79EC-4282-9779-3EBA9276A49D/0/Strategie.doc>.

Via

- Ministère de l'Education Nationale, Secrétariat d'Etat chargée de l'Alphabétisation et de l'Education non formelle.
2005 Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://194.204.205.38/Nonformel/Menu/Strategie/>.
- Bogaert, Linda
2005 Koran-Notities. Elektronisch document. (toegang 22/05/2005)
<http://www.flwi.ugent.be/cie/bogaert/>
- Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding
2005 New in Town. Elektronisch document. (toegang 04/10/2005)
<http://www.newintown.be/index.cfm>.
- Direction de la lutte contre l'analphabétisme, Royaume du Maroc, Secrétariat d'Etat auprès du Ministre de l'Education Nationale et de la jeunesse, Chargé de l'Alphabétisation et de l'Education Non Formelle.
2003 Alphabétisation des adultes au Maroc: Bilan de la période 1997-2003 Rapport national. Rapport à présenter à la Conférence internationale sur l'éducation des adultes (CONFINTEA V). Bangkok-Taïlande.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://www.unesco.org/education/uie/pdf/country/Morocco.pdf>.
- Inburgeringsbeleid - Cel Inburgering, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
2005 Elektronisch document. (toegang 04/10/2005)
<http://www.inburgering.be>
- Neêrlands Tuin
[] Over buikbewegers. Slakkeninvasie is ongelijk aan slakkengang.
Elektronisch document (toegang 10/08/2005).
<http://www.neerlandstuin.nl/ziekplagen/slakken.html>.
- The World Bank Group
2003 Edstats. Summary Education Profile: Morocco.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://devdata.worldbank.org/edstats/SummaryEducationProfiles/CountryData/GetShowData.asp?sCtry=MAR,Morocco>.

- The World Bank Group
[2003] Millennium Development goals. Morocco Country Profile.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
[http://devdata.worldbank.org/idg/IDGProfile.asp?CCODE=MAR&CN
AME=Morocco&SelectedCountry=MAR](http://devdata.worldbank.org/idg/IDGProfile.asp?CCODE=MAR&CN
AME=Morocco&SelectedCountry=MAR).

- The World Bank Group
2005 Morocco at a glance. Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
http://devdata.worldbank.org/AAG/mar_aag.pdf.

- van Braak, Janny
1997-2005 Slakken. Elektronisch document (toegang 10/08/2005).
http://www.tuinen.nl/includes/pagina.html?file_id=489&act_item=0.

Bijlage 1: De vrouwen voorgesteld.

1. Aya

Dit is de eerste vrouw die ik leer kennen en degene die ik het meest bezocht heb.

Via een e-mail aan de leerkrachten van het Centrum voor Basiseducatie - Open School, kreeg ik haar telefoonnummer.

Aya is 33 jaar (°1972) en op het moment van onze kennismaking is ze 1 jaar en 6 maanden in België. Ze is gehuwd met Abdul (32 jaar) en heeft een dochtertje van 4 maanden en half, dat geboren werd in het ziekenhuis in Leuven. Haar moeder zag het kind alleen maar op foto. Ze opteerden voor een korte naam. Belgen hebben meestal korte namen en ondervinden moeilijkheden bij het uitspreken van lange namen. Volgens haar man kiezen Marokkanen in België dan ook steeds meer voor korte namen.

1. Afkomst

De informante is afkomstig uit Al Hoceima, in het noorden van Marokko en is de tweede jongste in een Berbergezin met 9 dochters. Het zijn er zoveel geworden, omdat haar ouders probeerden een zoon te krijgen. *'Als je geen zoon hebt, wordt dat een beetje als schande gezien. In België is dat niet zo'*, weet ze (10/12/2005). Haar beide ouders leven nog, haar twee oudste zussen zijn overleden. Ze waren getrouwd en hadden kinderen. Haar jongste zus, één jaar jonger dan zichzelf en niet gehuwd, woont nog bij haar ouders, samen met twee andere zussen, wiens huwelijk op de klippen liep.

2. Jeugd en kindertijd

Aya heeft een moeilijke adolescentieperiode gekend. Haar vader was niet zo streng, haar moeder wel. Ze mocht niet veel van thuis uit. Op reis gaan of een uitje naar het strand maken, gebeurde steeds samen met de familie, nooit met vriendinnen, tenzij geaccompanyerd door een zus. Ze had wel vrijheid, maar binnen beperkte grenzen. Zo mocht ze nooit later binnenkomen dan haar vader: *'Dan rende ik naar huis, omdat mijn vader eraan kwam'*. Ze mocht wel haar huwelijkspartner kiezen.

Ze wijdt deze beperkte vrijheid niet aan de traditie, maar aan haar moeder. Die verbood haar onder andere om met bepaalde meisjes om te gaan. Over sommigen werd immers geroddeld.

Ook in het volwassen leven beïnvloedt deze opvoeding haar. Ze kan niet ten volle genieten van de vrijheid die het leven haar hier biedt, want in haar hoofd is ze niet vrij...

Ze gaat op stap met haar man, maar haar opvoeding heeft haar zodanig gevormd, dat ze niet veel alleen buiten komt.

3. Familienetwerk in Europa

Één van Aya's zussen woont in Rijsel. Zij is er getrouwd en heeft een zoontje. In Marokko studeerde ze voor advocaat. Ze maakte de licenties af, maar gaf verdere studies op om naar Frankrijk te gaan. Daar heeft ze nog twee jaar bijgestudeerd. Een andere zus zal in juni trouwen met een Franse Marokkaan en eveneens in Rijsel gaan wonen. Aya kan het huwelijk in Marokko niet bijwonen, maar ze zal haar zus in Rijsel terugzien. Behalve deze twee zussen in Frankrijk, heeft ze ook een aantal nonkels in Nederland wonen. Ze ziet hen echter bijna nooit. Abduls ouders en zus wonen in Lokeren en hij heeft nog een broer, die in Brussel verblijft. Haar schoonfamilie ziet ze wel regelmatig.

4. Studies en werk van de man

In Marokko heeft Abdul gestudeerd, maar hij raakte niet aan de bak met zijn diploma. Daarom werkte hij op café.

In België volgt hij les bij het CVO, bij Open School en op de VDAB. Al heeft hij best een talenknobbel, hij vindt Nederlands een moeilijke taal. Behalve het Nederlands spreekt hij een beetje Frans, Engels en Spaans. Verder spreekt hij Marokkaans, Arabisch en Berbers, zijn moedertaal.

Op de VDAB volgt hij, naast een cursus 'technisch Nederlands' ook een beroepsopleiding. [Tijdens telefonisch contact in juli 2005, bleek hij werk gevonden te hebben.] Hij wordt op de VDAB geholpen om werk te vinden. Enerzijds zou hij graag werken, anderzijds wil hij ook graag een bijkomende opleiding doen: *'Iets met machines'*. Op de vraag of hij zijn werkopleiding graag doet antwoordt hij: *'Ja is goed werk voor in België. Met de handen, maar die zijn nodig.'*

Hij vertelt dat hij studeren makkelijker vindt in België, dan in Marokko. 'T is een indruk. Tijdens zijn studies passeerden Descartes, Aristoteles en Freud de revue, maar eveneens kreeg hij Arabische filosofie te verwerken en dan studeerde hij niet eens aan de faculteit filosofie.

5. Studies & werk van de vrouw

Voor Aya is er een ander verhaal. In Marokko haalde ze haar baccalaureaat en deed ze een hogere studie. Een tijd werkte ze aan de balie van een reisbureau, later deed ze er de boekhouding. Ze heeft twee jaar gewerkt, tot haar man haar ten huwelijk vroeg.

Over werken in Marokko vertelt ze het volgende: (2/03/2005)

'Het is een heel moeilijke situatie. 't Is ofwel jezelf verkopen, ofwel heb je geen werk. Meisjes die aan de gemeente werken, die zijn zeker dat ze nooit buiten gesmeten worden, maar meisjes zoals ik, die gewoon voor iemand werken op kantoor of zo...Daar moet je altijd doen wat ze zeggen.

Ik denk dat ik buiten gesmeten ben, omdat ik zei: "Jullie houden teveel van mijn loon af." ...Ik moest ook examen afleggen en behaalde het diploma. Er was een ander meisje dat niet geslaagd was. Zij had een relatie met een van de bazen en mocht er blijven, maar ik niet. Ofwel moet je jezelf verkopen ofwel heb je geen werk.

[...] Je moet je ook altijd opmaken. Ik ging eerst bij iemand werk zoeken, zonder make-up en in mijn djellaba en die werkgever zei: "Ik zal je wel oproepen als ik je nodig heb." Dat heeft hij dus niet gedaan. Daarna kwam er een meisje dat hij wel aangenomen heeft, omdat hij haar graag mocht. Een paar maanden later kwam het meisje bij mij getuigen dat hij haar had mishandeld. Dat meisje wist dat nog niet... Als ze dat had geweten...Ik had al ervaring van mijn ander werk.

[...] Al die meisjes hebben slechte ervaringen gehad in eigen land, als die naar hier komen, dan denken ze makkelijk: "Was ik hier maar eerder gekomen".'

In België hoopt ze werk te vinden in haar eigen sector. Ze houdt er echter rekening mee dat dat moeilijk gaat zijn. Ze zal nooit goed genoeg Nederlands kennen. Om het even welk werk is daarom goed, zolang ze maar weet dat ze zal kunnen werken.

Aya wil ook dolgraag Nederlands leren. Zij spreekt Berbers als moedertaal. Verder spreekt ze Arabisch en een beetje Frans. Bij aankomst in België is ze spijtig genoeg, maar vier keer naar de les NT2 van Open School kunnen gaan. Toen viel het verdiet dat ze zwanger was.

Haar zwangerschap strooide behoorlijk veel roet in het eten. Zij had zich haar debuut in België anders voorgesteld en vertelt dit tijdens zowat elk bezoek. Deze verstoring van haar plannen, ligt zwaar op haar maag.

2. Amal

Amal leer ik kennen via één van de tolken. Beide vrouwen zijn familie. Amal woont in Brussel, een gebied dat buiten mijn doelstelling valt, maar toch contacteerde ik haar¹. Een aantal telefonische contacten en een tweetal bezoeken volgden.

De vrouw is 24 jaar oud. 3 jaar geleden reisde ze met een studentervisum naar België. Wanneer ik haar leer kennen, is ze 5 maanden gehuwd met Ahmed, een Brusselse Marokkaan van de tweede generatie én familie van haar. Sinds haar huwelijk is ze op zijn appartement ingetrokken.

1. Afkomst

Amals ouders zijn afkomstig uit Nador. Dit is ook haar geboorteplaats. Ze heeft 5 broers en 2 zussen en is zelf de jongste van het gezin. Met haar oudste zus en met haar moeder heeft ze een speciale band. Qua karakter lijkt ze ook heel erg op haar moeder: ze is correct, perfectionistisch, houdt van orde en is zeer ambitieus. Haar moeder heeft zelf niet gestudeerd en is huisvrouw geworden. Ze staat er echter op dat haar kinderen wél hun studies voltooien. Op 5-jarige leeftijd verhuisde Amal met haar ouders naar Meknes. Hun huis in Nador deed vanaf dan dienst als vakantiehuis.

Amal 6/04/2005 'Het is op het platteland, maar het is tof. Er is alles. [...] want nu hebben ze een 'effort' gedaan om er elektriciteit te leggen en stromend water. Ervoor was dat er niet, was er geen elektriciteit...'

Alle kinderen hebben gestudeerd, maar niet op het niveau van het hoger onderwijs. De meeste broers en zussen hebben het secundair onderwijs beëindigd. Amals oudste zus zette haar studies vroegtijdig stop, aangezien studeren in die tijd niet belangrijk was. Momenteel leert ze lezen en schrijven. Amal is de enige die haar studies 'echt' afmaakt. Zij volgt hoger onderwijs.

Haar oudste zus is getrouwd in Marokko en woont in Agadir. haar middelste zus is niet gehuwd en woont nog thuis. Twee van haar broers wonen in België en hebben hier een

---

¹ Ik vernam dat ze nog in Leuven gewoond heeft en hoopte dat ze me aan verdere contacten kon helpen. Deze informatie bleek niet te kloppen. Ze woont in Brussel, maar gaf vroeger vrijwillig Arabische les in Leuven.

gezin. Drie anderen wonen in Spanje. Zij gingen allen van huis weg, om te werken in het buitenland en één van hen vertrok om een specialisatie als kapper te volgen.

Haar schoonouders en schoonbroers (respectievelijk 22, 21, 16 en 13 jaar oud) wonen samen in Brussel. Ze ziet hen regelmatig. Amal heeft zelf veel familie in Leuven, maar ze ziet hen niet zo vaak, voornamelijk tijdens feesten ziet ze haar familie.

2. Jeugd en kindertijd

Amal 6/04/2005 'Ik herinner me niets, maar ik weet dat ik een leuke kindertijd heb gehad. [...] Ik weet dat ik geliefd was door mijn ouders. Ik weet dat ik van mijn ouders kreeg wat ik wilde en mocht doen wat ik wilde. Wel binnen bepaalde grenzen natuurlijk. Ik werd door iedereen graag gezien, ook door mijn broers en mijn zussen.'

3. Studies & werk van de man

Ahmed spreekt vloeiend Frans en volgde in zijn jeugd Arabische les in België. Hij beheerst deze taal echter niet. Ook het Berbers spreekt hij niet meer zo goed. Amal daarentegen spreekt Frans en Arabisch van op de Middelbare school. Ze spreekt een klein beetje Engels en thuis leerde ze het Berbers, haar moedertaal. Het koppel spreekt dan ook een mix van Frans en Berbers met elkaar.

Na zijn secundaire studie volgde Ahmed een bijkomende opleiding techniek en momenteel repareert hij machines in een fabriek. Hij werkt in een ploegensysteem. Indien hij de kans heeft, zou hij graag nog bij studeren, maar momenteel gaan de studies van Amal voor. Hier zien we een tegenstelling met het gezin van Aya, waar de studies van de man voorgaan en zij thuis blijft om voor hun kind te zorgen.

4. Studies & werk van de vrouw

Amal studeerde wetenschappen in Meknes. Ze behaalde haar baccalaureaat en studeerde daarna een jaar aan de universiteit van Meknes. In België studeert ze oftalmologie. Bij aankomst studeerde ze twee jaar optometrie aan een dure privé-school in Brussel. Daar kon ze, tot haar spijt, niet met haar hoofddoek terecht. Na twee jaar schakelde ze over naar sociale promotie in Luik voor dezelfde studies. Minder duur en mét hoofddoek. Ze heeft nog een jaar te gaan. Nu ze gehuwd is, liggen haar studies even stil en volgt ze een taalbad Frans, alvorens haar thesisjaar aan te vangen.

In de toekomst zou ze graag haar rijbewijs halen en Nederlands leren. Net zoals Abdul, vertelt ook Amal dat ze het studeren in België enigszins makkelijker vindt dan in Marokko. Ze ondervindt wel moeilijkheden bij het studeren, maar die zijn van een andere aard.

Het belang dat deze vrouw hecht aan studeren blijkt ook uit haar bezigheden in haar vrije tijd. Haar laatste jaar in het thuisland besteedde ze veel tijd aan het leren lezen en schrijven van haar moeder. Nu ze in België woont, doet ze hetzelfde voor andere analfabete vrouwen uit het thuisland. Het is alsof ze aan haar moeder lesgeeft.

In Marokko heeft de vrouw nooit gewerkt. In België ligt dat anders. Af en toe gaat ze babysitten. Verder werkte ze als jobstudent aan de kassa en werkte ze in de schoonmaaksector. Aan deze vakantiejob raakte ze onrechtstreeks via haar broer. Ze werkt nu al een aantal zomers voor dit schoonmaakbedrijf. Wanneer ze haar studies voltooid heeft, droomt Amal ervan te gaan werken bij een opticien. Maar...

6/04/2005 'het té commerciële dat interesseert me niet, zoals het verkopen van brillen en zo. Dat is té ... ik prefereer, ik weet nog niet. Het mag niet overvol zitten, niet te gecompliceerd, niet teveel rekeningen.... Te veel boekhouding bijvoorbeeld, dat niet... gewoon een simpel werk.'

Indien ze in deze branche niet terecht kan, of haar diploma niet haalt, dan droomt ze ervan lerares te worden of verpleegster of maatschappelijk assistent... Ze weet het nog niet goed, maar dromen heeft ze wel.

5. Ambitieuus en veeleisend

Hierboven besprak ik het leven van de twee hoger opgeleide vrouwen die ik leerde kennen. In tegenstelling tot de andere gezinnen, merkte ik bij deze vrouwen en bij hun mannen (Ahmed, een allochtone Belg van de tweede generatie en Abdul, een nieuw gekomen, hoger opgeleide man) zeer hoge levenseisen. Een aantal aspecten wezen erop dat deze personen zeer ambitieus zijn en vooral van zichzelf veel eisen.

Amal (6/04/2005) vertelt wat ze bedoelt: *'Ik wil niet hetzelfde doen als zij. Ik wil het beter doen of iets extra doen. Hoe zeg je het... ik wil niet worden als een papegaai, die alleen zegt: "Voilà dat is wat mijn moeder gedaan heeft en ik doe hetzelfde". Neen ik wil iets beter doen, iets extra zeg maar. Dat wil zeggen: lezen, soms activiteiten doen, ... ik weet het niet... [...]*

Maar verder heb ik niets speciaal, alleen mijn studies. Ik wil iets doen daarna, ik wil niet hetzelfde doen of misschien wil ik beter zijn dan anderen, ...ja ik wil graag iets speciaal zijn in de familie, ja zelfs als ik kinderen heb en nu ik getrouwd ben, dan zal dat me niet tegenhouden mijn studies af te maken. Ik ga me niet alleen bezig houden met de kinderen.

Ok, ik zal me bezig houden met mijn kinderen en mijn man en mijn huis, maar ik wil ook iets voor mij. Bijvoorbeeld tekenen of activiteiten doen in dat domein. Ik hou van tekenen. Dat lijkt me leuk. En dan zijn er vrouwen die zeggen: "Maar je zal geen tijd hebben met je man en met je kinderen". Daar trek ik me niets van aan, ik doe wat ik wil, ja.'

Amal toont zich bescheiden, maar tegelijk zeer ambitieus. Ze balanceert tussen twee werelden. Ze wil enerzijds voldoen aan het beeld van vrouw en moeder, dat de andere vrouwen haar voorhouden, maar tegelijkertijd wil ze meer. Ze wil tijd voor zichzelf en tijd voor hobby's en voor studies.

Ook Aya wil meer dan alleen huisvrouw zijn en moeder spelen. Ze wil Nederlands leren, gaan werken én een goede moeder zijn.

Wat taalbeheersing betreft zijn deze gezinnen zeer veeleisend. Aya (23/02/2005) 'Ik ben zo iemand: als ik iets wil, dan ga ik ervoor. Ik voel de mankementen in mezelf en dan wil ik dat gewoon kunnen.' Ze benadrukt verder zonder kennis van het Nederlands niet vooruit te kunnen. Elke maand zonder les, lijkt een verloren maand. Haar man, Abdul, wijst me vaak op de nuances van het Nederlands die hij nog niet beheerst. Ook Amal wijst erop dat ze een achterstand heeft opgelopen en nog niet perfect de Franse taal beheerst.

6/04/2005 'Ik heb nog het taalprobleem...dat blokkeert me nog altijd. Normaal... ik ben nu drie jaar hier, ik zou echt goed moeten kunnen praten. Perfect... [...]'

Ook qua levensconditie verwachten beide gezinnen veel. Vooraleer het nieuws van hun verhuis komt, vertelt Aya me dat Abdul niet met de huisvestingmaatschappij wil gaan praten over het vocht in hun huis: 'Wacht maar tot ik goed Nederlands kan... ik zou daar meteen naartoe gaan'. (2/03/2005) Aya, is dan ook zeer gelukkig wanneer ze een sociaal appartement toegewezen krijgen. Toch gaat het koppel ook hier voor 'beter'. In het nieuwe appartement wijst Abdul me erop dat in de lift amper een kinderkoets kan. De kinderkamer is 'blauw' geverfd, maar Aya wil haar roze en ze wil een budget krijgen van Abdul om

kindermeubels te kopen. Haar man wil dan weer het (loskomend) behang in de keuken zo snel mogelijk vervangen.

Amal woont in een mooi, nieuw appartement. Toch wil ze groter wonen voor als er kinderen komen. Tegen die tijd wil ze ook zeker werk hebben, want *'met één salaris kom je niet rond'*, weet ze. Tijdens de zomer van 2005 heeft het koppel een nieuwe woonst gevonden, dicht bij Ahmeds ouders.

In de kantlijn moeten we vermelden dat deze ambitieuze instelling vaak gepaard gaat met een contrasterende gelatenheid. De actieve en de passieve houding, alterneren. Zo zal Aya, ondanks haar vechtlust, het huis niet verlaten om daadwerkelijk naar de sociale huisvestingsmaatschappij te gaan. Haar taak bestaat uit het aanporren van haar man. Haar man toont zich soms gelaten, door bijvoorbeeld niet te informeren of ze het sociale appartement hebben toegewezen gekregen... ze staan toch pas vierde op de wachtlijst.

3. Zeinab

Deze jonge vrouw leer ik kennen via Amal. De vrouwen leerden elkaar 3 maanden geleden kennen tijdens de Franse les in Brussel. Amal dacht dat haar verhaal me misschien kon interesseren in het kader van mijn thesis en dat klopte. Een waar sneeuwbaaleffect. In tegenstelling tot de andere geïnterviewde vrouwen, zag ik haar slechts 1 maal.

Zeinab is afkomstig van Nador. Ze is 22 jaar oud (°1983) en woont sinds een jaar samen met haar man in Brussel. Ze kwam naar België als gezinsvormster. Haar echtgenoot is een Marokkaanse Belg van de tweede generatie, een onbekend familielid. Ze ontmoette hem op een huwelijksfeest tijdens zijn vakantie in Marokko. Onder elkaar spreekt het koppel Berbers.

1. afkomst

Tot haar komst naar België, verleden jaar, leefde Zeinab bij haar ouders. Ze heeft 2 broers en 4 zussen en is zelf de middelste van de familie. Haar oudste zus is getrouwd. Ook zij ontmoette haar man op een huwelijksfeest.

2. Jeugd en kindertijd

Zeinab vertelt dat haar ouders haar ‘briljant’ vonden. Ze waren fier op haar. Met haar moeder heeft deze jonge vrouw een opperbste band. Ze lijken op elkaar en haar moeder geeft haar raad. Ze kent haar geheimen en problemen.

3. Familienetwerk in Europa

In België heeft Zeinab niet echt familie. Één van haar zussen woont in Nederland, maar ze heeft haar slechts tweemaal gezien op de tijd dat ze in Europa is.

4. Studies en werk van de vrouw

In Marokko liep ze school tot het vierde middelbaar. Het Frans dat ze er leerde, raakte in onbruik en daarom startte ze in Brussel terug met een basiscursus. Ook haar broers en zussen hebben gestudeerd. Één van de broers volgt hogere studies. Hun studiecarière was vooral belangrijk voor haar vader, haar moeder hechtte er niet zoveel belang aan.

4. Iman

Iman zie ik voor het eerst op het kerstfeest van Open School. Een aantal maanden later, tijdens een volgende les NT2, nodigt ze me uit voor een bezoek bij haar thuis.

Iman is 20 jaar oud. Ze trouwde in de zomer van 2004 met een oudere man, Hassan. Sindsdien wonen ze samen in een sociaal appartement in het Leuvense.

1. Afkomst

Iman en haar man zijn Berbers, afkomstig uit Nador. Wanneer ik vraag naar haar gezin van herkomst, beginnen man en vrouw spontaan het aantal broers en zussen van haar te tellen. Ze heeft 7 broers. Haar vader heeft 10 kinderen bij haar moeder, maar is daarna met een andere vrouw getrouwd. Ze kreeg er nog 4 halfzussen en -broers bij. De kinderen van haar moeder zijn ondertussen oud genoeg om voor zichzelf te zorgen. 2 dochters wonen nog thuis. Aangezien haar moeder ziek is, willen ze haar voor verzorging naar België laten komen. Volgens Hassan was Iman zeer close met haar moeder: *‘Ze is het soort meisje dat altijd onder moeders vleugels heeft gewoond en dat zie je nog, want ze is nogal timide’.*

2. Afkomst man

Hassan is zelf ook geboren in Nador. Hij ging er naar school. Later verhuisde hij naar Spanje, waar hij enige tijd als seizoensarbeider werkte. Van daaruit trok hij verder naar Frankrijk en België. Hij werkte eerst in Brussel, vooraleer in Leuven te stranden voor werk en woonst, nu 3 jaar geleden.

3. Familie in Europa

Momenteel woont de familie (o.a. de vader) van Hassan in Frankrijk. Alleen zijn moeder woont in Marokko, om voor twee ongehuwde broers te zorgen. Hijzelf heeft geen familie in België, in tegenstelling tot Iman. Zij heeft heel wat neven en nichten wonen in het Leuvense. Met hun familieleden in België en buurland Frankrijk hebben ze regelmatig contact.

4. Studies en werk van de man

Hassan spreekt vloeiend Frans en Arabisch, talen die hij op school leerde. Naar buitenstaanders toe behelpt hij zich met Frans. Zijn moedertaal is echter het Berbers. De man volgde een opleiding als magazijnier en werkt in die branche.

5. Studies en werk van de vrouw

Haar man vertelt dat Iman ook Arabisch spreekt, maar dat haar accent haar Berberse afkomst verraad. Het koppel spreekt onderling Berbers. Iman is in Marokko korte tijd naar school geweest. Sinds kort volgt de vrouw een cursus Nederlands. Dit wordt haar spreektaal naar de buitenwereld toe.

Haar man vertelt tenslotte dat ze toekomstplannen hebben: *'Eerst moet Iman Nederlands leren, daarna haar rijbewijs halen, werk vinden en dan denken we ook aan kinderen.'* (9/03 & 17/03/2005)

5. Fatima

Ik leer Fatima kennen tijdens mijn laatste poging om via de lessen NT2 van Open School, Marokkaanse Nieuwkomers te ontmoeten. Omwille van afwezigheid door een miskraam is zij van de gemengde Nederlandse les in haar eigen deelgemeente overgeschakeld naar de lessen voor vrouwen in Lolanden. Wanneer ik haar leer kennen, kent ze Iman en Layla reeds.

Fatima woont in een deelgemeente van Leuven. In maart is ze zo'n 7 maanden in het land. Samen met hun twee kinderen, Hanen (16) en Ibrahim (15), verwoogde ze in de zomer van 2004, haar man, Youssef. Ze huren een vochtig huis, aan een steenweg.

1. Afkomst

De geboorteplaats van deze vrouw is Midar, een dorpje bij het Noordgebergte. Haar ouders zijn van buurdorpen afkomstig. In haar jonge jaren verhuisde ze met haar ouders naar Meknes. Daar leerde ze haar man kennen. Hij is familie en woonde, samen met zijn broers, in haar geboortestreek. Op haar 20ste huwde ze en volgde ze hem terug naar Midar. Na de geboorte van hun kinderen, trok haar man naar Europa. Fatima bleef achter in het dorp, tot een aardbeving hun huis quasi onbewoonbaar maakte. Daarom woonden ze de laatste 3 maanden voor hun vertrek naar België bij familie in Meknes.

Fatima's ouders zijn overleden. Haar moeder stierf nog voor haar huwelijk. De band tussen moeder en dochter is ook hier heel belangrijk. Ze krijgt tranen in de ogen, wanneer ze over haar moeder vertelt. Haar moeder hield erg veel van haar kinderen, zij waren alles voor haar. Deze houding vindt ze ook bij haarzelf terug, nu ze zelf kinderen heeft. Fatima heeft vier zussen en vier broers. Ze is vijfde van het gezin. Met haar jongste zus heeft ze een speciale band. Ze voedde haar als het ware op. Één van haar broers stierf in Duitsland en liet een vrouw en kinderen achter. Ze heeft hen nooit ontmoet. Een andere broer stierf in Brussel drie jaar geleden. Hij liet een ex-vrouw en hun dochter achter en een vrouw met vier zonen, met deze vrouw en haar kinderen spreekt de familie regelmatig af.

2. Jeugd en kindertijd

Ze herinnert zich van haar jeugd dat ze het goed hadden thuis. Er was veel groen, veel fruit, groenten, druiven, bomen,... ze hadden alles dicht bij hun huis. Toen haar vader nog leefde, hadden ze eigen grond, waar ze vanalles en nog wat op kweekten. Het was daar heel goed.

3. Studies en werk van de man

Youssef vindt Nederlands een moeilijke taal. Hij spreekt Berbers van thuis uit. Verder is hij het Marokkaans en het Frans machtig en spreekt hij een klein beetje Spaans en enkele woorden Nederlands. Hij volgde een cursus Nederlands in België, maar houdt het liever bij Frans. Hij is fier op zijn talenkennis en blij met de idee dat zijn kinderen nog meer talen zullen spreken dan hijzelf. In Marokko heeft hij gestudeerd voor garageist. Tot voor kort

werkte hij in België in deze sector, maar een oogaandoening en reuma maakten hem werkonbekwaam. Hij is blij met de belofte van zijn baas terug in dienst te mogen komen, van zodra er beterschap is.

4. Studies en werk van de vrouw

Alleen Fatima's jongste zus heeft gestudeerd. Hiervoor moest ze te voet naar de stad. Na haar studies huwde ze met een welgestelde Arabier. Het koppel woont in Meknes. Naar school gaan was niet verplicht en studies waren in die tijd niet zo belangrijk, maar deze zus wilde het echt. Fatima en de andere kinderen speelden liever. In haar kindertijd ging ze naar de moskeeschool. Ze memoriseerde er de koran, maar leerde er niet lezen of schrijven. Vlak voor haar komst naar België volgde ze tenslotte, samen met haar dochter, een maand Arabische les in Meknes.

Fatima heeft het als analfabete moeilijk met het Nederlands. Ze leer het met vallen en opstaan. De ene keer lijkt ze wanhopig en wijst ze op het feit dat 'iedereen die ze kent beter Nederlands spreekt dan zijzelf'. De andere keer is ze dolgelukkig dat de paasvakantie haar spaart van de wekelijkse confrontaties met haar 'analfabeet' zijn.

Wanneer ik haar wat beter ken, onderneemt ze pogingen om me in het Nederlands aan te spreken. Tijdens een eerste bezoek worden er letterkoekjes geserveerd bij de thee. Haar man blijkt die speciaal voor haar te kopen, opdat ze het alfabet kan oefenen.

Een tijdlang volgde ze Nederlandse les in haar eigen deelgemeente. De weinige taalgenoten die er waren, maakte dat ze er redelijk wat opstak. Nu volgt ze les in Lolanden, Casa Blanca. Nederlands leert ze er niet zoveel. Dit wordt verhinderd door de aanwezigheid van vele Berbervrouwen. Sociaal contact vindt ze er wel. Ze vertelt ons dat haar leerkrachten wel goed zijn, maar dat er teveel Berbervrouwen bij elkaar zitten... en iedereen praat door elkaar. Fatima heeft in Marokko niet kunnen werken. Ze hoopt dat in België wel te kunnen doen. Alle werk is goed.

6. Hanan

Hanan is de dochter van Fatima. Ik leer haar kennen via haar moeder.

1. Afkomst

Hanan is 16 jaar (°1988). Ze werd geboren in Nador en groeide op in Midar. Ze woonde samen met haar moeder en haar jongere broer, Ibrahim, terwijl haar vader in Europa aan het werk was. Haar familie zegt over haar dat ze, als klein meisje, *'heel mooi was en zo klein en heeeeeeel veeeeeel babbelen.'* (19/04/2005) Ze komt goed overeen met haar moeder en heeft een goede band met haar neven en nichten. Met haar broer maakt ze al eens ruzie, maar evenzeer plaagt ze hem af en toe.

2. Studies en werk

Het meisje spreekt een mondje Frans en Arabisch van op school, verder spreekt ze Marokkaans en haar moedertaal, het Berbers. Het Nederlands heeft ze al redelijk onder de knie, waardoor ze zonder tolk geïnterviewd kan worden.

In Midar ging ze naar school tot haar 14de, daarna bleef ze thuis voor het huishouden.

Hanan 19/04/2005

S: 'En waarom was je thuis?'

H: 'Omdat ik stop met school, dan moest ik thuis blijven.'

S: 'Had je geen zin meer?'

H: 'Nee, geen werk, geen zin, geen niks... alleen thuis huiswerk zo... beetje alles proper maken, wassen, afwassen en... da's echt moeilijk poetsen. [...] Was ik een huisvrouw, maar nu niet.'

S: 'Vond je dat leuk?'

H: 'Nee. [...] Als je wilt naar school gaan, dan ga. Als je wilt niet dan moet je niet. [...] Veel mensen gaan nooit naar school in mijn land... mijn mama... [...]'

S: 'En wat wou je doen als je niet naar België gekomen was?'

H: 'Thuisblijven.'

S: 'Thuisblijven? Niet gaan werken? Huisvrouw spelen?'

H: 'Marokko de vrouwen mag... geen werk voor vrouwen. [...] Niet alle Marokkanen, maar de mensen die in dorp wonen... geen werk, maar alleen de mensen die in de stad wonen. [...] Als je in dorp woont, dan kan je niet. Dan moet je koken voor jouw man en voor jouw

kinderen...thuisblijven en afwassen... poetsen. Da's echt moeilijk. [...] Ik vind dat echt veel werk.'

S: 'Ben je dan blij dat je nu hier terug kan studeren?'

H: 'Ja.'

Momenteel volgt ze samen met haar broer les in de onthaalklas (OKAN). Over haar debuut in deze klas vertelt ze (19/04/2005): *'Ik zat daar en ik hoorde, maar ik verstond niets. Neen...'* Ondertussen vertaalt ze zelf voor nieuwe Berberse klasgenoten. Regelmatig vraag ook haar moeder hulp bij het studeren van het Nederlands. Ze heeft echter zelf zoveel werk, dat dat er vaak niet van komt. Wat er na dit jaar zal volgen is haar onduidelijk. ASO, BSO? Ze weet alleen dat ze 'kapster' wilt worden, of een vrouw die de Marokkaanse bruiden kleedt en verzorgt bij hun huwelijk. De weg hier naartoe is echter onduidelijk. Het liefst van al zou ze in de OKAN klas blijven zitten. Ze vindt studeren in België tot nu toe niet zwaarder dan in Marokko het geval was. Wel wijst ze op de verschillen. In België mag je geen ruzie maken met de leerlingen en geen lawaai maken. In Marokko ontstond er soms ruzie met de leraar, die deelde dan slaag uit als manier van orde- en disciplinehandhaving. Haar vader had haar voorbereid op het schoolsysteem in België (19/04/2005): *'De eerste keer was ik naar school geweest en mijn papa zegt: "Hanan pas op, dat is geen Marokko, dat is België. Geen ruzie, geen lawaai. Geen ruzie met leraar..."'* Het liefst zou het meisje, dat in Marokko een werkloze toekomst tegemoet ging, een bijverdienste bij haar studies hebben. Werk vinden in België als Marokkaanse, lijkt haar trouwens geen probleem te zijn.

7. Layla

Layla leer ik kennen tijdens een les Nederlands van Open School. Ik bezoek haar 3 keer, waarvan 1 kennismakingsbezoek en twee interviews met tolk.

Layla is 21 jaar oud. Als plaats van afkomst haalt ze drie plaatsen aan: Nador, Beni Touzine en Temsemen, in het Noorden van Marokko. Ze is afkomstig van het platteland. In België woont ze alleen op een studio in Leuven. Ook haar oudste zus, gescheiden van tafel en bed en moeder van een zoontje van vier, woont alleen. Zij was al eerder naar België gekomen, samen met haar man en zoontje. De rest van Layla's gezin woont in Brussel. Ze gaat er vaak op bezoek, vooral tijdens de weekends. Ze heeft er veel familie wonen. Aangezien het voor

een meisje niet past om alleen te wonen, vertelt Layla regelmatig het mikpunt van roddels te zijn binnen de gemeenschap.

1. Afkomst

Haar gezin van herkomst bestaat uit haar vader, moeder en 4 zussen, respectievelijk 23, 21, 14 en 12 jaar oud. Layla is de tweede oudste zus. In Marokko woonde ze samen met haar moeder en haar zussen. Het huis is nog in hun bezit voor tijdens de zomervakanties.

Layla's vader verblijft reeds 13 jaar in Duitsland en in België om er te werken. Aangezien zijn papieren niet in orde waren, kon hij ook in de vakanties niet langskomen. Hij heeft zijn kinderen dan ook niet opgevoed. Layla beschouwt hem daarom niet als haar vader. In de zomer van 2004 haalde hij tenslotte zijn gezin naar België.

2. Jeugd en kindertijd

Ze vertelt ons dat ze een 'stout' kindje was. Ze duwde kinderen op de grond en zo... Omdat ze een moeilijk kind was, kreeg ze veel slaag. [er bestaat blijkbaar geen Berbers woord voor 'straf' wel voor 'slaat' en 'opvoeden'.]

3. Werk en studies

In Marokko heeft Layla vier jaar gestudeerd. Ze ging naar school tot haar elfde. Ze kan alleen lezen en schrijven. Vaak spijbelde ze. Ze vertelde haar moeder dan naar school te gaan, maar ging in plaats daarvan spelen. Voor de meester maakte het niet echt uit en omdat die veel slaag gaf met een stok, ging ze tenslotte ook niet meer.

Na haar studietijd bleef ze thuis om er te koken, te poetsen en te naaien. Terug studeren in België vindt ze leuk. Toen ze klein was, had ze er geen zin in, maar nu bekijkt ze studeren met heel andere ogen. Ze volgt een heel aantal uren Nederlandse les. Ze krijgt moeilijkere oefeningen, dan de analfabeten in haar groep, maar het niveau is te hoog voor haar. Ze heeft het gevoel niet te kunnen volgen.

Behalve Nederlands hoopt ze ook Frans te leren en haar rijbewijs te halen. Verder hoeft studeren voor haar niet. Ze wil, naar het voorbeeld van haar zus, deels gaan werken en deels taalles volgen. Wanneer ik Layla leer kennen, is werk vinden een belangrijk item in haar leven. De situatie is onduidelijk, maar ik maak uit haar woorden op dat ze schrik heeft weggestuurd te worden of schrik heeft terug bij haar vader te moeten gaan wonen, als ze geen werk heeft voor de 'vervaldatum' van haar kaart. Om te werken, moet je goed Nederlands spreken, zo vertelde men haar op de VDAB. (andere manieren om aan werk te raken, heeft ze

nog niet geprobeerd.) Ze had gehoopt sneller aan het werk te raken en wil alle vrouwen die op het punt staan te migreren, waarschuwen: ‘Geen Nederlands, is geen werk.’ Alle werk is goed voor haar, maar liefst zo veel mogelijk uren, zo blijkt. [op 01/07 verneem ik van tolk F, dat ze Layla via dienstencheques aan werk heeft geholpen]

Als ze kan kiezen... dan wil ze iets met computers doen, of verpleegster of apotheker worden. Op dit moment wil ze zeker werken. Als er ooit kinderen komen, dan zal ze herevalueren. Ze denkt dat haar hoofddoek soms problemen zal opleveren bij het zoeken naar werk. Ze is hier echter niet zo strikt in en doet haar doek niet altijd aan. Ze twijfelt er dan ook over om hem uit te laten op het werk. Om naar de Nederlandse les te gaan, doet ze hem wél altijd aan. Dit wijst erop dat ze zich enerzijds wil inpassen in de groep Berbervrouwen, daar aanwezig. Anderzijds wijst het ook op haar angst voor sociale controle binnen de eigen gemeenschap.

Bijlage 2: Het ziekenhuis, een positieve ervaring.

Een heel aantal gesprekken met de vrouwen hielden verband met de goede infrastructuur van de ziekenhuizen en met de goede zorgen van het verplegend personeel in België. Aangezien het mooi materiaal is met betrekking tot een positieve ervaring in België, geef ik ze hieronder weer.

Aya vertelt over de bevallingen van haar zusters in Marokko:

'In Marokko is het zo dat je moet bevallen met kletsen, daar beginnen ze je gewoon te slagen, totdat je weeën krijgt. En dan word je [...] mishandeld. Er is zo'n uitspraak van: "Vrijen daar hou je wel van hé, maar kinderen krijgen dat gaat veel moeilijker." Ze houden geen rekening met je, je wordt niet gewassen, [...] en als je bevallen bent, mag je meteen naar huis gaan. Je mag niet blijven overnachten. Je moet je eigen dekens meebrengen, je eigen eten, alles... als je het niet meebrengt mag je [blijven zitten] in je eigen miserie. Er zijn wel ziekenhuizen, waar je tegen betaling iets degelijks kan krijgen, maar die zijn héél duur. [...] Alles draait daar om geld. [...] Elke verpleegster die er komt, bijvoorbeeld om je een glas water te bezorgen, die moet je eerst geld geven. [...] In Marokko controleren ze je zwangerschap niet. Er is geen gynaecoloog. Vaccinaties zijn er ook niet verplicht. Hier doe je dat gewoon, daar ga je alleen met je kind naar het ziekenhuis als het ziek is.' (*Aya* 23/02/2005)

De vrouw was er van overtuigd dat haar bevalling in België hetzelfde verloop zou kennen als die van haar zussen in Marokko. Dat ze in België mocht bevallen bleek uiteindelijk een geschenk uit de hemel: *'Je moet hier niet betalen vooraleer je verzorgd wordt. Dat komt later'*. Ze werd goed verzorgd en kreeg een verdoving. Haar man stond aan haar zijde en zorgde voor de vertaling. Om het verschil in de kwaliteit met Marokko te benadrukken, vertelt ze tenslotte het verhaal van haar zus: *'Zij kwam op geboortevisie naar België en werd hier ziek. Ze kreeg hier alle zorgen. Ze ontdekten nierstenen. In Marokko was mijn zus al veel ziek geweest, ze kreeg regelmatig pijnscheuten in haar buik. De dokters oordeelden daar dat het om een maagontsteking ging en schreven haar dan maagtabletten en dergelijke voor.'* (*Aya* 23/02/2005)

Fatima beviel 16 jaar geleden van haar dochter in Nador. Het was een moeilijke bevalling en ze verbleef drie nachten in het ziekenhuis. De bevalling van haar zoon vond plaats in Driouch. Dat was een korte bevalling. Ze vertelt over haar ervaringen in het ziekenhuis:

'In Nador, bij Hanan, bleef ik drie dagen in het ziekenhuis, maar de verpleegsters waren niet echt behulpzaam. Mijn echtgenoot mocht niet mee binnengaan. Dat mocht in Driouch wel. Het was erg. Ik had van de dokters een bakster gekregen en zo en die dokters waren weggegaan en toen ik alleen was in de kamer, is de bakster eruit gekomen. De dokters waren er niet en ik heb hem er dan zelf terug in gestoken. Maar ik heb verkeerd gestoken en het heeft heel hard zitten bloeden. Mijn arm heeft nog weken blauw gezien. De dokters ginder zijn echt niet vriendelijk. [...] Later was ik flauw gevallen en ondertussen hadden ze mijn baby'tje al weggenomen. Ze brachten me naar de zaal boven en toen ik bij kwam en een glas water vroeg aan de dokter, kreeg ik dat niet. Maar als je hun geld geeft, dan gaan ze je wel goed verzorgen...[...] Toen ik van Hanan bevallen was, had ik naar gewoonte een papiertje met zout erin bij, tegen de schrik. De dokter dacht dat het geld was en deed het gewoon open. Eigenlijk zijn ze puur uit op geld. [...]

Ze vertelt verder: 'Een ander meisje dat ik kende, was ook in het ziekenhuis van Nador. Ze was jong en nog niet getrouwd. Ze was heel ziek en lag op sterven. De verpleegsters hebben haar ketting, haar ringen en oorbellen en zo weggenomen, terwijl ze aan het sterven was.'

(Fatima 11/04/2005)

Momenteel is Fatima 7 maanden in België. Ze droomt ervan om hier nog een kind te krijgen. Ondertussen heeft ze echter twee miskramen achter de rug en telkens werd ze opgenomen in het ziekenhuis. Ze vertelt dat je hier gewassen wordt, dat je een pyjama krijgt...elke dag een nieuwe. Ze vraagt zich af: *'Waarom zijn ze zo behulpzaam?'* Youssef probeert het haar uit te leggen.

Bibliografie: DREMPELS IN MIGRATIE. De belevingswereld van Marokkaanse nieuwkomervrouwen, met een focus op het sociaal-cultureel leven en het vrijetijdsleven.

Mondelinge bronnen

- Stouffs, Ingrid, (Integratiedienst Leuven)
2005 Mondelinge mededeling, via formeel gesprek, d.d. 28 juli 2005.

Schriftelijke bronnen

- Atkinson, Robert
1998 The Life Story Interview. Sage University Papers Series on Qualitative Research Methods, 11. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Babazia, Nadia & Judith Perneel, red.
2003 Gezinshereniging. Vragen & antwoorden m.b.t. gezinshereniging in België. Brussel: Steunpunt voor Allochtone Meisjes en Vrouwen.
- Baker, Alison
1998 Voices of Resistance. Oral Histories of Moroccan Women. New York: State University of New York Press.
- Beekman, Aartjan, T.F., Wilma M. de Vries & Carolien H.M. Smits
2005 The CIDI as an instrument for diagnosing depression in older Turkish and Moroccan labour migrants: an exploratory study into equivalence. International Journal of Geriatric Psychiatry 2005 (20): 436-445.
- Boen, Filip, Bart Duriez, Dirk Hutsebaut, Boris Snauwaert & Norbert Vanbeselaere
1999 Living Apart Together? On ethnic identity dynamics and intergroup relations between allochthons and autochthons. Minderheden in de samenleving, 8. Cultuur, etniciteit en migratie. Liber Amicorum Prof. Dr. Eugeen Roosens. Marie-Claire Foblets & C.L. Pang, red. Leuven: Acco.
- Buitelaar, Marjo
1993 Vasten en feesten in Marokko. Hoe vrouwen de ramadan vieren. Amsterdam: Uitgeverij Bulaaq.
- Cammaert, Marie-France
1985 Migranten en thuisblijvers : een confrontatie. De leefwereld van Marokkaanse Berbervrouwen. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Cammaert, Marie-France (CIMO)
1992 Fighting for Success. Berber Girls in Higher Education. In Migration. A European Journal of International Migration and Ethnic Relations. Themanummer. The Insertion of Allochthonous Youngsters in Belgian Society, 15. E. Roosens, red. Pp. 83-102. Berlin: Edition Parabolis.

- Courbage, Youssef
2005 Immigration and Integration of Migrants from the Maghreb in some European Countries – Challenges for future Research. *In* Integrated Policies on Gender Relations, Ageing and Migration in Europe. Lessons from the Network for Integrated European Population Studies (NIEPS), 1. Dragana Avramov & Robert Cliquet, red. Pp. 223-226. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Gardet, Louis
1984 Les hommes de l’Islam. Approche des mentalités. Historiques, 8. Belgique : Editions Complexe.
- Geertz, Clifford, Hildred Geertz, Paul Hyman & Lawrence Rosen
1979 Meaning and Order in Moroccan Society. Three essays in cultural analysis. Cambridge – London – New York – Melbourne: Cambridge University Press.
- Heering, Liesbeth, Rob van der Erf & Leo van Wissen
2004 The Role of Family Networks and Migration Culture in the Continuation of Moroccan Emigration. A Gender Perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (2): 323-337.
- Hobsbawm, Eric & Terence Ranger, red., met David Cannadine, Bernard S. Cohn, Prys Morgan & Hugh Trevor-Roper.
[1983] 2003 The Invention of Tradition. United Kingdom. Cambridge: University Press.
- Hockey, Jenny
2002 Classics Revisited. The importance of being intuitive. *Arnold Van Gennep’s The Rites of Passage. Mortality* 7 (2): 210-217.
- Hottola, Petri
2004 Culture Confusion. Intercultural Adaptation in Tourism. *Annals of Tourism Research* 2 (31): 447 - 466.
- Kleiman, Susan
2004 Phenomenology: to wonder and search for meanings. *Nurse Researcher* 4 (11):7-19.
- Kofman, Eleonore, Annie Phizacklea, Parvati Raghuram & Rosemary Sales
2000 Gender and International Migration in Europe. Employment, welfare and politics. Gender, Racism, Ethnicity. Kum-Kum Bhavnani, Avtar Brah, Gail Lewis & Ann Phoenix, red. London – New York: Routledge (Taylor & Francis Group)
- Luyckx, Kristel, red., met Marjo Buitelaar, Marie-Claire Foblets, Patrick Meurs & Christiane Timmerman
2000 Liefst een gewoon huwelijk? Creatie en conflict in levensverhalen van jonge migrantenvrouwen. *Minderheden in de samenleving*, 9. A. De Muynck, Marie-Claire Foblets, B. Hubeau, A. Martens & S. Parmentier, red. Amersfoort – Leuven: Acco.

- McCurdy, David, W. & Spradley, James, P.
1988 [1972] *The Cultural Experience. Ethnography in complex Society.* Prospect Heights Illinois: Waveland Press, INC.
- Mernissi, Fatima
[1984] 1985 'Vrouwen in Marokko aan het woord'. Antwerpen: Het wereldvenster, Weesp, Standaard Uitgeverij.
- Peleman, Katleen
2002 *The Impact of Residential Segregation on Participation in Associations. The Case of Moroccan Women in Belgium.* *Urban Studies* 39 (4):727-747.
- PRIC Vlaams-Brabant
2002 *Omgevingsanalyse Meerjarenplan 2003-2008.* Leuven: Provincie Vlaams-Brabant.
- Salih, Ruba
2001 *Moroccan migrant Women. Transnationalism, Nation-states and Gender.* *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (4):655-671.
- Timmerman, Christiane & Jan Vranken, met Youssef Ben Abdeljelil, Johan Geets en Katrien Van der Heyden.
2000 *Marokkaanse en Turkse nieuwkomers in Vlaanderen.* Antwerpen: OASes – UFSIA.
- Wolcott, Harry
1995 *The Art of Fieldwork.* Walnut Creek: Sage.
- WRR
2003 *Waarden, normen en de last van het gedrag.* WRR Rapporten aan de regering 68. Amsterdam: University Press.
- Zwier, Gerrit Jan
1989 *Antropologen te velde. De cultuurschok van de veldwerker.* Baarn: Uitgeverij de Prom.

Elektronische bronnen

- []
[2000] Slakken: Gastropoda of buikpotige.
Elektronisch document (toegang 10/08/2005).
<http://home.tiscali.nl/~wnn277091/mijnweb5/slakken.htm>.
- []
2003-2005 Moroccan education. Elektronisch document (toegang 20/10/05).
<http://www.almaghreb.info/section.php?dir=education&id=home>

- Birrou, Anis, Royaume du Maroc, Le Secrétaire d'Etat auprès du Ministre de l'Education Nationale, de l'Enseignement Supérieur, de la Formation des Cadres et de la Recherche Scientifique, Chargé de l'Alphabétisation et de l'Education Non Formelle.
2003 Stratégie d'alphabétisation et d'éducation non formelle.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://194.204.205.38/NR/rdonlyres/237576E2-79EC-4282-9779-3EBA9276A49D/0/Strategie.doc>.

Via

- Ministère de l'Education Nationale, Secrétariat d'Etat chargée de l'Alphabétisation et de l'Education non formelle.
2005 Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://194.204.205.38/Nonformel/Menu/Strategie/>.
- Bogaert, Linda
2005 Koran-Notities. Elektronisch document. (toegang 22/05/2005)
<http://www.flwi.ugent.be/cie/bogaert/>
- Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding
2005 New in Town. Elektronisch document. (toegang 04/10/2005)
<http://www.newintown.be/index.cfm>.
- Direction de la lutte contre l'analphabétisme, Royaume du Maroc, Secrétariat d'Etat auprès du Ministre de l'Education Nationale et de la jeunesse, Chargé de l'Alphabétisation et de l'Education Non Formelle.
2003 Alphabétisation des adultes au Maroc: Bilan de la période 1997-2003 Rapport national. Rapport à présenter à la Conférence internationale sur l'éducation des adultes (CONFINTEA V). Bangkok-Taïlande.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://www.unesco.org/education/uie/pdf/country/Morocco.pdf>.
- Inburgeringsbeleid - Cel Inburgering, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
2005 Elektronisch document. (toegang 04/10/2005)
<http://www.inburgering.be>
- Neêrlands Tuin
[] Over buikbewegers. Slakkeninvasie is ongelijk aan slakkengang.
Elektronisch document (toegang 10/08/2005).
<http://www.neerlandstuin.nl/ziekplagen/slakken.html>.
- The World Bank Group
2003 Edstats. Summary Education Profile: Morocco.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
<http://devdata.worldbank.org/edstats/SummaryEducationProfiles/CountryData/GetShowData.asp?sCtry=MAR,Morocco>.

- The World Bank Group
[2003] Millennium Development goals. Morocco Country Profile.
Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
[http://devdata.worldbank.org/idg/IDGProfile.asp?CCODE=MAR&CN
AME=Morocco&SelectedCountry=MAR](http://devdata.worldbank.org/idg/IDGProfile.asp?CCODE=MAR&CN
AME=Morocco&SelectedCountry=MAR).

- The World Bank Group
2005 Morocco at a glance. Elektronisch document (toegang 20/10/2005).
http://devdata.worldbank.org/AAG/mar_aag.pdf.

- van Braak, Janny
1997-2005 Slakken. Elektronisch document (toegang 10/08/2005).
http://www.tuinen.nl/includes/pagina.html?file_id=489&act_item=0.